

Віталій Власов
Олександр Панарін
Юлія Топольницька

Історія України

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
«Літера ЛТД»
2022

Електронний додаток:
<http://www.e-litera.com.ua/istoriia-ukrainy-9-klas-2022/>

Як працювати з підручником

Протягом цього навчального року ви докладно вивчатимете події української та світової історії від кінця XVIII до початку XX ст. Окреслений період є продовженням нового часу – історичної епохи, вивчення якої ви розпочали у 8 класі. Досліджуючи минуле, цьогоріч довідаєтесь, як складалася доля українського народу, за яких умов відбувалось українське національне відродження та як було сформовано ідеї української національної держави. Дізнаєтесь, як події української історії відображають загальноєвропейські процеси того періоду та яким чином вони впливають на наше сьогодення. Помічником для вас буде цей підручник.

Кожен параграф підручника відповідає одному або двом урокам. Матеріал кожного уроку поділено на пункти з назвами та на пізнавальні рубрики. Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів. Зрозуміти, як саме переживали події, про які довідуєтесь на уроці, тогочасні люди, що жили в Україні, вам допоможе робота з джерелами. Це тогочасні писемні джерела (уривки з документів, подорожні нотатки, листи та спогади очевидців, матеріали тогочасної преси), а також оцінки учасників описуваних подій та сучасних істориків. Ви вже знаєте, що робота з історичним джерелом потребує спеціальних умінь і навичок, які вдосконалюватимете й цього разу. Цьому сприятимуть запитання та завдання до документів, а також схема роботи з історичними джерелами, яку ми для вас підготували.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

1. Визначте, ким був автор документа;
 - вясніть, про що йдеться в запропонованому уривку;
 - установіть, коли відбулися описані події.
2. З'ясуйте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, що їх описано;
 - поміркуйте, навіщо він свідчить про події;
 - окресліть значення подій та явищ, про які йдеться у джерелі.
3. Поясніть, у чому полягає цінність джерела особисто для вас;
 - стисло висловіть власне ставлення до описаних подій і діячів.

Краще зрозуміти суть історичних подій, виявити зв'язок між подіями та їхній перебіг допоможе робота з історичною картою. Виконуючи запропоновані завдання, ви вдосконалюватимете вміння співвідносити події в просторі та часі.

У підручнику є завдання, які потребують уміння скласти портрет історичної особи. Є і такі, за якими слід підготувати повідомлення про певну історичну подію. Щоб ви краще впоралися з завданнями, ми підготували схеми їх виконання.

ЯК СКЛАСТИ ПОВІДОМЛЕННЯ

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого складаєте повідомлення.
2. Знайдіть літературу / інформацію в інтернеті, що допоможе вам його підготувати.
3. Складіть план розповіді.
4. За планом напишіть текст повідомлення.
5. Доберіть ілюстрації, які доцільно використати в повідомленні.

ЯК СКЛАСТИ ПОРТРЕТ ІСТОРИЧНОЇ ОСОБИ

1. Як відбувалося становлення особистості історичної особи.
Назвіть ім'я та прізвище. Де і коли ця людина народилася? Де і в яких умовах жила, зростала, виховувалася? Як формувалися її погляди?
2. Персональні якості й риси характеру.
Як персональні якості історичної особи впливали на її діяльність? Які з персональних якостей вам подобаються, а які – ні?
3. Життєвий шлях історичної особи.
Схарактеризуйте основні справи життя цієї людини. Які успіхи й невдачі траплялися у справах? Які верстви населення підтримували діяльність історичної особи, а які – ні? Чому? Хто був друзями, а хто – противниками (суперниками)? Чому? Якими були наслідки діяльності? Завдяки чому людство пам'ятає цю людину?
4. Ваше ставлення до історичної особи.
Як ви сприймаєте історичну особу? Які почуття викликає у вас її діяльність? Як ви ставитеся до засобів і методів діяльності історичної особи? Обґрунтуйте свою позицію.

Підручник вам також підкаже, як виконувати ті чи ті завдання. До пунктів параграфа, уривків із джерел та ілюстрацій ми пропонуємо завдання, працювати над якими можна самостійно або в парах чи групах. На це вказують малюнки-символи:

– працюємо самостійно;

– попрацюйте в парах;

– попрацюйте в

групах.

Завдання, виконувати які радимо в парах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати власні думки з думками співрозмовника або співрозмовниці, аналізувати, робити висновки. У тих завданнях, які запропоновано виконувати в групах, подекуди передбачено пошук відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме вас дослухатися до думки інших, поважати її, бути стриманими й толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів.

Звертаємо увагу, що не обов'язково розв'язувати всі запропоновані в матеріалах уроку завдання. Що саме опрацьовувати, обирайте, порадившись із учителькою / учителем.

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, подані у рубриці «Словник». Ці слова вам необхідно вміти пояснювати та вживати під час відповіді. Рубрика підручника «Історична постать» надасть візуальну та коротку довідкову інформацію про важливих політичних діячів та діячок або духовних сподвижників доби. У підручнику є рубрика «Завважте», яка містить історичні цікавинки для найдопитливіших учнів / учениць. Наприкінці кожного параграфа ви знайдете рубрику «Перевірте, чого навчилися», що допоможе перевірити, чи добре засвоїли матеріал параграфа. А завдання у рубриці «Перевірте, чого навчилися з теми» сприятиме систематизації знань із вивченого у розділі матеріалу.

Є в підручнику й практичні заняття, під час яких ви не просто опановуватимете новий матеріал, а навчатиметеся самостійно «видобувати» історичні факти із запропонованих джерел.

Цікавого вам навчання і високих результатів!

§ 1 Українські землі наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

1. Українські землі в епоху нового часу

Пригадайте, які історичні епохи вивчали у попередніх класах? Які хронологічні рамки цих історичних епох? Підготуйте виступ, коротко охарактеризувавши ці епохи. Які спільні та відмінні риси має українська та європейська історія у ці епохи?

В історичній науці період європейської історії від середини XV ст. до початку XX ст. називають новим часом. Такі погляди на періодизацію започаткували італійські гуманісти, та врешті вони утвердилися серед істориків. Більшість істориків вважають, що саме в цю епоху було закладено основи сучасних національних, економічних та соціальних процесів. Новий час зазвичай поділяють на ранній новий час (ранньомодерну добу) та власне новий час. Про особливості першого періоду ви дізнались у 8 класі. Цього навчального року ви познайомитеся з подіями української та європейської історії від кінця XVIII ст. до 1914 р. – початку Першої світової війни. Історики називають цей період «довгим дев'ятнадцятим століттям».

Це була епоха, яка виходила за межі сотні календарних років. Вона ознаменувалася важливими економічними перетвореннями та розвитком науки. Для неї було характерне домінування імперій у світі, що безпосередньо вплинуло на українські терени. У цю історичну добу Україну не позначали на картах як окрему державу, її землі входили до складу двох імперій – Російської та Австрійської (пізніше – Австро-Угорської). У тогочасних монархіях розпочався процес реформування та демократизації суспільства, що проявився у хвилі національного піднесення, стосовно якого вживають термін **національне відродження**.

СЛОВНИК

Національне відродження – процес формування націй та національних культур, який охопив Центральну та Південно-Східну Європу у другій половині XVIII – середині XIX ст. під впливом ідей європейського просвітництва.

Для українського суспільства «довге ХІХ століття» також стало періодом національного відродження. Як і для багатьох народів Європи, що не мали власної держави, воно позначилося пробудженням *національної самосвідомості* – усвідомлення спільнотою або окремою людиною своєї національної належності, що виявляється в почуттях гордості, співпереживання за долю народу, потреби знати його історію, традиції тощо. Національне відродження стало засадничою ідеєю українського суспільства як у межах Російської, так і на землях Австрійської (Австро-Угорської) імперій.

Іншими словами, національним відродженням називають культурно-політичний процес, під час якого *етнос*, усвідомлюючи свою історичну, культурну й економічну єдність, прагне здобути політичну самостійність. І це прагнення перетворює його в *націю*.

Кардинальні соціальні зміни, які сприяли змінам світоглядним, були зумовлені важливими зрушеннями в економіці. Упродовж ХІХ ст. на теренах Європи відбувалося становлення індустріального суспільства з ринковою конкуренцією та вільнонайманою працею. Не оминув цей процес й українських земель,

СЛОВНИК

Модернізація – процес переходу від традиційних до технічно досконаліших способів господарювання з відповідною зміною суспільних відносин, що відбувся у країнах Європи у ХVІ – на початку ХХ ст.

хоча відбувався дещо пізніше. Він розпочався після скасування кріпацтва, з появою великих підприємств, зростанням чисельності найманих працівників, розбудовою міст. Так було започатковано **модернізацію** суспільства. Саме крізь призму процесу модернізації зазвичай розглядають усі зміни в соціальному, політичному та культурному житті суспільства тих років.

2. Етапи українського національного відродження

ЗАУВАЖТЕ

У вітчизняній літературі можна зустріти поняття «українське ХІХ століття». Воно не суперечить «довгому ХІХ століттю», про яке йшлося вище. Вітчизняні науковці уточнюють його хронологічні рамки – з 80-х років ХVІІІ ст., від знищення російським імперським урядом Запорозької Січі та козацтва, до 1917 р. – початку Української національної революції, про яку йтиметься вже у 10 класі. Саме Українська революція стала кульмінацією суспільно-політичних перетворень, започаткованих у ХІХ ст.

Початок національного відродження, а згодом і його піднесення пов'язані з діяльністю нового соціального прошарку – *національної інтелігенції*. Цей прошарок в Україні почав формуватися саме в ХІХ ст. Поява інтелігенції, яка уособлювала культурну еліту, зробила можливим збереження національних традицій, що раніше панували лише серед селянства та окремих представників інших суспільних верств, та стала передумовою українського відродження. Становлення української інтелігенції є однією з важливих складових історії національного відродження в Україні.

Традиційно в процесі національного відродження виокремлюють три етапи.

Перший етап: від кінця ХVІІІ до середини ХІХ ст. – етнографічний, або романтичний.

«Збирання творчої спадщини народу» – лідери національного руху на підставі зібраного етнографічного й фольклорного матеріалу доводять існування оригінальної народної культури та культурних відмінностей, що відрізняють український народ від інших.

Другий етап: від 60-х до початку 90-х років XIX ст. – академічний, або україно-фільський. Лідери національного руху науково обґрунтовували існування нації, її «споконвічність», тяглість української історії від часів Русі-України. На цьому етапі виникла мережа національних культурно-освітніх, наукових установ. Водночас інтелігенція поширювала національні ідеї в народному середовищі.

Третій етап: від початку 90-х років XIX ст. до 1917 р. – політичний. Національна еліта обґрунтувала ідею автономності та самостійності України. Це період заснування партій, суспільно-політичних видань, громадських організацій.

3. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії

Проаналізуйте карту на с. 8 і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Згадайте, які державні утворення існували на українських землях у XVIII ст. Які укази царського уряду визначили їхню долю? Коли це сталося? ►► 2. Які зміни в територіально-адміністративному устрої Лівобережної, Слобідської України та Запорозжя сталися в другій половині XVIII ст.? ►► 3. Які українські землі перейшли під владу Росії внаслідок поділів Речі Посполитої? Коли це відбулося? ►► 4. Визначте, коли і за яких обставин турецькі володіння в Північному Причорномор'ї та Криму було захоплено Росією. ►► 5. Які українські терени було захоплено Росією внаслідок російсько-турецьких воєн 1768–1774, 1787–1791?

Найвищою адміністративно-територіальною одиницею державного, місцевого, поліцейського й фінансового управління Російської імперії в XIX ст. були **губернії**. Українські землі в першій половині XIX ст. входили до складу 9 губерній Російської імперії.

До складу **Малоросійського генерал-губернаторства (1802–1856)** входили Полтавська й Чернігівська, а з 1836 р. й Харківська губернії. Адміністративним центром була Полтава, а з 1836 р. – Харків.

Київська, Подільська і Волинська губернії належали до **Київського генерал-губернаторства (1832–1914)**.

Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії було об'єднано в **Новоросійське генерал-губернаторство (1822–1828)**. Коли 1828 р. до нього приєднали Бессарабську область, його почали називати Новоросійським і Бессарабським генерал-губернаторством (1828–1874).

Скориставшись матеріалами параграфа, створіть схему «Адміністративно-територіальний устрій підросійської України» за принципом «регіон – генерал-губернаторство – губернії, що входили до нього». З'ясуйте до складу якої губернії входила ваша місцевість.

ЗАУВАЖТЕ

На певних історичних етапах – для боротьби з національним рухом або у воєнний час – російський уряд об'єднував губернії на національних окраїнах у **генерал-губернаторства**.

↑ Українські землі в складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Губернії поділяли на **повіти**. Повіти – на **волості**, які об'єднували кілька десятків сіл та інших населених пунктів. За губернські й повітові центри найчастіше правили міста. Волосними центрами ставали містечка або великі села.

Губернія мала **губернське правління**: канцелярію губернатора, губернське правління (виконавчий орган), статистичне бюро, землевпорядну комісію тощо. У кожній губернії діяли судові палати. Поліцейську службу в губернських містах очолював **поліцеймейстер**, у повітових – **городничий**, у міських кварталах – **пристави** та **доглядачі**.

Своєрідна система управління склалася в **Південній Україні**. Це було зумовлено її прикордонним становищем, швидкими темпами колонізації, постійною воєнною небезпекою та частими соціальними конфліктами. Чорноморськими портами керували **градоначальники**, які поєднували повноваження цивільних командирів портів, військових начальників місцевих гарнізонів, комендантів міст і за статусом прирівнювалися до губернаторів.

Прочитайте фрагменти джерел, дайте відповіді на запитання. ►► 1. Що ви дізналися про життя верхівки губернської адміністрації Києва? ►► 2. Чому автор джерела характеризує життя київських чиновників як дивне? ►► 3. Про які повноваження генерал-губернатора Дмитра Бібікова дізналися? ►► 4. Про що, на

вашу думку, свідчить сувора промова генерал-губернатора перед студентами? ►► 5. Як рівень освіченості генерал-губернатора впливав на атмосферу міського життя?

«У Києві тут усі, починаючи від генерал-губернатора, всі ведуть якесь дивне життя, чуже будь-якому спілкуванню. Вранці роблять візити церемонні, завжди у фраках, а увечері всі дами сидять у себе вдома, і тільки коли десь призначено бал або вечір, виїжджають зі своїх домівок. Тепер університет тутешній під безпосередньою командою Бібікова. Він зібрав усіх студентів і спитав їх: "Скажіть, що можете ви мені зробити?" Вони відповідали: "Нічого". – "А я можу закрити університет, так знайте ж..." і т. д., і т. д. Я бачив список тутешніх студентів і здивувався, наскільки кількісно переважають поляки над росіянами...»

Галаган Г. 3 листа від 19 березня 1849 р.

«Наук він не знав ніяких, говорив французькою і німецькою, але писати не вмів жодною мовою. Російську грамоту до того погано знав, що не вмів сам і рядка написати. Арифметики Бібіков зовсім не знав, насилу я привчив його переводити цілі числа з асигнацій на срібло».

Стогов Е. (правитель канцелярії генерал-губернатора)
«Записки жандармського штаб-офіцера епохи Миколи I»

4. Національна та соціальна структура суспільства в підросійській Україні

На початок XIX ст. у складі Російської імперії перебувало до 80 % українських етнічних територій, на яких проживало майже 85 % усього українського населення. Частка українців у різних регіонах була різною. При цьому за національним складом населення сільської місцевості відзначалося однорідністю. Натомість населення міст було здебільшого неукраїнським – ідеться передусім про великі адміністративні та промислові центри, наприклад Київ, Харків, Катеринослав, Одесу.

У дев'яти українських губерніях станом на 1811 р. проживало 8,7 млн, а в 1863 р. – 13,6 млн людей. Упродовж XIX ст. чисельність населення підросійської України зростає майже втричі й на **1897 р.** становила **23,8 млн осіб**, із них **17 млн українців**. Тут мешкали представники інших народів, зокрема росіяни, поляки, євреї, німці, білоруси, кримські татари, молдаване.

Небагато, зокрема, було етнічних *росіян*. Найменшою частка російського населення була на Правобережжі (вона почала помітно зростати з посиленням політики зросійщення після поразки польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр.). Найбільше росіян – як поміщиків, так і селян – мешкало на Півдні України. У Південній Україні унаслідок спроб царського уряду заселити край колоністами утворювалися компактні поселення молдаван,

Частка українців у національному складі земель підросійської України на початку XIX ст.

болгар, греків, сербів. Найбільшою серед колоністів була група *чорноморських німців*.

Від часів Речі Посполитої на *Правобережжі* залишалося чимало польських або сполонізованих шляхетських родин, вихідці з яких становили 7,8 % тамтешнього населення. Прикметно, що в Києві до початку 60-х років XIX ст. мовою інтелектуального життя була польська.

СЛОВНИК

Смуга осілості – система дискримінаційних норм російського законодавства, спрямована на обмеження вільного права мешкання євреїв, переважно територіями, які раніше належали Речі Посполитій.

На *Правобережжі* істотну частку населення становили *євреї* – 3,5 %. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. російський уряд запровадив для євреїв т. зв. **смугу осілості**, заборонивши їм переселятися далі за територію колишньої (до середини XVII ст.) Речі Посполитої (відповідно, Лівобережжя потрапляло до цієї смуги, а Слобожанщина перебувала поза нею). Більшість євреїв скупчувалися в містах і містечках, деякі жили в селах або поміщицьких маєтках як орендарі, шин-

карі та ін. До середини XIX ст. чисельність євреїв становила 10 % населення краю, поступаючись за кількістю лише українцям.

У містечках і селах (по всій Україні) євреї селилися окремими спільнотами. Компактне проживання давало змогу зберігати національні традиції, мову, обряди, сповідувати свою віру.

Складним було становище кримських татар, які проживали на землях, захоплених Російською імперією упродовж останньої чверті XVIII ст. Їхнє культурне та соціальне життя занепало, було зруйновано велику кількість пам'яток історії та культури кримських татар. Імперський уряд здійснював політику колонізації Кримського півострова росіянами та іншими іноземцями. Натомість кримських татар піддавали фізичному винищенню, що змушувало їх мігрувати. Унаслідок цих процесів частка кримських татар серед місцевого населення Криму на початку XX ст. становила трохи більше ніж 20 %. Боротьба з корінним населенням призвела й до економічного занепаду, адже було знищено господарські традиції регіону.

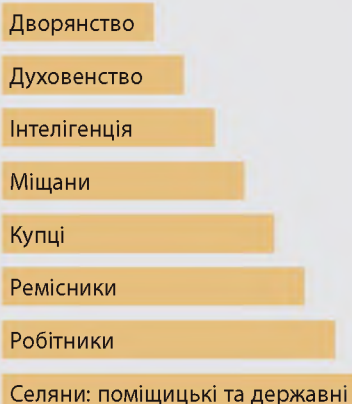
Знайдіть інформацію про те, які сучасні населені пункти на території України були заселені представниками інших національностей на початку XIX ст. З'ясуйте, до яких сучасних областей вони належать нині. Довідайтеся, представники яких національностей проживали у вашій місцевості у XIX ст.

Майже 98 % українців у підросійській Україні сповідували *християнство східного обряду* – *православ'я*. Конфесійної однорідності українського населення в Російській імперії було досягнуто поступовою ліквідацією греко-католицької церкви, а також знищенням української православної традиції та заміною її на офіційне російське православ'я.

Соціальна структура тогочасного суспільства була відносно однорідною, адже більшість українського населення на початку XX ст. становили **селяни**.

Найгірше становище було у поміщицьких селян, які жили на поміщицькій землі і були прикріпленими до неї, були власністю поміщиків, тобто їхніми **кріпаками**. Кріпаки були позбавлені найелементарніших людських прав. Їх вважали приватною власністю поміщика, прирівнювали до його майна. Поміщики втручалися в родинне життя селянина-кріпака, продавали й дарували селян, програвали в карти, розлучали з ріднею і часто жорстоко карали через свавільні забаганки. Соціальні визиски ставали ще дошкульнішими через глибокі етнічні упередження. Правове становище державних селян було порівняно кращим. На середину XIX ст. кількість поміщицьких і державних селян була приблизно однаковою.

Структура українського суспільства

Проаналізуйте картину та прочитайте фрагмент історичного джерела. Які явища з повсякденного життя селян-кріпаків вони засвідчують?

«У ... поміщиків їх ... кріпацький народ ... працював весь тиждень, навіть і у свята. Свою землю обробляли здебільшого ночами. Кріпак був особою, яка перебувала поза законом. Бити його можна було скільки завгодно (можна було і до смерті забити, якщо польський поміщик жив у злагоді з владою). Били кріпаків пани і пані, били їх управляючі, били економи, били поліцейські та всілякі інші можновладці, били за злочини і проступки, били за судом і без всякого суду...»

↑ Кріпаків міняють на собак. Художник І. Іжакевич. 1952 р.

Солтановський А. «Записки» (1849–1864)

5. Життя міста в першій половині XIX ст.

Розвиток ринкових відносин у сільському господарстві та промисловості, поживавлення торгівлі змінили життя міст. Вони дедалі більше перетворювалися на *промислові й торговельні центри*. У містах більшало ремісничих майстерень, мануфактур і фабрично-заводських підприємств. З'явилися нові крамниці, заклади з продажу різних страв і напоїв – шинки, корчми тощо.

↑ Олександрівська площа в Полтаві.
Художник Є. Крендовський. 1840 р.

→ Краєвид міста Миколаєва. Художник
Ф. Алексеев. 1799 р.

Забудову міст регулювали спеціальними законами. Було, зокрема, передбачено прокладання широких прямих вулиць, з'явилися просторі площі. Запровадили й новий порядок розташування будівель – уздовж вулиць, а не в глибині садиб, як раніше. Зазнала змін архітектура житлових будинків, особливо панських. На зміну традиційній хаті «на дві половини» прийшли споруди з передпокоєм, їдальнею, салою, вітальнею, спальнею. Деякі господарі влаштували у житловому будинку й крамниці або кімнати для гостей. Поступово виробився тип так званого *прибуткового будинку*, який власники здавали в оренду. З'явилися дво- і триповерхові житлові споруди.

Політика російського царизму щодо України сприяла заселенню українських міст переважно мігрантами. Заохочувалося переселення росіян, євреїв та представників інших національностей. Натомість українські селяни не поспішали переселятися у міста, віддаючи перевагу переселенню до нових сільсько-господарських регіонів. Тож частка українців у міському населенні весь час зменшувалась. Наслідки тієї політики відчутні й сьогодні.

Найвищими темпами міста розбудовувалися в Південній Україні. З 8 класу ви пам'ятаєте, що в останній чверті XVIII ст. на місцях колишніх козацьких поселень було засновано фортеці та оборонні укріплення, що перетворились у міста Єлизаветград (нині Кропивницький), Олександрівськ (нині Запоріжжя), Нікополь. У 1778 р. на місці старого поселення розпочато будівництво Херсона, у 1779 р. на узбережжі Азовського моря – Маріуполя. У 1787 р. на місці колишньої козацької слободи засновано Катеринослав (сучасний Дніпро). Місто розвивалося як важливий річковий порт у середній течії Дніпра. У 1789 р. у гирлі р. Інгул закладено Миколаїв, у якому мали розвиватися суднобудування і торгівля. У 1794 р. на місці татарського містечка Хаджибей було засновано Одесу. Вдале місце розташування та підтримка урядом сприяли швидкому її розвитку як морського порту, що приваблювало активних переселенців – представників різних етносів. Це зумовило формування різнонаціонального за складом населення міста. У 1840 р. в Одесі проживали вже 60 тис. осіб.

Проаналізуйте картини із зображенням українських міст на с. 12 і дайте відповіді на запитання. Чим місто початку XIX ст. відрізняється від міста початку XVIII ст.?

6. Життя українського села

Прочитайте поезію Т. Шевченка і проаналізуйте ілюстрації.

►► 1. Які реалії повсякденного життя українського села описані у джерелах? ►► 2. Зробіть висновок про традиційну українську забудову, національне вбрання. ►► 3. Чому українське село в уяві митця набуває ідилічних рис? ►► 4. Порівняйте картину Т. Шевченка та реконструкцію З. Васиної. Що у них схожого, а що відмінне?

Село! І серце одпочине:
Село на нашій Україні –
Неначе писанка, село.
Зеленим гаєм поросло.
Цвінуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколисті тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам Бог витає над селом.

↑ Селянська родина. Художник Т. Шевченко. 1843 р.

Тарас Шевченко відтворив родинну сцену біля селянської хати: молоде подружжя тішиться першими кроками своєї дитини.

►► *Поміркуйте, чому цю картину називають українським «Святим сімейством».*

← Селянська родина за вечерею. XIX ст.
Черкащина.
Реконструкція З. Васиної

Життя українських селян на початку XIX ст. мало чим відрізнялося від попередніх періодів. Як і за часів Русі-України, селяни засівали поля вручну, а збирали врожай за допомогою серпів і кіс. Молотили по-прапрадідівському –

ціпом. Грунт обробляли двоколісним плугом, у який упрягали волів. Таке технічне оснащення не здатне було забезпечити високі врожаї. Неякісна підготовка ґрунту, поганий засів, несвоєчасне збирання врожаю, тривала молотьба призводили до значних втрат хліба. Дошкульних ударів селянським господарствам завдавали шкідники й стихійні лиха – посухи, зливи з градом, приморозки тощо. За неврожаєм ішов голод, що спричиняв високу смертність населення. Часто в селах лютували епідемії. У першій половині XIX ст. селяни були позбавлені фахової медичної допомоги.

Кріпосницькі відносини гальмували розвиток сільського господарства. Кріпаки не були зацікавлені в кращому обробітку землі, запровадженні нових методів господарювання.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Назвіть події, унаслідок яких у складі Російської імперії опинилися: а) Лівобережна Україна та Слобожанщина; б) Правобережна Україна; в) Південна Україна та Крим.
2. Підтвердіть чи спростуйте твердження.
«Наслідком політики російського царизму щодо України стало скорочення частки українців у міському населенні. Це визначило чужомовність більшості міст України, наслідки якої відчутні й сьогодні». Проект оформіть у вигляді есе.
3. Складіть у зошиті таблицю за зразком. Впишіть назви губерній підросійської України у відповідні стовпчики таблиці.

Землі колишньої Гетьманщини	Слобожанщина	Південна (Степова) Україна	Правобережна Україна

а) Подільська; б) Київська; в) Волинська; г) Полтавська; д) Херсонська; е) Чернігівська; є) Катеринославська; ж) Таврійська; з) Харківська.

4. Дайте відповіді на запитання.
 - 1. Що було характерним для національного складу земель підросійської України? Яку політику здійснював російський уряд щодо формування етнічного складу населення?
 - 2. Які особливості мав соціальний склад населення українських земель? Що визначало становище українських селян?
 - 3. Що зумовило розвиток міст у першій половині XIX ст.? Чи відбулися істотні зміни в житті українського села?
5. Поміркуйте, у чому, на думку дослідника, полягала суперечливість етнічної строкатості населення України в XIX ст.
«Зростання іншоетнічного елементу в Україні мало суперечливі наслідки. З одного боку, воно позитивно впливало на розвиток господарства, обмін професійним, культурним і науковим досвідом, з іншого ж, насамперед через те, що професійна структура неукраїнських національностей була специфічно профільованою (росіяни здебільшого вливались у велику промисловість, торгівлю, сферу управління, науку, освіту, церковну службу; євреї займалися ремеслом і торгівлею, лихварством, перевозами; німці і чехи захопили провідні позиції у сільськогосподарському товарному виробництві, особливо технічних культур та ін.), – це об'єктивно ставало перешкодою на шляху природного розвитку соціальної структури української етнічної нації, наперед зумовлювало її деформований характер».

Макарчук С. «Етнічна історія України»

Константинопольська конвенція; входження Буковини до складу Австрії

Скасування особистої залежності селян від поміщиків

1772

1775

1781

1782

1784

Перший поділ Речі Посполитої. Приєднання Галичини до Австрії

Зрівняння в правах греко-католицького духовенства з римо-католицьким

Відкриття Львівського університету

§ 2 Західноукраїнські землі на межі XVIII та XIX ст.

Проаналізуйте карту на с. 16. ►► 1. Згадайте, які українські землі увійшли до складу Австрії за першим поділом Речі Посполитої. ►► 2. Яку назву отримали ці землі та терени Буковини у складі Австрійської монархії? ►► 3. Висловіть припущення, чому поділ Галичини на дві провінції був ключовою вимогою українського національного руху і чому з цією вимогою не погоджувалися польські політики. ►► 4. У межах яких угорських комітатів (жупів) мешкали закарпатські українці?

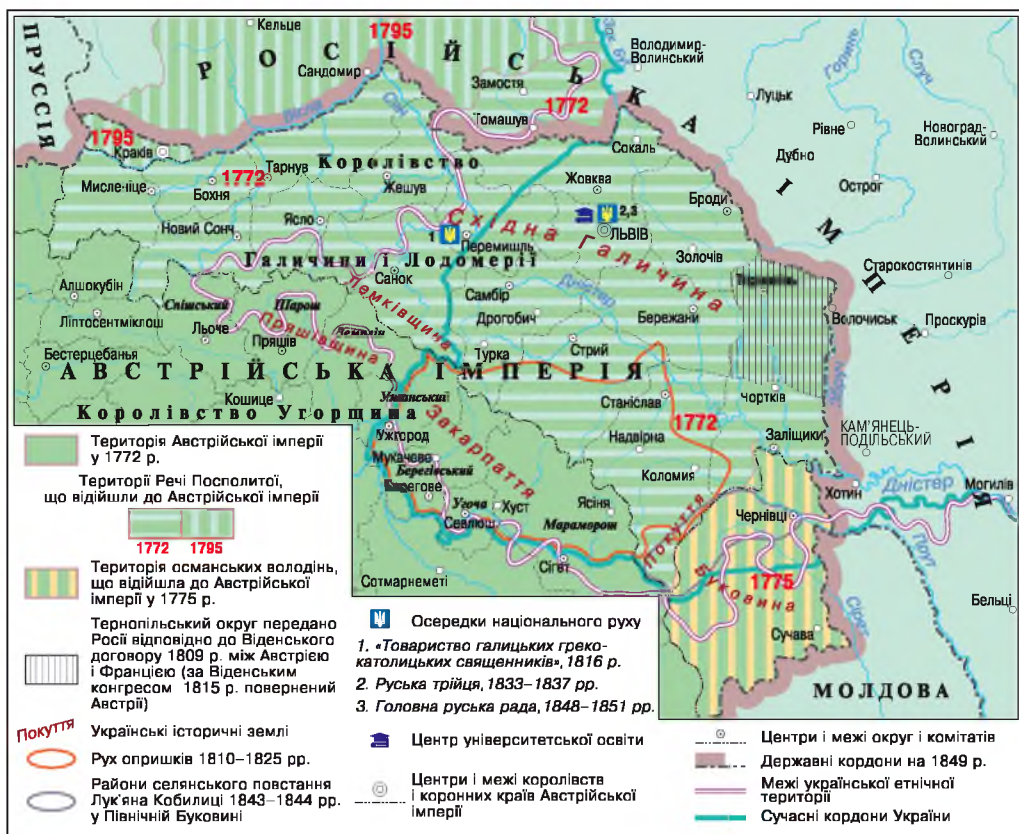
1. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Австрійської імперії

У складі Австрійської монархії українські землі належали до різних адміністративних одиниць імперії. *Східну Галичину*, яка перейшла до складу Австрії в 1772 р., разом із частиною польських земель було об'єднано в окрему провінцію. Після численних територіальних змін ця провінція отримала назву *Королівство Галичини та Лодомерії* (слово «Лодомерія» утворено від «Володимирія», за назвою міста Володимира-Волинського, що залишилося поза кордонами Австрії). У складі Австрійської (від 1867 р. – Австро-Угорської) імперії цей регіон перебував аж до її розпаду в 1918 р. Столицею Коронного краю став Львів – історичний центр Східної Галичини, найбільше місто за кількістю населення.

Скасувавши польські місцеві сеймики, у 1775 р. австрійський уряд створив у Львові **Галицький становий сейм**. До його складу за призначенням імператора входили вищі сановники, представники вищого духовенства, магнатів, міщанства. Сейм мав обмежені повноваження, не ухвалював рішення, а обговорював, як виконувати розпорядження влади.

Адміністративна влада в краї належала губернському управлінню на чолі з губернатором. Губернатора, який мав усю повноту виконавчої влади, призначав і звільняв імператор. Очевидно, що українців серед губернаторів не було.

Буковина потрапила під владу Габсбурзької монархії 1775 р. Упродовж 1786–1849 рр. регіон входив до складу *Королівства Галичини та Лодомерії* як

↑ Українські землі в складі Австрійської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

19-й округ. Управляв краєм окружний староста, підзвітний галицькій адміністрації. Від 1779 р. адміністративним центром Буковини стало місто Чернівці.

Під владою Австрії від XVI–XVII ст. перебувала й Закарпатська Україна. Її терени були поділені між кількома комітатами (жупами) Угорщини, якими управляли угорські чиновники.

2. Становище українців у складі Австрійської монархії

Землі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття становили 15 % української етнічної території. Королівство Галичини та Лодомерії належало до найбільших австрійських провінцій. Згідно з переписом 1786 р., край населяли 2,7 млн мешканців. На 1849 р. їхня кількість зросла майже удвічі: до 4,9 млн.

Українці заселяли східну частину провінції. Етнічний кордон між польським і українським населенням умовно проходив по р. Сян. Проте навіть Східна Галичина була етнічно неоднорідна, бо українці тут становили 71 % населен-

ня (на 1849 р.). Жили в краї також поляки (у 1849 р. – 20,4 % населення Східної Галичини) та євреї (у 1849 р. – майже 10 %).

Українці мешкали в основному в селах. Поляки і євреї – в кількох компактних сільських поселеннях, а також у містах і містечках. За соціальною належністю більшість українського населення Східної Галичини були селянами. Найактивнішу верству українців становило греко-католицьке духовенство. Привілейований прошарок Коронного краю (магнати і шляхта) складався винятково з поляків. За конфесійною належністю українці Галичини були здебільшого греко-католиками, а поляки – римо-католиками.

Проаналізуйте реконструкцію З. Васіної та порівняйте її з реконструкцією селянської сім'ї на с. 13. Які спільні, а які відмінні риси в одязі населення різних регіонів ви помітили? Про що це свідчить?

На час приєднання Буковини до Австрії українці зосереджувались у північній і західній частинах краю. У 1774 р. у Північній Буковині проживали 69 % українців, 26 % румунів, а решту становили німці, євреї, вірмени, цигани (роми) та представники інших етносів. Австрійський уряд здійснював переселенську політику, яка передбачала звільнення переселенців від сплати податків упродовж 30 років. Унаслідок цього посилилася колонізація краю румунами, німцями та поляками.

За релігійною приналежністю українці Буковини були здебільшого православними.

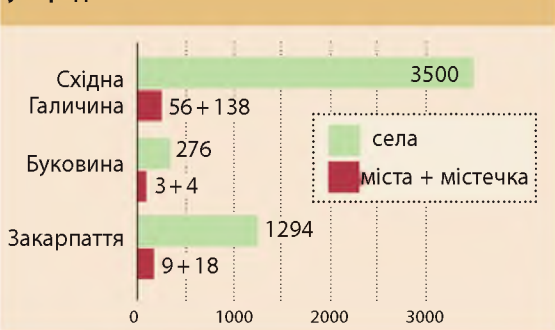
Закарпаття здавна було різноетнічним регіоном. У 1848 р. серед населення краю переважали українці – 235 тис. осіб. Крім них, тут мешкали угорці, румуни, євреї, словаки, а також німці. Українці відрізнялися від інших мешканців регіону мовою та належністю до греко-католицької церкви.

Українська еліта Північної Буковини та Закарпаття була нечисленною. До того ж, у Буковині влада належала румунським боярам, а в Закарпатті – угорським панам.

↑ Ярмарок на Галичині. ХІХ ст. Реконструкція З. Васіної

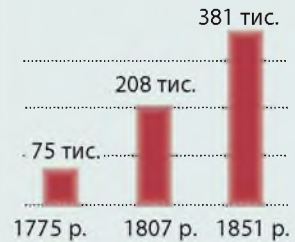
Міста і села в західноукраїнських землях у середині ХІХ ст.

Проаналізуйте текст параграфа та графіки на с. 17, 18. ►► **1.** У якому регіоні відсоток міст та містечок був найбільшим? Про які особливості розвитку регіону це може свідчити? ►► **2.** Поміркуйте, про що свідчить факт, що в містах за чисельністю українці перебували здебільшого на третьому місці: після євреїв і поляків – у Східній Галичині, після євреїв і німців – у Буковині, після євреїв і угорців – у Закарпатті. ►► **3.** Які чинники впливали на зростання населення Буковини у XIX ст.?

Чисельність населення Буковини (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

3. Політика австрійського уряду щодо українців

На момент приєднання Галичини австрійська влада сприймала її як польську територію. Навіть українських селян австрійські урядовці вважали поляками. Про це свідчить, зокрема, той факт, що носити польський національний одяг було заборонено всім верствам, крім селянства.

У 70-х роках XVIII ст. в Австрійській імперії розпочалися реформи освіченого абсолютизму. Вони сприяли формуванню серед місцевого населення позитивного ставлення до влади та переконання в тому, що австрійський уряд і цісар опікуватимуться долею українців. Такі настрої поширювалися, зокрема, серед галицьких селян, які, згадуючи своє життя упродовж останніх десятиліть існування Речі Посполитої, вважали, що імператор щиро прагне поліпшення їхнього становища. Сприяла цьому й позиція греко-католицького духовенства, представники якого також заявляли про лояльність та вірнопідданство цісарському тронові й монархії Габсбургів.

Водночас, керуючись принципом імперської політики «розділяй і володарюй», Габсбурги надавали певні привілеї польській, румунській і угорській верхівці, яка мала стати їхньою опорою в краї. А це посилювало соціальне й національне гноблення українців.

Австрійська влада підтримувала процеси, спрямовані на втрату ідентичності українського етносу, фактично заперечуючи його існування у власних володіннях. Заради цього уряд не перешкоджав польській шляхті у Галичині у її діях із колонізації українців; румунським поміщикам на Буковині – у заходах з румунізації, а угорським землевласникам у Закарпатті – мадяризації. При цьому стримувався і господарський розвиток краю, якому було відведено роль ринку збуту готової продукції і джерела сировини.

4. Становище західноукраїнських міст і сіл

На кінець XVIII ст., коли Галичину та Буковину було приєднано до Габсбурзької монархії, маленькі міста й містечка краю мало чим відрізнялися від сіл. Більшість їхніх мешканців займалися землеробством.

Львів віддавна був адміністративним центром і найбільшим містом регіону. Розбудову міста нова австрійська влада розпочала з ліквідації середньовічних

міських оборонних укріплень. Протягом 1770-х – 1820-х років міські мури було розібрано, розкопано вали та засипано рови. На їхньому місці облаштовували нові вулиці й площі, парки та сквери. Це дало змогу розбудувати новий центр Львова, перетворивши його на улюблене місце для публічних проходів – «променад». Вулиці почали закладати бруківкою. У зоні нового міського центру зводили переважно триповерхові будинки з крамницями на першому поверсі та квартирами на горішніх, за його межами – одно- і двоповерхові. Житлові будинки розміщувалися уздовж тротуару. Утім, нових громадських будівель споруджували мало. Навчальні заклади, міський театр, бібліотеки, лікарні розташовували в колишніх храмах і монастирях, закритих наприкінці XVIII ст. під час реформ.

Наприкінці XVIII ст. у містах та містечках Галичини проживало 12,8 % всього населення регіону.

Від XIV ст. за кількістю населення та економічним значенням найбільшим містом усіх українських земель був Львів, аж поки в 1830-ті роки першість за цими показниками здобула Одеса.

← Нижні вали у Львові (нині проспект Свободи). Літографія К. Ауера. 30-ті роки XIX ст.

Тимчасом як життя міщан зазнавало змін, повсякдення західноукраїнських селян у першій половині XIX ст. мало відрізнялося від попередніх часів.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. ►► **1.** Визначте, що було характерним для повсякденного життя західноукраїнських селян у першій половині XIX ст. ►► **2.** У чому, на вашу думку, причини такого становища?

«Я старався все ночувати в селян, видавав себе за селянського сина, що вчиться на священника... Народ приймав мене дуже прихильно, і мені давали все, що було найкращого дома, діставали від сусідів молока, пшона, яєць, стелили у найвигіднішому місці, на покуті, стократно перепрошували, що не можуть мені у всьому догодити. Я приймав усе, дякував за все, запевняв, що я не "панського" роду, знаю також біду і нестаток. А тим часом мені не раз не до смаку був чорний ячмінний хліб з вістяками, прикурене молоко або що-небудь в тому роді; я почував, як твердо спати непривичному на солоні, прикритій грубою веретою, маючи замість подушки в головах складений сердак; як неприємно лежати під мужицьким кожухом. Я не раз*

* Сердак – верхній одяг з грубого домашнього сукна.

довго не міг заснути в душній хаті на твердому ложі й замість кожуха брав свою нагортку, а під голову клав чоботи і почував, що на довгих халяхах м'якше спати, чим на селянській свитці. Я пізнав незавидне життя хліборобів, що дотепер уявлялося мені в рожевому світлі, безжурною ідилією...»

Головацький Я. «Пережите і вистраждане»

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Назвіть події, унаслідок яких у складі Австрійської монархії опинилися: 1) Східна Галичина; 2) Північна Буковина; 3) Закарпаття.
2. Виконайте проєкт. Об'єднайтесь у кілька груп. Кожна з груп представлятиме окрему верству суспільства західноукраїнських земель (міська інтелігенція, греко-католицьке духовенство, робітники, селяни). Використавши додаткові джерела інформації, матеріали підручника, опишіть день людини з тих суспільних верств, які ви представляєте. Проєкт оформіть у вигляді презентації, усної розповіді, есе чи короткого відео.
3. Дайте відповіді на запитання.
 - ▶ 1. Що було характерним для національного складу земель південноукраїнської України?
 - ▶ 2. Які особливості мав соціальний склад населення західноукраїнських земель? ▶ 3. Які зміни в розвитку найбільших західноукраїнських міст відбувалися у першій половині XIX ст.?
 - ▶ 4. Що визначало становище західноукраїнських селян?
4. До тверджень, що характеризують становище західноукраїнських земель у складі Австрійської монархії, доберіть конкретні факти за матеріалом підручника.
 - ▶ 1. Етнічна неоднорідність Королівства Галичини та Лодомерії. ▶ 2. Переважання серед українського населення краю селян.
 - ▶ 3. Формування серед селянства краю стереотипних уявлень про «доброго цесаря».
 - ▶ 4. Потурання з боку австрійської влади процесам денационалізації українців краю.
5. Доведіть, що реформи освіченого абсолютизму істотно змінили життя двох основних верств західноукраїнського суспільства.
6. Поміркуйте, що дає підстави для поданого нижче висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

Об'єднання в Коронному краї Галичини та Лодомерії двох різноетнічних частин – української та польської – зумовило протистояння між ними. Галичина перетворилася на клубок гострих суперечностей і конфліктів на національно-релігійному ґрунті.
7. Практичне заняття.

Виконайте мініпроєкт. Знайдіть інформацію про розвиток вашого регіону наприкінці XVIII – на початку XIX ст. З'ясуйте, до складу якої держави входив ваш край на початку XIX ст., які етноси заселяли ваш край, які переважали. Які населені пункти вже існували на той час? Які особливості економічного розвитку регіону можете виділити? Запропонуйте кроки, які могли б поліпшити становище тогочасного населення. Проєкт оформіть у вигляді есе.

§ 3 Українські землі в системі міжнародних відносин

Проаналізуйте карту на с. 22. Позмагайтеся в парах, хто уважніше прочитає карту й отримає з неї більше історичної інформації про події, явища, процеси: 1) міжнародних відносин (воєн, мирних договорів); 2) економіки; 3) суспільно-політичного життя; 4) освіти й культури на землях підросійської України в першій половині XIX ст.

1. Доля українських козаків після ліквідації Запорозької Січі. Військово-козацька колонізація кубанських земель

Ви вже знаєте, що після ліквідації Запорозької Січі найнепокірніші запорожці подалися за межі Російської імперії – за Дунай, на землі, що перебували під владою турецького султана. Там вони заклали **Задунайську Січ**. Турецький султан використовував козаків-задунайців для придушення національно-визвольних рухів греків, сербів, румунів, болгар та інших народів Балканського півострова. Задунайці брали участь у війнах з Росією на боці Османської імперії.

→ Чорноморський козак

➤ Задунайський запорожець.
Художник
С. Васильківський.
1900 р.

↑ Українські землі в складі Російської імперії в першій половині XIX ст.

У 1787 р. розпочалася *російсько-турецька війна*. Наступного року російське командування сформувало *Військо вірних козаків* (трохи згодом його почали називати *Чорноморським*). Українські козаки, з яких складалося Чорноморське військо, уславились у численних битвах. Вони сподівалися відродити на землях між Південним Бугом і Дністром давні козацькі звичаї та розширити свої володіння аж до Дону за рахунок колишніх земель Війська Запорозького. Це занепокоїло російський уряд; чорноморцям було дозволено оселитися між річками Кубанню та Доном. Там вони мали зайняти землі знищених російською армією ногайців, заселяючи пустки й водночас захищаючи південні рубежі Російської імперії.

Поміркуйте, чому турецький уряд забороняв приймати на Задунайську січ мусульман? Відповідь обґрунтуйте.

У 1792 р. Катерина II підписала жалувану грамоту про надання Чорноморському козацькому війську земель на Кубані, грошей, артилерії, пільгових умов для заняття господарством і торгівлею за його заслуги під час «останньої з Портою Оттоманською війни». Перші козаки-чорноморці прибули на Кубань наприкінці серпня 1792 р. Загалом у першій половині ХІХ ст. з Лівобережної України в **Чорноморію** – так згодом почали називати «землі війська Чорноморського» – переселилися близько 150 тис. осіб.

За час існування Чорноморського, згодом Кубанського, війська основним заняттям вояків була охорона Чорноморської лінії, яка розмежовувала Чорноморію та Закубання. Водночас чорноморців залучали до багатьох інших воєнних операцій, які вела Російська імперія, зокрема в Кавказькій війні. Чорноморцям доводилося брати участь у походах російських регулярних армійських частин проти горців і самим відбивати напади адигів на Чорноморію.

Від 1860 р. Чорноморське військо дістало назву **Кубанське козацьке військо**. Крім Чорноморського козацького (близько 200 тис. українців), до нього увійшло Лінійне козацьке військо, що складалося переважно з росіян.

Прочитайте фрагмент джерела та уривок з поеми Т. Шевченка «Кавказ».
▶▶ 1. Як автор джерела ставиться до описаних ним подій? Кому співчуває, кого засуджує? Чим можна пояснити таке ставлення автора? ▶▶ 2. Які спільні ідеї простежуються у документальному та поетичному уривках? ▶▶ 3. Чому події Кавказької війни хвилювали Т. Шевченка?

«Не більш ніж два тижні минуло, як я повернувся з гір. Посиленими походами в ці роки ми вигнали всіх черкес до моря, де вони сідали на човни та відправлялися до турків. Нещасні горці підкорились на чесне російське слово, а ми їх житла палили, грабували, зганяли до моря. І залишили усіх без харчування: вони продавали худобу, коней за безцінь... за шмат хліба віддавали зброю. Від нужденності та голоду між ними з'явився тиф, потім повальна віспа, до 30 000 пропало за одну зиму, хворих не приймали на судна, тому, щоб не залишити їх на поживу шакалам та диким тваринам, живцем закопували. Прощалися з рідним краєм, плакали, брали на пам'ять землю, квіти та ін. Ось такою правдою ми підкорили Кавказ, жодного черкеса не залишилося у горах. Які чудові місця нам залишилися – волоські горіхи, персики, жерделі (дикі абрикоси. – Авт.), виноград, води, чисті, немов сльоза. Тепер у ці місця заселяють росіян».

3 листа хорунжого О. Кухаренка. 20 червня 1864 р.

*І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.*

*Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!*

Шевченко Т. «Кавказ». 1845 р.

2. Утворення Азовського козацького війська

У 1828 р. спалахнула нова війна між Російською та Османською імперіями. Воєнні дії відбувалися на Дунаї та Кавказі. Турецький уряд наказав козакам *Задунайської Січі* виступити разом із турецькими військами. Тоді на заклик

кошового отамана Задунайської Січі **Йосипа Гладкого** частина козаків перейшли на бік російських військ. Сформоване з них *Окреме Запорозьке військо* взяло активну участь у боях проти турків. Після закінчення російсько-турецької війни козакам було дозволено оселитися на північному узбережжі Азовського моря на схід від р. Берда (між Бердянськом і Маріуполем). Так виникло **Азовське козацьке військо**. Для управління військом було створено Військову канцелярію на чолі з наказним отаманом, якого призначав уряд. Першим наказним отаманом був Й. Гладкий.

Основним завданням азовських козаків було патрулювання східного узбережжя Чорного моря від контрабандистських турецьких кораблів, які постачали порох і зброю горцям. Господарюючи, козаки вирощували пшеницю, жито, овес, просо та гречку, займалися скотарством, рибальством, бджільництвом, борошномельним та цегельним промислами.

Прагнучи колонізувати південно-східні окраїни імперії, російський уряд упродовж 1862–1866 рр. організував переселення у західну частину Кавказу 1142 сімей азовських козаків. На поселення в Закубання в повному складі пішли вихідці з-за Дунаю. Тож у 1866 р. Азовське козацьке військо як самостійне військове й територіальне об'єднання припинило існування.

За Адріанопольським миром (1829), який підсумував події російсько-турецької війни 1828–1829 рр., Росія приєднала гирло Дунаю.

↑ Пам'ятник Йосипові Гладкому в Запоріжжі. Скульптор В. Філатов. 2010 р.

У 1832–1865 рр. населення Азовського козацького війська збільшилося в 5 разів і налічувало 10 911 осіб.

Використавши додаткові джерела інформації, з'ясуйте, що чекало на задунайських козаків після переходу на бік Росії? Яка доля спіткала Й. Гладкого? Поцікавтесь історією створення пам'ятника Гладкому у Запоріжжі. Поміркуйте, чи заслуговує ця історична особа на пам'ятник? Відповідь обґрунтуйте.

3. Російсько-турецька війна 1806–1812 рр. і Україна

Російсько-турецька війна 1806–1812 рр. була спричинена, з одного боку, прагненням Османської імперії повернути собі втрачені позиції на Балканах і в Північному Причорномор'ї. З іншого – імперськими бажаннями Росії просунути в напрямку до проток Боспор і Дарданелли, захопити території від Дунаю до Стамбула. У цій війні українські землі правили за найближчий **тил** для російської армії.

СЛОВНИК

Тил – територія, розташована позаду лінії фронту.

Як і в багатьох інших краях імперії, на теренах України було проведено мобілізацію до війська. Селяни мусили надавати армії волів, коней, вози, фураж (корм для коней і волів), провіант.

Російські війська здобули на Дунаї низку перемог. У 1812 р. у *Бухаресті між Російською та Османською імперіями* було укладено *мирний договір*, за яким до Росії відійшла частина Молдови – *Бессарабія*. У краї поряд з територіями, населеними здебільшого молдованами, були й землі, де переважало українське населення: *Хотинський* (північна частина Бессарабії) та *Ізмаїльський і Аккерманський* (Південна Бессарабія) повіті. Бессарабія 1828 р. була приєднана до Новоросійського генерал-губернаторства.

4. Участь українців у російсько-французькій війні 1812 р. Плани Наполеона I Бонапарта стосовно України

Тільки-но було укладено Бухарестський мир 1812 р., як Україна була втягнута у війну між Росією та Францією. У червні 1812 р. 600-тисячна армія французького імператора й полководця *Наполеона I Бонапарта*, який прагнув встановити панування в Європі, переправившись через р. Німан, перетнула тодішній російський кордон у районі м. Ковно (нині Каунас) у Литві. Звідти Наполеон розгорнув наступ на Москву.

Про які наміри свідчать висловлювання Наполеона напередодні воєнної кампанії 1812 р.? Яке місце було відведено Україні у цих планах?

1. «Невблаганною долею Росію приречено до знищення, і саме мені судилося здійснити це призначення... москвит – варвар, ворог європейської цивілізації, якого слід відкинути у пустелі Азії». 2. «Якщо я здобуду Київ, я візьму Росію за ноги, якщо я оволодію Петербургом, я візьму її за голову, захопивши Москву, я влучу їй у саме серце».

У серпні – вересні 1812 р. наполеонівські війська захопили західні повіти Волинської губернії. Українські землі французький імператор планував переділити. Ще напередодні воєнної кампанії 1812 р. розглядалася можливість створення під протекторатом Франції двох нових держав – так званих *наполеонід*. Одна з них мала охопити *Лівобережжя* (Чернігівщину й Полтавщину), а друга – *Південну Україну* (Катеринославщину, Херсонщину, Крим, а також *терени від Дінця до Дону*).

Правобережна Україна, а згодом і Галичина мали відійти до Герцогства Варшавського (його створення ініціював Наполеон у 1807 р.). Волинь була обіцяна Австрії за воєнну допомогу у війні проти Росії.

Бессарабію та межиріччя Дністра і Південного Бугу мали повернути Османській імперії.

Із просуванням «Великої армії» Наполеона настрої серед вищих прошарків українського суспільства змінювалися, єдності не було. Одні співчутливо сприймали поширювані наполеонівськими агентами чутки про те, що з приходом французької армії Україна стане автономною, а може, і незалежною державою без кріпосницьких порядків. Інші (й вони становили більшість) зберігали

лояльність до Росії: не «втаємничені» в плани французького уряду, вони «не бачили жодної вигоди в тому, щоб піти з-під російського панування, аби потрапити під владу Наполеона». Українське дворянство розцінювало сприяння Франції полякам як загрозу відновлення нової Речі Посполитої. Воно також побоювалося втрати станових привілеїв, не хотіло звільнення селян.

Прочитайте фрагмент джерела. ►► 1. Що змусило російського імператора вдаватися заходу, про який ідеться? ►► 2. Які обіцянки давав уряд тим, хто вступав до лав козацького війська? З якою метою? ►► 3. Спрогнозуйте подальші дії царського уряду стосовно цих вояків.

«Військо це передбачаємо утворити в Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою й охотою до неї... Людей можна призначати на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду... Як мине в українських полках потреба, всі вони мають розпускатися по своїх домівках, але вже назавжди залишаться належними до війська і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їхні, які народжені від (часу) вступу у військо, належатимуть також до нього...»

З розпорядження російського уряду. 5 червня 1812 р.

Російська регулярна армія значно поступалася за чисельністю французькій. Уряд узявся до формування **народного ополчення**. Протягом літа в *земські піхотні* та *кінні козацькі полки* записалося майже 70 тис. добровольців – 35 % загальноросійського ополчення. Лише в Лівобережній Україні, колишній Гетьманщині, повіривши в обіцянку генерал-губернатора скасувати рекрутську повинність і відновити козацьке військо, було сформовано 15 козацьких полків: 9 – полтавських і 6 – чернігівських. Полки брали безпосередню участь у бойових діях. Проте після закінчення війни і закордонних походів російської армії 1813–1814 рр. їх було розформовано.

← І. Котляревський формує 5-й козацький кінний полк. Художник В. Бакало. 1950 р.

Добу наполеонівських війн завершив **Віденський конгрес 1814–1815 рр.** За його ухвалами до Росії було приєднано значну частину Герцогства Варшавського (з *Холмициною* і *Підляшшям*). Росія повертала Австрії Тернопільську округу.

На підставі фактів оберіть твердження, яке вважаєте слушним. ►► 1. Більшість нащадків колишніх українських козаків спонукала до вступу у російське військо: а) патріотична налаштованість до своєї «вітчизни», яка опинилася перед загрозою загарбання; б) намагання повернути колишні вольності, втрачені у

другій половині XVIII ст. ►► 2. Російська влада створювала тимчасові козацькі формування з місцевого населення Полтавської і Чернігівської губерній з метою: а) якнайшвидше втягнути українські землі до загальноросійського простору; б) зняти соціальну напругу в цьому регіоні; в) повернути населенню козацькі вольності; г) посилити регулярну російську армію. Свій вибір обґрунтуйте.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Російсько-французька війна ► ліквідація Задунайської Січі ► початок колонізації Кубані «Військом вірних козаків Чорноморських» ► приєднання до Росії Північної Бессарабії.

2. Покажіть на карті (с. 22) території, що увійшли до складу Російської імперії внаслідок російсько-турецьких війн 1806–1812 рр., 1828–1829 рр., терени Задунайської Січі, Азовського козацького війська, землі Війська Чорноморського.

3. Виконайте проєкт. Розділіться на групи. Кожна представлятиме інтереси козаків Задунайського, Азовського та Кубанського військ. Розкажіть про особливості організації кожного із військ, права і обов'язки козаків та про їхню роль в історії України.

4. Дайте відповіді на запитання.

► 1. Як події російсько-французької війни вплинули на Україну? ► 2. Як відбувалася колонізація Кубані Чорноморським військом? ► 3. За яких обставин було утворено Азовське козацьке військо? ► 4. З якою метою царський уряд ініціював об'єднання колишнього Чорноморського козацького війська (яке складалося з українців) з частиною колишнього Лійного козацького війська (у якому переважали росіяни) в Кубанське козацьке військо?

5. Визначте, про що йдеться в поданих уривках. У чому історичне значення згаданих подій / явищ?

«Чим же був цей кордон? Лише однією гірською річкою. Немов велетенська блискуча змія, звивалась Кубань вздовж усього заселеного козаками краю. Це і була прикордонна межа. До кордону були пристосовані всі головні моменти життя козака. Більшу частину воєнної служби чорноморець був на кордоні, жив на кордоні й звідти по чергово ходив та їздив в роз'їзди, в нічні залоги» (Ф. Щербина).

«Азовці на веслярських човнах здавна були неперевершеними моряками. Їм не страшні були ні темні ночі на хвилях моря, ні морські буруни, що кидали баркаси, як тріски. Звичним оком козаки здалеку зауважували ледь помітні крапки, з яких згодом виростали контрабандні судна, що рідко йшли від рук козаків» (П. Короленко).

6. Ознайомтеся з уривком із праці історика та подискутуйте, чому доля учасників російсько-французької війни склалась саме так. Чи можна назвати таку політику типовою / нехарактерною для імперії? Свою відповідь обґрунтуйте.

«Ще кілька місяців українським козакам та народному ополченню довелося відбувати гарнізонну службу в населених пунктах Франції, Німеччини і Польщі. Але тільки-но українські полки повернулися на Батьківщину, їх негайно розформували. Цар ніби забув свою обіцянку надати учасникам війни особисту свободу і звільнити від багатьох феодальних повинностей. Натомість переможців Наполеона примусили бути тими, ким вони були до війни: кріпаками у поміщиків або державними селянами. Повернулися до кріпацького животіння і солдати, мобілізовані за масовим рекрутським набором... Українські козаки спробували збройно захищати свою самостійність, бо за наказом царя і їх почали реорганізовувати в уланські полки регулярної армії» (В. Сарбей).

1830

1840

1870

1880

Хронологічні межі промислового перевороту в українських землях у складі Російської імперії: 30–40-ві – 70–80-ті роки XIX ст.

§ 4 Соціально-економічний розвиток

Поміркуйте, чи спроможне феодальне суспільство створити сприятливі умови для інтенсивного розвитку сільського господарства.

1. Стан сільського господарства на землях підросійської України в першій половині XIX ст. Економічний розвиток Південної України

Упродовж першої половини XIX ст. становище сільського господарства в підросійській Україні визначали приватна власність поміщика на землю та, відповідно, особиста залежність селянина від поміщика. Характерною рисою поміщицького землеволодіння була наявність великих господарств – *латифундій* переважно на Правобережжі та Півдні. Панівною залишалася *панщинна система господарювання*.

Розгляньте діаграму. Як гадаєте, що впливало на нерівномірне поширення поміщицького землеволодіння на різних українських землях? Зробіть висновок про стан приватної власності поміщиків на землю в підросійській Україні в першій половині XIX ст. Поміркуйте, чому панщинна система господарювання гальмувала розвиток сільського господарства.

Усю поміщицьку землю, як і раніше, було поділено на власне поміщицьку і землю для селянських наділів. Поміщики прагнули різними способами збільшити площі власних земель. Тому скорочували селянські наділи, переводили селян на віддалені ділянки або неродючі ґрунти. Це призводило до масового обезземелення селян: упродовж першої половини XIX ст. селяни втратили понад половину наділів.

Поміщицьке землеволодіння на українських землях у складі Російської імперії

← Ремаанент селянської родини Черкаського повіту Київської губернії. Сучасна реконструкція

Сільське господарство розвивалося *екстенсивним шляхом*, за рахунок розширення посівних площ та посилення панщини. Для обробітку ґрунту застосовували традиційну сільськогосподарську техніку. Сіяли зерно переважно вручну, скошували хліб серпами і косами, а обмолочували ціпом.

Тільки частина поміщиків, передусім на Півдні України, застосовувала машини та новітній інвентар – сіялки, віялки, жатки, молотарки тощо. Одним із землевласників, який обстоював раціональне ведення сільського господарства, був **Василь Каразін**. Його зусиллями в 1811 р. в Харкові було засновано Філотехнічне товариство, яке об'єднало близько 100 членів і пропагувало серед поміщиків передові методи господарювання. В. Каразін у своєму маєтку в с. Кручик на Харківщині створив хімічну лабораторію, метеорологічну станцію та дослідне поле.

Основними галузями сільського господарства в підросійській Україні залишалися *землеробство* і *тваринництво*. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, льон і коноплі, розводили корів, волів, свиней, овець і коней.

У першій половині XIX ст. розпочалася *спеціалізація землеробства*, з'явилися нові галузі сільського господарства – тонкорунне вівчарство, цукрове бурякосіяння. Розвивалися поміщицьке товарне землеробство і тваринництво, збільшувалися посіви пшениці для продажу, дедалі більше вирощували технічних культур (конопель, тютюну, льону). Утім, паросткам *товарного, підприємницького господарства* пробиватися в умовах панщинної системи було непросто.

Найбільше зернових культур на продаж вирощували у Степовій (Південній) Україні. Упродовж 1778–1851 рр. посівні площі зернових Півдня України збільшилися у 25 разів. Успіхи хліборобства зумовлювали сприятливі природні умови та родючі чорноземи. Близькість до *чорноморсько-азовських портів* – Одеси, Миколаєва, Бердянська, Маріуполя – давала змогу поміщикам експортувати хліб та інші сільськогосподарські продукти. Через малу кількість кріпаків тут ширше, порівняно з іншими регіонами, застосовували вільнонайману працю селян-утікачів, оброчних селян, які йшли на південь на заробітки. На середину XIX ст. тут 9/10 поміщицьких земель обробляли наймані робітники. Окремі поміщики починали переходити до удосконалених, багатопільних сівозмін.

Вирішальне значення для соціально-економічного життя Південної України мала *колонізація* – заселення та господарське освоєння краю. Найчисленні-

шою і водночас найстрокатішою була *селянська колонізація*: на південь потрапляли державні, поміщицькі селяни, яких власники перевозили з центральних губерній, військові поселенці. Значну частку прибульців-селян становили кріпаки-втікачі. На початку XIX ст. чисельність населення в Південній Україні збільшилася до одного мільйона осіб. За етнічним складом 2/3 колоністів були українцями та росіянами.

Прочитайте фрагмент праці сучасного історика. ►► **1.** Залучивши матеріал параграфа та додаткових джерел інформації, проілюструйте конкретними фактами тези вченого про природно-географічні та суспільно-політичні умови Півдня України, що сприяли економічному розвитку цього регіону. ►► **2.** Поділіться припущенням, чому в Південній Україні не було кріпосництва в таких формах і масштабах, як у Наддніпрянщині.

«Завдяки сплетінню сприятливих умов Південь України довгий час вважався Ельдорадо, де можна було легко і швидко доробитися великого маєтку. Три південно-українські губернії – Таврійська, Херсонська і Катеринославська – мали найвищі в Російській імперії показники приросту населення. Наплив великих мас населення, не зв'язаних умовами кріпацької системи й охоплених духом підприємництва, витворив особливу суспільну атмосферу на Півдні України, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком. Вільнолюбні анархічні настрої на зразок тих, якими відзначалося запорозьке козацтво, продовжували жити серед мешканців чорноморських степів у XIX ст.»

Грицак Я. «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.»

2. Роль чумацького промислу в господарському житті

Основною формою торговельних перевезень в Україні в першій половині XIX ст. було *чумацтво*. Цей промисел зародився ще в XVI ст. серед козаків – вони постачали сіль із Північного Криму до України, Польщі та інших сусідніх країн. У XVII ст. чумаки, основу яких становило козацтво, крім солі, торгували рибою, лісом, кустарними виробами тощо. Дешевий чумацький транспорт давав змогу експортувати хліб та іншу сільськогосподарську продукцію. За підрахунками дослідників, 75 % хліба, який вивозили з України через чорноморсько-азовські порти в першій половині XIX ст., транспортували чумаки. Окрім сільськогосподарської продукції, вони доправляли кам'яне вугілля, різні промислові та ремісничі вироби, будівельні матеріали.

Чумакували в Україні селяни, міщани і навіть дрібні поміщики. Найбільше серед чумаків було таких, які мали 1–2 пари волів. Дехто був власником десятків пар волів. Наприклад, чумак-міщанин Лаврентій Скалозуб із м. Олександрії, що на Херсонщині, мав 50 пар волів.

↑ Чумац. Художник К. Трутовський. 1860 р.

← Чумаки в дорозі.
Художник М. Каразін.
1899 р.

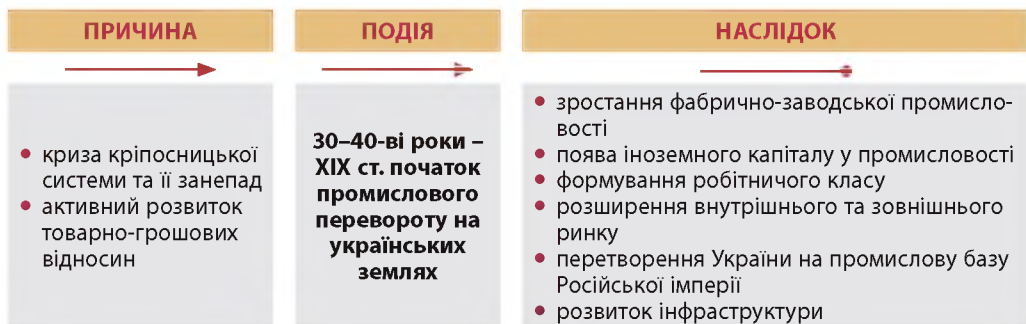
Прочитайте фрагмент джерела та проаналізуйте ілюстрації. ►► **1.** На які особливості побуту чумаків ви звернули увагу? ►► **2.** Звичаї і традиції якої верстви українського суспільства XVI–XVIII ст. можна відстежити в побуті чумаків? Наведіть приклади. ►► **3.** Поміркуйте, чого більше в чумацькому житті: демократизму чи одноосібної влади? Свою думку обґрунтуйте. ►► **4.** Поясніть, з якою метою чумаки об'єднувалися на час подорожі в спілки або артілі. ►► **5.** Як чумацтво посприяло утвердженню новітніх ринкових відносин? Чому популярний промисел почав занепадати у другій половині XIX ст.?

«Ті, що займаються візникуванням солі з Криму і Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, зветься тут чумаками. Візникування своє чумаки провадять звичайно валками, які складаються з кількох десятків возів. Валка, або хура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникування, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство зветься в них артіллю... В дорозі ж чумак піддає себе всіляким злигодням: завжди тверезий, помірний у харчах, пшоняна каша з салом або галушки, шмат хліба з сіллю – оце все його харчування. У дорозі, не маючи в своєму розпорядженні грошей, чумак обмежений. До кінця візникування гроші всієї артілі зберігаються в отамана.

Волів у дорозі завжди пасуть на паші, за винятком осінньої пори, коли чумаки їдуть уже на сухому фуражі. Зимою чумак особливо піклується про корм для своїх волів. Переїзд робить він звичайно зранку – до 20 верст, і пасе волів, потім до вечора друга запряжка, теж 20 верст. Іноді, за обставинами, робить і більші запряжки. Візникування їх починається від початку весни і триває до осені. Взимку чумаки в подорож не їдуть. Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону, військовим порядком».

Арандаренко М. «Записки про Полтавську губернію». 1848–1852 рр.

3. Промисловий переворот у підросійській Україні

Промисловий переворот (індустріальна революція) – перехід від мануфактури до великого машинного фабрично-заводського виробництва. На українських землях у складі Російської імперії розпочався у 30–40-ві і завершився в 70–80-х роках XIX ст.

У першій третині XIX ст. на українських землях, що перебували у складі Російської імперії, склалися умови для **промислового перевороту**. Він зумовив зміни в соціальній структурі: провідну роль у суспільстві почали відігравати фабриканти та люди найманої праці.

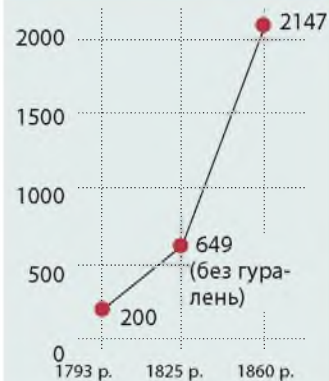
Промисловий переворот започатковано в харчовій промисловості, підприємства якої виробляли на продаж борошно, олію, тютюн, горілку й цукор. У 20-х роках XIX ст. з'явилися перші парові **гуральні**. У цукровиробництві почали застосовувати машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парову техніку для випарювання і згущення соку. Першу цукроварню, яка застосувала парову технологію виробництва цукру, було збудовано в **1843 р.** промисловою фірмою «**Брати Яхненки й Смиренко**» в селі Ташлику на Черкащині. Завод було устатковано за останнім словом техніки з використанням новітніх на той час французьких технологій цукровиробництва.

У ті часи засновано й перші машинобудівні заводи. У 1841 р. на хуторі Дмитрівському на Чернігівщині український поміщик Д. Кандиба збудував підприємство з виробництва сільськогосподарських машин, гідравлічних пресів, парових котлів тощо.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х років XIX ст. в Україні було виявлено великі поклади високоякісного кам'яного вугілля в Донецькому кряжі. Згодом відкрито поклади залізної руди в околицях міста Кривий Ріг, що разом із вугіллям Донбасу започаткувало формування Донецько-Криворізького промислового регіону. До 1860 р. видобуток вугілля в Донбасі уже набув промислового характеру.

У 40–50-ті роки XIX ст. в Україні розгорнули активну підприємницьку діяльність родини **Яхненків, Смиренків, Харитоненків** та інші. Наприкінці 40-х років XIX ст. поблизу с. Млієва було збудовано ще два – **Городищенські цукрово-рафінадний і машинобудівний заводи**. Цукровий завод – найпотуж-

Кількість промислових підприємств у підросійській Україні

СЛОВНИК

Гуральня (винокурня) – підприємство, де переробляли зерно на горілку.

↑ Етикетка продукції Городищенського цукрово-рафінадного заводу

← Заводуправління Млі-
ївської цукроварні. Фото
XIX ст.

ніший і наймодерніший, найкращий у Росії. За технічним оснащенням не поступався рафінадним заводам Європи. Машинобудівний завод виробляв парові двигуни та устаткування для цукрової промисловості. На заводі було споруджено два пароплави з металевим корпусом – «Українець» та «Ярослав Мудрий», що курсували Дніпром між Києвом і Кременчуком. Гордістю українських підприємців було добре впорядковане селище робітників і службовців, у якому вулиці освітлювались газовими ліхтарями, що тільки-но почали з'являтися у великих містах імперії. Селище вирізнялося ошатними житловими будинками. Були в ньому крамниці, лікарня, аптека, бібліотека і навіть театр.

Підготуйте проект. Використавши додаткові джерела інформації, зробіть повідомлення на 5–6 речень про історію успіху українських цукрозаводчиків: Яхненків, Симиренків, Харитоненків. З'ясуйте, чи функціонують підприємства цукрозаводчиків нині?

Прочитайте фрагмент історичного джерела і дайте відповіді на запитання.
►► 1. Як сучасник характеризує стан розвитку промисловості, зокрема цукроварної, та сільського господарства у 40-х роках XIX ст.? У чому він вбачає причини такого становища? ►► 2. Висловіть припущення, як упродовж 50–60-х років XIX ст. промисловий переворот вплине на соціально-економічне життя України.

«На початку 1840-х рр. бурякоцукрова промисловість у Росії була в самому дитинчатому стані. Завод графа Бобринського в містечку Смілі тільки децю виділявся з-посеред інших заводів; їх же кількість була незначною, всі працювали на відкритому вогні, парового жодного; деякі заводи мали вигляд сараїв, зроблених із хмизу і глини, виробництво на них було мізерним... Саме в цей час зважилася фірма братів Яхненків і Симиренка зайнятися бурякоцукровим виробництвом... Фірма... розквітла в часи кріпацтва, коли обробіток полів, вимолот хліба були патріархальні, коли селяни задарма працювали на поміщика, коли ніхто із заможних людей не вважав потрібним обзаводитися в господарстві машинами і всі дивилися на машини як на непотрібну розкіш, коли про залізницю в Південній Росії не було й мови, коли машини насправді нікому не були потрібні, коли гроші використовувалися на утримання зайвої прислуги, карет, коней. Рідко хто із землевласників думав тоді про покращення свого господарства; не було потреби про це турбуватися, так як все даром пливло в руки поміщиків».

Клебановський П. «Спогади про фірму братів Яхненків і Симиренків». 1896 р.

4. Особливості розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі в підросійській Україні

Зростання міст і промислового виробництва сприяло подальшому розвитку торгівлі. Основними осередками внутрішньої торгівлі були *сільські та міські базари*, або *торги*, яких на 1861 р. у містах України налічувалося 12 141. Зростала в містах і постійна торгівля.

ЗАУВАЖТЕ

У містах України в 1825 р. було 3662 крамниці, в 1861 р. – 15 089.

Пошавилася *ярмаркова торгівля*. До найбільших ярмарків в Україні у першій половині XIX ст. належали Хрещенський, Троїцький, Успенський і Покровський у Харкові, Іллінський у Ромнах (з 1852 р. – у Полтаві), Київський контрактний, Георгіївський у Єлизаветграді. На великих ярмарках укладали й міжнародні торговельні контракти з купцями європейських країн.

На українські ярмарки привозили різноманітні промислові товари, серед яких вироби текстильної та залізобної промисловості – бавовняні, шовкові, вовняні й лляні тканини, залізо, залізні, чавунні, галантерейні товари тощо. У 50-х роках XIX ст. на ярмарках в Україні щороку продавали третину продукції всієї текстильної промисловості Росії. З України вивозили здебільшого сільськогосподарські продукти й сировину – хліб, вовну, сало, тютюн, сирі шкіри, сіль, рибу, фрукти, худобу, зокрема коней, деякі промислові й ремісничі товари, насамперед горілку та цукор. Крім того, на українських ярмарках торгували крамом, привезеним із Балтії, Білорусі, Царства Польського, Бессарабії, Дону, Кавказу, а також із країн Західної Європи, Туреччини, Балкан, Персії, Китаю.

Проаналізуйте картину О. Ківшенка. Уявіть себе учасником зображеного ярмарку. Користуючись додатковими джерелами інформації, підготуйте розповідь «Один день мого ярмаркування».

↑ Ярмарок на Україні. Художник О. Ківшенко. 1882 р.

СЛОВНИК

Порто-франко – зона безмитної торгівлі в межах порту або портового міста. Були поширені в Європі за середньовіччя та нового часу. Від XV до XIX ст. статус порто-франко мали Ліворно, Генуя, Венеція, Марсель, Гібралтар, Гамбург, Трієст, Бремен та ін.

Дуже швидко зростали чорноморські портові міста. Визначним центром зовнішньої торгівлі стала Одеса. У **1817 р.** Одесу було оголошено **порто-франко** (привілей почав діяти від 1819 р.). Час, коли Одеса мала статус порто-франко, називають золотим періодом в історії міста.

В Одесі продавалося все, а купці не переплачували, адже не було мита. На зворотному шляху купець завантажував здебільшого зерно. Розквіт торгівлі зумовив зростання чисельності населення: у 40-х роках XIX ст. за кількістю мешканців Одеса випередила найбільше місто України – Київ. Із середини XIX ст. і до кінця існування Російської імперії за чисельністю населення Одеса поступалася лише Москві й Петербургу.

Прочитайте фрагменти джерел і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Визначте, про що йдеться в джерелах. ►► **2.** Підтверджують чи заперечують джерела інформацію підручника? Відповідь обґрунтуйте.

«...До одеської пристані 1837 р. причалило 650 суден, з яких половина були італійські (переважно під австрійським і сардинським прапорами). За ними чисельно найсильніші були англійські та грецькі судна. Експорт найбільше складався з пшениці (до Англії й Італії), лою (жиру) (до Англії) і вовни. Імпорт – з мануфактури і колоніальних товарів. Товарний обіг одеського порту дорівнював Ризі, а з російських поступався лише Петербурзькому».

Коль Й. Г. «Мандрівки в Південну Росію». 1841 р.

«Привізні площі Одеси, а коли підвезення пшениці траплялося, як в той рік, особливо великим, то і всі навколишні вулиці, були суцільно заставлені обозами з усіляких селянських возів, та так густо, що від них "ні проходу, ні проїзду не знайти". Адже до них, зрештою, сходилися в місті і чумацькі шляхи, і поштові тракти Новоросії, Волині, Полтавщини, Київщини та Бессарабії. На цих же галасливих площах, біля розпряжених возів з піднятими голоблями, чумаки зазвичай і проводили час, поки в місті вирішувалася подальша доля їх вантажу...»

Скальковський А. «Спроба статистичного опису Новоросійського краю». 1850–1853 рр.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Підтвердіть чи спростуйте твердження.

Промисловий переворот сприяв появі мегаполісів на українських землях.

2. Дайте відповіді на запитання.

► 1. Що визначало розвиток сільського господарства в підросійській Україні в першій половині XIX ст.? ► 2. У чому полягала нова модель соціально-економічного розвитку Півдня України? ► 3. У чому виявлявся промисловий переворот на землях підросійської України? ► 4. Яку роль відіграла діяльність Яхненків і Смирєнка в розвитку промисловості в 40-ві роки XIX ст.? ► 5. Яку роль відіграла ярмаркова торгівля в розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі?

3. До положень, що характеризують стан сільського господарства в Україні в першій половині XIX ст., доберіть конкретні факти за матеріалом підручника.

► 1. Екстенсивний шлях розвитку сільського господарства. ► 2. Масове обезземелення та посилення визиску селянства. ► 3. Спроби окремих поміщиків перейти до раціонального землеробства. ► 4. Сільське господарство дедалі більше набувало товарного характеру.

4. Дайте історичний коментар до подій та явищ, описаних у фрагментах джерел. У чому полягає історичне значення згаданих подій / явищ?

«Вони вбиралися в полотняний одяг, просякнутий дьогтем; свитка, батіг, пласка бочка з водою, мазниця з дьогтем і казанок для варіння пшоняної каші з салом, тут на вулиці між возами і було все майно чумака» (А. Скальковський).

«Платон Федорович Смирєнко, отримавши згоду батька і дядьків на облаштування свого заводу в Ташлику, відправився за кордон, роздивився ще уважніше у Франції всі кращі заводи, склав там план облаштування власного заводу, придбав машини і задумав пересадити із Франції цукрове виробництво в тому вигляді, як воно в той час там розвивалося і процвітало...» (П. Клебановський)

5. Прокоментуйте фрагмент з української народної пісні, записаної на початку XIX ст. Про які особливості соціально-економічного життя Одеси в ній ідеться?

*А в Одесі добре жити,
Мішком хліба не носити,
На панщину не ходити,
Подушного не платити,
Ні за плугом, ні за ралом,
Називають мене паном.*

6. Уявіть себе чумаком. Використавши історичну карту на с. 22, а також матеріали параграфа, прокладіть власний торговельний маршрут через населені пункти підросійської України. Обґрунтуйте свій вибір, вкажіть товари, які ви продаватимете та купуватимете на своєму шляху.

Чугуївське повстання військових поселенців

14 грудня – повстання декабристів у Петербурзі

Польське національно-визвольне повстання

1813

1819

1821

1825

1830

1831

1835

1839

Заснування Північного товариства (м. Петербург) та Південного товариства (м. Тульчин)

Грудень 1825 – січень 1826 – повстання Чернігівського полку

Ліквідація греко-католицької церкви на Правобережжі

Повстання під проводом У. Кармалюка

§ 5 Громадська опозиція російському царизму в Україні. Соціальні протести

►► 1. Поміркуйте, чому в 20–30-х роках XIX ст. у підросійській Україні було утворено організації, що захищали політичні інтереси поляків і росіян, проте подібні українські організації не виникали. ►► 2. Прочитайте фрагмент джерела. На яких суспільно-політичних засадах ґрунтувалася діяльність декабристської організації, про яку йдеться? У яких ідеях товариства виявилися патріотизм і національне чуття декабристів?

«...Товариство мало основною метою звільнення всіх слов'янських племен від самодержавства; знищення національної ненависті, що існувала між деякими з них, і возз'єднання всіх населених ними земель у федеративний союз. Передбачалося з точністю визначити кордони кожної держави, запровадити в усіх народів форму демократичного представницького управління, утворити конгрес для управління справами Союзу.

Беручи до уваги основи добробуту окремої людини, ми переконуємось, що вони бувають фізичні, моральні і розумові... Розгортати і поширювати ці три основні начала суспільного добробуту було першим і незмінним обов'язком слов'янина. Він повинен був по можливості викоринювати забобони і порочні схильності, і згладжувати різницю між станами, і викоринювати нетерпимість вірувань, власним прикладом спонукати до помірності й трудолюбства, прагнути до розумового і морального вдосконалення і заохочувати до цієї справи інших, всіма засобами допомагати бідним, але не бути марнотратним».

Горбачевський І. (один із засновників «Товариства з'єднаних слов'ян»).
«Записки». 1882 р.

1. Масонські ложі у суспільно-політичному житті України

Декабристський рух, про який ви довідаєтеся в цьому параграфі, свої лозунги та організаційно-конспіративні засоби багато в чому запозичив в іншій таємній організації, що була широкознана в Європі й добре розгалужена в Україні у першій половині XIX ст., – **масонів**.

Масонські ложі – перший вияв громадської опозиції царизмові. В Україну масонство прийшло через Польщу, Росію та безпосередньо з країн Західної

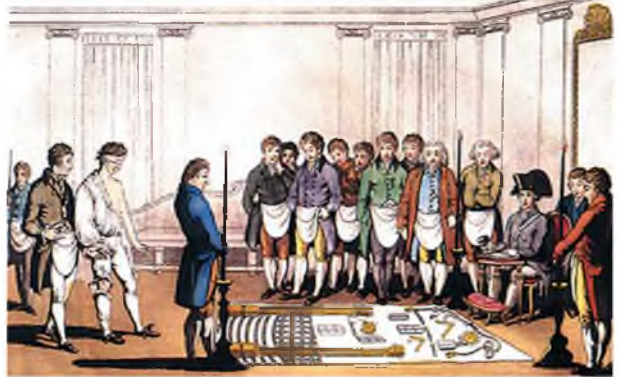
ЗАУВАЖТЕ

Масонство (від фр. муляр) – релігійно-етичний рух, що виник у XVIII ст. й існує досі. Організаційну форму запозичив у середньовічних цехів. Масони проголошували демократичні гасла (республіка, конституція, права людини, свобода слова тощо), інколи підтримували національно-визвольні рухи. Кінцева мета – об'єднання всіх народів світу в так зване розумне суспільство під їхнім керівництвом.

→ Символи масонів

↓ Ритуал посвячення в масони

У масонстві проповідь морального вдосконалення поєднується зі спеціальною обрядовістю і таємничістю.

Європи (передусім – із Франції та Німеччини). Центром масонського руху в Україні останньої чверті XVIII ст. став Київ. Членами лож були лікарі, архітектори, літератори, науковці, купці, вихідці з українських старшинсько-шляхетських родин. Проте кількісно в ложах України переважали поляки й росіяни. Ложі були клубами, у яких обговорювали політичні питання. Загалом масонство в Україні, на думку дослідників, сприяло розвитку ідей слов'янської федерації, а зовсім не національних.

Показовою є діяльність полтавської ложі *«Любов до істини»*, яку заснував у квітні **1818 р.** начальник канцелярії «малоросійського» генерал-губернатора М. Репніна багатий поміщик **Михайло Новіков**. Ложа ставила завданням залучити місцеве дворянство до активної громадсько-політичної діяльності. Серед її членів були І. Котляревський, В. Тарновський та В. Лукашевич. *Члени полтавської ложі виявляли інтерес до історичного минулого України, проте програми щодо її майбутнього не виробили*. Проіснувала ця ложа менше року: 1819 р. її було закрито.

Цілковито інший характер мали ложі, які діяли на Правобережній Україні. Їхніми членами були польські шляхтичі, не пов'язані з російським масонським рухом. Основною політичною метою ці ложі вважали відновлення незалежної польської держави, до складу якої входила б і Правобережна Україна.

2. Декабристський рух. Роль України у програмових документах декабристів

Чимало членів масонських лож в Україні ввійшли до складу організацій декабристів.

Декабристи – прогресивно налаштовані російські дворяни, які прагнули шляхом збройного повстання повалити в Росії царизм і здійснити низку політичних і соціальних перетворень. Названі за місяцем груднем (рос. – декабрь), коли відбулося їхнє повстання в Петербурзі.

У 1816 р. в Петербурзі виникла перша декабристська організація – *Союз порятунку*. Вона існувала недовго: вже 1818 р. в Москві замість неї постав *Союз благоденства*.

1821 р. декабристи реорганізували свої об'єднання і створили дві організації – **Північне товариство** з центром у Петербурзі й **Південне** – з осередком у Тульчині на Поділлі. Південне товариство очолили Павло Пестель та Олександр Юшневський.

Протягом 1822–1825 рр. щороку в Києві під час контрактного ярмарку відбувалися з'їзди керівників Південного товариства.

Учасники з'їзду 1824 р. обговорили і схвалили програму товариства – **«Руську правду»**, яку написав П. Пестель. На з'їзді в 1825 р. обговорювали можливість організації в армії повстання проти царизму.

Знайдіть у мережі Інтернет «Руську правду» П. Пестеля та ознайомтеся з її змістом. Дайте відповіді на запитання до джерела. ►► 1. Чи переймалися декабристи «українським питанням»? Висловіть свої припущення, чому. ►► 2. Як у програмі окреслено регіональні відмінності Російської імперії? ►► 3. Охарактеризуйте основні положення програми у питанні державного устрою, ставлення до кріпацтва, земельного питання, виборного та громадянського права.

У 1823 р. в Новограді-Волинському виникло **Товариство з'єднаних слов'ян**, очолюване братами Петром та Андрієм Борисовими. Програму товариства викладено у двох документах – **«Правилах»** і **«Клятві»**, що передбачали визволення всіх слов'ян та об'єднання їх у федерацію; ліквідацію монархічних режимів та встановлення демократичного устрою; скасування кріпацтва і станових привілеїв. Товариство з'єднаних слов'ян у вересні 1825 р. увійшло до Південного товариства.

Пригадайте з уроків із всесвітньої історії інформацію про повстання Північного товариства декабристів у Петербурзі та причини його поразки.

Після придушення повстання декабристів у Петербурзі 14 грудня 1825 р. **повстав Чернігівський полк в Україні**. Виступ почався на Київщині, його підтримали близько тисячі солдатів та 18 офіцерів. Керівник Васильківської управи С. Муравйов-

↑ Павло Пестель (1793–1826)

↑ Сергій Муравйов-Апостол (1796–1826)

Апостол закликав повалити самодержавство та встановити демократичний лад і знищити кріпацтво.

30 грудня повсталі зайняли Васильків і рушили на Білу Церкву. Але 3 січня 1826 р. поблизу села Устимівки відбувся бій із урядовими військами – понад 50 повстанців було вбито й поранено, інших заарештували. Повстання Чернігівського полку зазнало поразки.

Виступ декабристів мав неабияке значення, бо був першою спробою повалити російське самодержавство. Деякі їхні ідеї, зокрема ідею федеративної слов'янської держави, проголошену Товариством з'єднаних слов'ян, було розвинуто в політичних програмах українського руху.

Уявіть, що ви живете на українських теренах на початку XIX ст. «Створіть» власну масонську ложу, придумайте назву, статут, герб, програму, а також шляхи досягнення мети. Результати роботи представте класу.

3. Польське повстання 1830–1831 рр. та його вплив на українські землі

У 1830 р. українські землі потрапили у вир революційних подій. У листопаді спалахнуло **національно-визвольне повстання поляків** проти режиму Російської імперії за відновлення незалежності Польської держави. Воно охопило Царство Польське й поширилося на землі Правобережної України та Білорусі.

На заклик «*Поляки, до зброї!*» було захоплено міський арсенал у Варшаві. На бік повстанців перейшла частина військ. Незабаром польська столиця опинилася в руках повстанців. У ці дні вперше прозвучало звернене до всіх гноблених Російською імперією народів гасло «*За нашу і вашу свободу!*». Створений у січні 1831 р. Національний уряд на чолі з князем А. Чарторийським схвалив програму боротьби за відновлення Польщі в кордонах 1772 р.

Повстання на Правобережній Україні розпочалося у квітні 1831 р. з приходом на Волинь кількатисячного загону генерала *Юзефа Дверницького* і тривало неповних два місяці. Однак масового розмаху воно не набуло. Плани поляків залучити на свій бік українських селян провалилися.

ЗАУВАЖТЕ

Царство Польське – назва частини Польщі, що відійшла за рішенням Віденського конгресу до Росії. У 1815 р. цар Олександр I підписав Конституцію Царства Польського, яка передбачала власний парламент, уряд, військо, гроші, адміністративно-територіальний поділ, систему освіти, закріпила виняткове право поляків обіймати посади на цивільній і військовій державній службі тощо.

У листопаді 1831 р. російські війська захопили Варшаву. Було скасовано Конституцію Царства Польського й більшість ознак автономії.

У липні 1832 р. царським указом у Правобережній Україні закрито близько 60 католицьких монастирів. Заборонено діяльність василіанського (греко-католицького) ордену. У 1839 р. було скасовано унію, а греко-католицькі віряни мусили перейти у православ'я.

На Правобережжі було посилено заходи, спрямовані на зросійщення населення. Від

→ Англійська карикатура на польське повстання 1830–1831 рр.

1831 р. в діловодстві було заборонено користуватися польською мовою, закрито польські школи, натомість створювали російські. Ліквідовано польські Віленський університет і Кременецький ліцей. З метою «поширення російської освіти й російської народності на спольщених землях Західної Росії» на базі цих навчальних закладів постав університет Св. Володимира в Києві.

Шляхті фактично закрили доступ до посад в органах місцевої адміністрації, на які почали призначати здебільшого російських чиновників. Більшість шляхтичів у Правобережній Україні втратили свої титули.

За словами історика Ігоря Гирича, декабристський рух набагато менше важив для українського питання, ніж польське повстання 1830–1831 рр. «З польським повстанням, – пише дослідник, – пов'язане перенесення центру українського руху з Харкова до Києва й, зрештою, заснування університету Св. Володимира». Чи погоджуєтеся з такими міркуваннями історика? Чи не перебільшено, на вашу думку, вплив польського повстання 1830–1831 рр. на українське суспільство?

4. Соціальні протести у підросійській Україні в першій половині XIX ст.

З 1817 р. на теренах Слобідсько-Української, Херсонської та Катеринославської губерній за наказом імператора Олександра I почали створювати **військові поселення**. Таким чином російський уряд прагнув скоротити витрати на військо й ліквідувати рекрутські набори. У липні 1819 р. спалахнуло повстання військових поселенців Чугуївського полку, що на Харківщині. Повстанці виступали проти жорстоких умов праці та несправедливих порядків, що панували у військових поселеннях. До повстання приєдналися селяни із сусідніх сіл, а також мешканці міста Балаклії. На придушення повстання спрямували регулярне військо на чолі з військовим міністром генералом О. Аракчєєвим. За місяць повстання було придушене, а більшість його учасників заслано на каторгу.

СЛОВНИК

Військові поселення – особлива форма військової організації, що передбачала поєднання військової служби із виконанням сільськогосподарських робіт.

Проаналізуйте схему на с. 42 й дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Які форми протестного руху селян вона ілюструє? Чого прагнули селяни, проти чого боролися? ►► **2.** Які форми протесту в сучасному демократичному суспільстві вам відомі? ►► **3.** Чи існували демократичні механізми боротьби за соціальні права в першій половині XIX ст.? Чи доречно звинувачувати тих селян, які вдавалися до радикальних методів боротьби з поміщиками, у соціальному бандитизмі? Чому?

ФОРМИ СЕЛЯНСЬКОГО ПРОТЕСТНОГО РУХУ

- фізична розправа з поміщиками та їх управителями
- скарги на поміщиків
- відмова відбувати панщину
- відмова виконувати різні повинності
- підпал поміщицьких садиб
- масові втечі селян
- збройний опір, повстання

Пригадайте попередні параграфи підручника і самостійно спробуйте визначити причини соціальних виступів селян у першій половині XIX ст.

ЗАУВАЖТЕ

Упродовж 1822–1833 рр. в підросійській Україні за втечі та сприяння втікачам було заарештовано і відправлено до Сибіру 12 428 осіб, зокрема 1701 жінку.

Низька ефективність кріпосницького господарства загрожувала фінансовим крахом державі й потужними соціальними потрясіннями. Поміщики в гонитві за прибутками в нових умовах збільшували панщину і повинності. Селяни намагалися захищати свої права, тож подавали скарги до урядових установ. Однак, не отримуючи справедливої реакції, вдавалися до радикальних методів боротьби, зокрема підпалив поміщицьких маєтків. Підпалив поміщицьких садиб набули масового характеру у 30–50-х роках XIX ст. на Правобережній Україні.

Найпоширенішою формою боротьби українських селян проти поміщиків були масові втечі. У деяких поміщицьких маєтках чисельність селян скоротилася більш як удвічі. Десятки тисяч утікачів рухалися на Південь із Правобережної України, де кріпосницький гніт був найсильнішим.

Селяни, яким пощастило втекти, доклали рук до колонізації Півдня України, що згодом зумовило піднесення економічного розвитку краю, зростання населення південноукраїнських міст.

Поширеним явищем стали відкриті масові виступи селян проти поміщиків, що охоплювали окремі села або цілі регіони. У 1800–1847 рр. відбулося понад 500 виступів кріпаків. У 1848 р. на Правобережжі сталося приблизно 330 селянських виступів.

У першій чверті століття розгорнулася тривала боротьба селян Поділля на чолі з **Устимом Кармалюком**. У 1830–1835 рр. селянський рух під його проводом охопив усе Поділля, райони Бессарабії та Київщини. У повстанському русі брали участь близько 20 тис. осіб. Протягом двох десятиріч років боротьби повстанці на чолі з Кармалюком здійснили понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки. «Українського Робіна Гуда» чотири рази

↑ Українець. Художник В. Тропінін. 20-ті роки XIX ст.

Припускають, що на портреті зображено Устима Кармалюка.

заарештовували, засуджували до каторжних робіт і засиляли до Сибіру. Але щоразу він утікав, повертався на Поділля й знову очолював повстанців.

У сучасному академічному виданні «Історія українського селянства» зазначено, що «поетизований та оповитий славою народний месник» У. Кармалюк таким не був, а «образ “народного героя” створено радянською історіографією на основі народної творчості». ►► 1. Поміркуйте, чому у фольклорній традиції ватажків соціальних виступів часто героїзують? ►► 2. Чому постать У. Кармалюка іноді оцінюють із протилежних позицій?

*За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви на мене, Кармалюка,
Всю надію майте.*

*Повернувся я з Сибіру,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
А все ж не на волі.*

З народної пісні

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
► Ліквідація царською владою греко-католицької церкви на Правобережжі ► повстання Чернігівського полку ► Польське повстання ► повстання військових поселенців у Чугуєві.
2. Виконайте проєкт. Подивіться фільм «Устим Кармелюк», знятий на кіностудії ім. О. Довженка у 1938 р. та фільм «Кармелюк» 1931 р. Напишіть рецензію на один із фільмів. Що вразило в сюжеті стрічки? Як гадаєте, чому в 30-х роках ХХ ст. тема селянського повстання Кармалюка була відображена одразу у кількох фільмах? Пригадайте матеріал історії України та всесвітньої історії за 8 клас. Порівняйте повстання Кармалюка з якоюсь із подій раннього нового часу в Україні / подіями із світової історії. Свій вибір поясніть.
3. Дайте відповіді на запитання.
► 1. Якими були наслідки Польського національно-визвольного повстання для населення Правобережної України? ► 2. Які причини та наслідки соціальних протестів селян? ► 3. Хто такий У. Кармалюк, чим зумовлена його поетизація в усній народній творчості? ► 4. Чому українське населення не підтримало повстання декабристів і Польське національно-визвольне повстання?
4. Поміркуйте, чому Т. Шевченко називав декабристів першими «благовісниками свободи», пишучи про них:

<i>А я долину на Сибір Аж за Байкал; загляну в гори, В вертепи темнії і в нори Без дна глибокії, і вас, Споборники святої волі,</i>	<i>Із тьми, із смороду, з неволі Царям і людям на показ На світ вас виведу надалі Рядами довгими в кайданах...</i>
---	--
5. Доведіть або спростуйте твердження: «Україна залишилася мертвим звуком у політичних програмах російських декабристів».
6. Про які події йдеться у фрагменті джерела? Де, коли вони відбувалися, чим завершилися?
«Мужність солдатів похитнулася... Вигляд вбитих і поранених, відсутність С. Муравйова завдали рішучого удару мужності повсталих чернігівців: вони, кинувши рушницю, побігли в різні боки. Один ескадрон гусарів переслідував втікачів, які розсипалися полем; інший оточив офіцерів, які залишилися на місці, що займала раніше колона, між пораненими і вбитими...» (І. Горбачевський)

§ 6 Початок українського національного відродження

Прочитайте уривки з літературного твору і дайте відповіді на запитання.

►► 1. Згадайте, якою мовою писали та друкували книжки в Україні в XVII–XVIII ст. ►► 2. Поміркуйте, чому про цей твір кажуть, що він започаткував розвиток сучасної української літературної мови. ►► 3. Висловіть припущення, чому з виходом «Енеїди» пов'язують початок *нової* української літератури. ►► 4. Пригадайте, що таке **національне відродження**. На які три етапи його поділяють? ►► 5. Як втлумачують поняття **національна самосвідомість**?

* * *

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятийши од всіх бурлак.

* * *

Гребці і весла положили
Та, сидя, люлечки курили
І кургикали пісеньок...
Про Сагайдачного співали,
Либонь співали і про Січ,
Як в пікінери набирали,
Як мандрував козак всю ніч.

* * *

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикувало,
Не знавши: «стій! не шевелись!»
Так славнії полки козацькі –
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках, було, як мак, цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть.

1. Початок українського національного відродження

Традиційно початком українського національного відродження вважають вихід друком **1798 р.** перших трьох частин *«Енеїди» Івана Котляревського* – поеми, якій судилася слава першого твору нової української літератури, що засвідчив появу сучасної української літературної мови.

Поему «Енеїда» І. Котляревський почав писати близько 1794 р. Він не думав її видавати, тільки давав читати й переписувати своїм. Твір швидко розійшовся у багатьох переписаних примірниках.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Котляревський (1769–1838) – письменник, театральний і громадський діяч. Працював канцеляристом та домашнім учителем у сім'ях поміщиків. Перебував на військовій службі. З 1810 р. – куратор Будинку виховання дітей бідних дворян. Під час війни 1812 р. сформував 5-й козацький полк, отримав чин майора. Був одним з організаторів Полтавського професійного театру. Автор п'єс «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», які поклали початок новій українській драматургії. Був членом масонської ложі «Любов до істини».

Поему написано на сюжет однойменної античної поеми Вергілія. Поема І. Котляревського сповнена тогочасних українських реалій, дихає пам'яттю про козацтво. Читач мандрує з Енеєм не римськими землями, а козацькою Україною.

Створена на матеріалі суспільного життя України другої половини XVIII ст., «Енеїда» І. Котляревського показала український народ з його історією, мовою, звичаями, віруваннями, традиційним побутом, етичними та естетичними поглядами. Зроблено це було настільки майстерно, що поему І. Котляревського й досі вважають *енциклопедією українознавства*. Написана розмовною українською мовою, як простонародна «казка», розрахована на сприйняття найширшими читацькими колами, «Енеїда» утверджувала дух козацького бойового товариства, мужність і патріотизм. Таке переосмислення античного сюжету свідчило про появу в українській літературі *нового типу художнього бачення, що ґрунтувалося на матеріалі, взятому з національної історії та дійсності*.

Пробудженню історичної пам'яті українців сприяли публікації збірок фольклору. У **1819 р.** **Микола Цертелєв** опублікував у Петербурзі збірку **«Спроба зібрання старовинних малоросійських пісень»**, що складалася із 10 текстів. Ця праця започаткувала українську фольклористику. Становлення наукової фольклористики пов'язують з ім'ям ученого-енциклопедиста, першого ректора Київського університету **Михайла Максимовича**. Він був укладачем трьох збірок народних пісень: **«Малоросійські пісні»** (1827), **«Українські народні пісні»** (1834), **«Збірник українських пісень»** (1849). Першу збірку видано в Москві. У ній було вміщено 127 пісень історичного, побутового та обрядового характеру з коментарями упорядника. Про враження, яке справила збірка М. Максимовича на українську молодь, свідчить такий факт: Яків Головацький, якому по-

↑ Еней та його військо.
Ілюстрація до «Енеїди»
І. Котляревського. Художник
Г. Нарбут. 1919 р.

↑ Михайло Максимович
(1804–1873)

щастило знайти рідкісну в пiдавстрiйській Украiнi книжку, власноруч переписав її вiд першої до останньої сторiнки.

Пробудженню *нацiональної самосвiдомостi*, поверненню забутих iмен та героїчних сторiнок минулого посприяла чотири томна праця **Дмитра Бантиша-Каменського** «*Исторія Малої Росії*», що побачила свiт **1822 р.** в Москві. Вона фактично є першою масштабною узагальнювальною працею з iсторії Украiни вiд найдавнiших часiв до кiнця XVIII ст. «Исторія Малої Росії» написана на широкій джерельній базі з використанням не опублiкованих ранiше архiвних матерiалiв.

У **1818 р.** вийшла перша граматика живої української мови – «*Грамматика малоросійського нарiччя*», яку пiдготував **Олексій Павловський**. Це був перший стислий опис фонетичних i морфологiчних особливостей української мови у порiвнянні з російською. До граматики було додано невеликий словник.

2. Новгород-Сiверський автономiстський гурток

Виходу «Енеїди» I. Котляревського передувало ще кiлька подiй, не менш важливих для початку нацiонального вiдродження. Стосуються вони *гуртка українських дворян-автономiстiв*, який дiяв у 80–90-х роках XVIII ст. в *Новгороді-Сiверському*. З дiяльнiстю цього гуртка, до якого належали нащадки колишньої козацької старшини, пов'язують розвиток iдеї *автономiзму – вiдновлення козацької автономії в межах Російської держави*. Члени гуртка поширювали патрiотичнi публiцистичнi твори (промови I. Мазепи та П. Полуботка), створювали проекти розвитку української освiти й науки (вiдкриття унiверситету, заснування «Академічного зiбрання» – прообразу Української академії наук), вiдновлення українських козацьких формувань тощо.

У квітні **1791 р.** Новгород-Сiверський гурток організував таємну подорож **Василя Капніста** до Берліна.

Знайдіть в інтернеті інформацію про таємну місію В. Капніста до Берліна. Дайте відповіді на запитання. ▶▶ **1.** Що спонукало українця до подорожі? ▶▶ **2.** Що мав на меті В. Капніст? ▶▶ **3.** Які результати його місії? ▶▶ **4.** Уявіть себе учасником / учасницею гуртка автономістів. Створіть програмний документ організації. Які аргументи на обґрунтування своєї місії ви б використали, якби мали можливість зустрітись із представниками пруської влади?

Другою подією, пов'язаною з Новгород-Сiверським гуртком, є створення «*Исторії русів*» – пам'ятки української iсторичної прози й публiцистики кiнця XVIII ст., наснаженої iдеями нацiонального вiдродження. Авторство праці точно не встановлено. Висувають припущення, що воно належить Григорію Полетиці, проте науковці розглядають й iншi варіанти. Твір поширювали в списках (надрукований лише в 1846 р.).

«Історія русів» розповідає про події в Україні від найдавніших часів до 1769 р. Основні ідеї твору: критика самодержавства і кріпосництва, оспівування незалежної козацької держави, козацьких прав та вольностей. У творі обґрунтовано думку, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Русі-України, що українці – окремий від росіян народ із власними традиціями, а тому Україна має всі права на відновлення козацького самоврядування. При цьому, однак, не заперечувалося право російського імператора управляти Україною.

↑ Василь Капніст (1758–1823) – полтавський поміщик, поет

3. Харків – колыска національного відродження

На початку XIX ст. осередком українського національно-культурного відродження став Харків. Тут із 1805 р. діяв університет, заснований зусиллями Василя Каразіна й коштом місцевого дворянства, купецтва та міщанства. Новий навчальний заклад (єдиний на той час вищий навчальний заклад у підросійській Україні) об'єднав навколо себе найкращі інтелектуальні сили українського громадянства, діячів української літератури, історії, етнографії. У Харкові почали виходити журнали «Український вісник», «Український журнал», які вже своєю назвою засвідчували, що присвячені вони місцевому краю та його інтересам. Тож у Харкові вперше для означення мешканців краю було вжито термін-етнонім «українець» замість «малорос».

«Український вісник», що виходив від 1816 до 1819 рр., став першим в Україні літературно-художнім, науковим і громадсько-політичним щомісячником (усього вийшло 48 книг, тобто чотири повних річних комплекти). Гаслом часопису було: «Сприятти всебічному піднесенню науки та літератури». У рубриці «Науки і мистецтва», зокрема, друкували матеріали, присвячені історії України та світу, етнографії, мистецтву, літературознавству, філософії, богослів'ю, слов'янській міфології, економіці тощо.

Наприкінці 20-х – у середині 30-х років XIX ст. захоплена ідеями західноєвропейського романтизму й національного українського відродження харківська студентська молодь об'єдналася в гурток харківських романтиків. Сферою діяльності українських

↓ Титульний аркуш «Історії русів»

ЗАУВАЖТЕ

У грудневому випуску «Українського вісника» за 1818 р. було надруковано першу віршовану байку, написану українською мовою, – «Пан та Собака» Петра Гулака-Артемовського, згодом професора і ректора Харківського університету.

Романтизм – ідейний, літературний та мистецький напрям, що панував у Європі з 90-х років XVIII ст. до середини XIX ст. Для нього характерні ідеалізація історичної минувшини, захоплення фольклором, етнографією, народним побутом тощо.

молодих інтелектуалів стали література, мовознавство, історія, етнографія, фольклористика, краєзнавство тощо.

Засновником гуртка був вихованець, а потім професор університету, філолог-славіст, етнограф **Ізмаїл Срезневський**. Він, зокрема, підготував 6 випусків фольклорних та історико-літературних збірників **«Запорозька старина»**, що виходили друком упродовж 1833–1838 рр. у Харкові.

Прочитайте фрагмент твору і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Як автор розповіді ставиться до І. Срезневського? Що в ньому викликало захоплення сучасників? ►► **2.** Як у фрагменті документа відображено особливості епохи?

«Я познайомився з видавцем “Запорозької старини” Ізмаїлом Івановичем Срезневським, який тоді вже обійняв посаду ад'юнкта-професора зі статистики в університеті. Ізмаїл Іванович, у той час хоча ще дуже молода людина, був глибоко начитаним, дуже розумним і з великим жаром і охотою до наукової праці. Я став часто відвідувати його, і дім його зробився для мене улюбленим місцем відпочинку та обміну думками. Хоча спеціальністю його була статистика, але йому не чужими були красне письменство і поезія, до того ж мав особливу любов до слов'янських мов і літератур, любив також малоросійську народність... Взагалі зближення моє з цією людиною дуже сприяло моєму прагненню до вивчення малоросійської народності. У цей час від народних малоросійських пісень я перейшов до читання малоросійських творів, яких, як відомо, було в той час дуже мало».

Костомаров М. Автобіографія. 1890 р.

↑ Ізмаїл Срезневський (1812–1880)

4. Кирило-Мефодіївське товариство

На початку 40-х років XIX ст., із заснуванням університету, центром національного відродження став Київ.

У січні 1846 р. у Києві виникла українська таємна політична організація – **Кирило-Мефодіївське братство (товариство)**. Ініціаторами її створення були вчитель з Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії київського генерал-губернатора Микола Гулак, професор Київського університету Микола Костомаров, письменник і вчений Пантелеймон Куліш, видатний етнограф Опанас Маркович. Причетним до товариства був і Тарас Шевченко. Товариство загалом складалося з 12 членів-братчиків, представників дрібної української шляхти, службовців, був серед кирило-мефодіївців колишній кріпак.

Організацію назвали іменами відомих слов'янських просвітителів – святих Кирила й Мефодія.

Братчики поширювали ідеї товариства, розповсюджуючи програмові документи, відозви («Брати українці», «Брати великоросіяни і поляки»). Писали

← Сторінка слідчої справи про Кирило-Мефодіївське товариство та участь Т. Шевченка в ньому. 1847 р.

наукові праці й виступали з лекціями в навчальних закладах Києва, у яких проповідували свої погляди. Докладали зусиль для розвитку народної освіти: збирали кошти на відкриття народних шкіл, написання й видання нових книг (зокрема, П. Куліш підготував першу навчальну книгу з історії України для дітей шкільного віку «Повість про український народ», видану 1846 р.).

Головними програмовими документами Кирило-Мефодіївського братства були **«Книга буття українського народу»**, написана М. Костомаровим, і **«Статут»**, складений

В. Білозерським, М. Гулаком та М. Костомаровим.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Микола Костомаров (1817–1885) – видатний український та російський історик, етнограф, прозаїк, поет-романтик, мислитель, громадський діяч, етнопсихолог. Випускник історико-філологічного факультету Харківського університету, активний учасник харківського гуртка романтиків, професор Київського університету. Один із засновників і неформальний лідер Кирило-Мефодіївського товариства, автор його програмових документів.

Кирило-Мефодіївське братство проіснувало 14 місяців. У березні 1847 р. організацію було викрито, а її членів заарештовано й вивезено до Петербурга. Слідство під особистим контролем імператора Миколи I тривало протягом березня–травня 1847 р. Найтяжче було покарано Т. Шевченка, у якого під час обшуку знайшли поему «Сон». На трирічний термін було ув'язнено М. Гулака. Протягом року відбував ув'язнення М. Костомаров. Інших членів братства царський режим вислав у віддалені губернії імперії під нагляд поліції.

Знайдіть в інтернеті біографії усіх членів – засновників Кирило-Мефодіївського товариства, проаналізуйте їх. Поміркуйте, що вплинуло на формування світоглядних орієнтирів братчиків. Чому Кирило-Мефодіївське товариство виникло саме в тому місці в той час? Як події європейської історії вплинули на появу цієї політичної організації? Поцікавтеся долею кожного учасника братства після розгрому організації. Складіть історичні портрети цих діячів. Результати роботи представте у класі.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Складіть хронологічну таблицю подій першого етапу українського національного відродження в підросійській Україні.

2. Про які книжки, що прислужилися справі початку національного відродження, йдеться в уривках з документів?

«Бувають в історії народів дати, які немовби розривають надвоє їхнє життя й кладуть межу високу посеред рівного шляху історичних подій... Ми маємо таку історичну дату, – це пам'ятний в історії України рік 1798-й. Того року прилетіла перша ластівка українського національного відродження – невеличка книжка, од якої не тільки початок нового українського письменства рахуємо, а й новий етап позначаємо в історії українського народу» (С. Єфремов).

«Давно вже малоросіяни бажали бачити її надрукованою... Маючи кілька списків цієї історії, я вибрав кращий з них, підвів до нього із решти різнословія і потім запропонував Імператорському Товариству історії і старожитностей Російських видати його, що й виконується нині... Пора вже, давно пора не приховувати подібного роду багатств під спудом і тим, наскільки можливо, полегшити вивчення і пізнання історії Південних Русів для всіх і кожного, особливо ж самих Руських» (О. Бодяньський).

3. Доберіть до імен історичних постатей першого етапу національного відродження їхні стилі характеристики: а) Т. Шевченко; б) М. Костомаров; в) І. Котляревський; г) М. Максимович; д) І. Срезневський.

1. Учений-енциклопедист, визнаний фахівець у царині історії, філології, етнографії, ботаніки, перший ректор Київського університету. 2. Один із засновників та ідейний натхненник харківського гуртка романтиків, видавав «Запорозьку старину». 3. Український поет і художник, якому судилося стати символом українського національного руху, його поетичний доробок визначають як геніальний. 4. Перший класик нової української літератури, автор «Енеїди». 5. Випускник історико-філологічного факультету Харківського університету, професор Київського університету, визначний історик, один із засновників та ідейний провідник Кирило-Мефодіївського товариства.

4. Хто є автором / упорядником названих творів, які започаткували національне відродження в підросійській Україні?

- а) поема «Енеїда»;
- б) збірки народних пісень: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849);
- в) чотиритомна «Історія Малої Росії»;
- г) поетична збірка «Кобзар»;
- д) збірка «Спроба зібрання старовинних малоросійських пісень»;
- е) «Грамматика малоросійського нарiччя».

5. Поміркуйте, чому Харків називають колискою національного відродження. Відповідь аргументуйте конкретними прикладами. Які факти свідчать, що національний рух у 40-х роках ХІХ ст. перемістився до Києва?

6. Поміркуйте, що дає підстави для поданого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

«Романтичні погляди на народну творчість відкривали нові перспективи для національного розвитку. "Приспані" і "змертвілі" нації треба було "пробуджувати" і "відроджувати" (хоча насправді перші національні будителі-романтики не так відроджували "старі", як будували цілком "нові" нації)» (Я. Грицак).

§ 7 Програмові документи Кирило-Методіївського братства як джерело ідей українського національного руху.

Практичне заняття

1. Мета діяльності Кирило-Методіївського товариства з документів слідства в їхній справі

Прочитайте документ 1 і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Яку мету, за словами шефа жандармів, ставили перед собою члени Кирило-Методіївського товариства? Якими засобами планували її досягти? ►► 2. Чому кирило-методіївці зазнали переслідувань? Що найбільше налякало владу в їхній діяльності?

Прочитуйте рядки джерела, які свідчать про це.

1. *«У Київському університеті росіяни не займаються ідеєю слов'янства; польські уродженці мають свою мету – відновити польське королівство по Дніпру і Південній Двині, але вони обмежуються самими словами і надіями; більше ж діють малороси, які бажують колишньої Гетьманщини, якщо можливо, в незалежності від інших слов'янських племен. ... товариство ... піклується лише про Малоросію, її народність, мову і навіть незалежність.*

Першим засобом для досягнення своєї мети Товариство визнавало поширення освіти між простим народом у дусі української свободи. Для цього воно мало намір заводити училища у волостях, видавати книги і журнали малоросійською мовою; для цього ж збирало гроші, запрошуючи кожного з членів до пожертвування.

Другим засобом Товариство вважало примирення племен історично ворожих. З цією метою воно розшукувало акти, припускало всілякі виправдання проступків одного народу проти іншого, виправдовуючи їх часом і обставинами».

СЛОВНИК

Третє відділення власної його імператорської величності канцелярії – орган політичного розшуку й управління вищою (жандармською) поліцією в Російській імперії.

З повідомлення начальника III Відділення імператорської канцелярії графа Орлова намісникові Царства Польського І. Паскевичу.
18 квітня 1847 р.

2. Положення програмових документів Кирило-Методіївського братства

Прочитайте фрагменти документів 2–4 й дайте відповіді на запитання. ►► 1. Визначте, як кирило-методіївці передбачали розв'язати національно-релігійні та соціальні проблеми, забезпечити права і свободи громадян, добитися створення держави. ►► 2. Яким кирило-методіївці бачили державно-адміністративний устрій України та інших слов'янських держав? ►► 3. Які пункти щодо прав і свобод людини ви додали б у програму? ►► 4. Поміркуйте, чому у програмі не

йдеться про досягнення незалежності України? ►► 5. Як гадаєте, чи була би дієвою програма кирило-мефодіївців в умовах сучасної України? Відповідь обґрунтуйте.

2. *«...І встане Україна зі своєї могили. І знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'яницина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар.*

Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою (з польської – республікою. – Авт.) в союзі слов'янським».

«Книга буття українського народу»

3. *«Головні ідеї: 1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути. 2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність. 3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом. 4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності і освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа. 5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні. 6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен.*

Головні правила товариства: 1. Товариство утворюється з метою поширення вищевикладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. 2. Товариство буде старатись заздалегідь про викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів, рівним чином і про повсюдне розповсюдження грамотності».

Статут Кирило-Мефодіївського товариства

4. *«1. Ми приймаємо, що усі слов'яни повинні з собою поєднатися. 2. Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту і управлявся, не зливаючись, з другими так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такі народи, по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліросерби і болгары. 3. Щоб був один сейм, або рада слов'янства, де б сходились депутати од усіх Речей Посполитих і там розважали б і полишали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського. 4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на года».*

Відозва Кирило-Мефодіївського товариства до українців.

Кінець 1845–1846 рр.

►► 1. Наведіть 3–4 тези на підтвердження або спростування думки, що царська влада розцінювала програмові документи Кирило-Мефодіївського товариства як серйозну загрозу підвалинам самодержавства. ►► 2. Користуючись наведеними вище фрагментами історичних джерел, визначте суспільно-політичні ідеали кирило-мефодіївців. *«Кирило-мефодіївці прагнули: ...»* ►► 3. Як гадаєте, чому серед членів товариства не було жінок? Висловіть припущення, чи зазнали б змін програмові документи, якщо жінки були у складі товариства? Відповідь обґрунтуйте.

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ І ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Заснування Харківського університету ► укладання Бухарестського миру ► утворення Чорноморського козацького війська ► початок промислового перевороту на теренах України ► утворення Азовського козацького війська ► місія Василя Капніста до Берліна.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах історичних джерел. Обґрунтуйте історичне значення подій, про які йдеться у джерелах.

А. «*“Енеїда” на українську мову перелицьована, є головним твором Котляревського, що забезпечив йому безсмертність, “поки сонце з неба сяє, поки живуть люди”, як висловився Шевченко. Вже Костомаров зазначив велике значення Котляревського щодо реалізму, народного гумору і народної мови, а навіть Куліш, що спершу неприхильно ставився до “Енеїди”, був приневолений визнати, що Котляревський “при всіх слабих сторонах” був одним з тих небагатьох українців, що розбудив національну свідомість*» (О. Барвінський).

Б. «*Нещодавно виявлено, що молоді вчені люди в Києві, майже всі уродженці Малоросії, утворили Українсько-Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія. Засновниками товариства були: колезький секретар Гулак, ад'ютант Костомаров і кандидат Білозерський, але з ними зближалася й інша молодь, яка здебільшого вчилася в університеті Св. Володимира... Всі вони у своїх листах, а художник Шевченко, колишній вчитель Куліш і Костомаров навіть у надрукованих ними творах, зображаючи неправильно справжній стан України, яка ніби перебувала в тяжкому становищі, захоплено говорили про колишню Малоросію, надаючи їй надзвичайно великого значення; історію цього краю подавали мало не визначнішою за всі історії, наїзди гайдамаків описували як лицарства, наводили приклади колишньої вольниці, натякаючи, що дух свободи не охолонув і досі таїться серед малоросіян*» (З таємної інформації шефа жандармів графа О. Орлова губернаторам).

В. «*Порадившись з батьком і дядьками, Платон Федорович Симиренко привіз в Росію французів-техніків, призначив їм величезне жалування, і фірма братів Яхненків і Симиренка почала будівництво першого в південно-західному краї, навіть можна сказати в Росії, машинобудівного заводу з удосконаленнями останнього слова науки і техніки*» (П. Клебановський).

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Користуючись матеріалами підручника, додатковими джерелами та схемою на с. 4, підготуйте історичні портрети зображених діячів. Поміркуйте, що спонукало цих діячів до активної проукраїнської позиції. Які їхні ідеї ви поділяєте?

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть із ними розповідь про події / явища історії України кінця XVIII – початку XIX ст.

Порто-франко, чумакування, індустріальна революція, національно-визвольне повстання, масонство.

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи текст підручника та додаткові матеріали, складіть схему «Причина-подія-наслідок» до таких подій / явищ:

Формування козацьких військових з'єднань у 1812 р.

Селянська колонізація Південної України

Діяльність декабристських організацій на теренах України

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Розгляньте картини С. Васильківського та В. Штернберга. Які явища економічного життя засвідчують картини? Складіть невелику розповідь від імені учасника / учасниці подій, відображених на одній із картин.

§ 8 Соціально-економічне становище земель півдавстрійської України та початок національного відродження

Прочитайте фрагмент наукової праці. ►► 1. На яких особливостях соціального та національного життя українців наголошує вчений? ►► 2. Чому питання мови гостро стояло на порядку денному? ►► 3. Яку роль у процесі національного відродження відіграла мова? ►► 4. Яку роль відіграє українська мова у сучасному суспільстві?

«Перші три десятиліття XIX ст. в Галичині були цілком мертвим і глухим часом; народ по-старому робив панцину, а інтелігентні русини, самі за себе духовні, говорили польською мовою і з народом нічого спільного, oprіч віри, мати не хотіли. ...Були коло того ж часу змагання про те, якою мовою вчити в народних школах. Місцева влада у цій справі стояла на тому, що найкраще вчити польською мовою, а церковні книги коли не перекласти на польську мову, то хоч друкувати латинським шрифтом, “бо не годиться, мовляв, для хлопа множити наріччя і письма”. Хоч у Відні не згодилися на такий спрощений погляд і цісар дозволив учити народною мовою, проте це право лишилось на папері, бо нікому було навіть дбати, щоб його не ламаю: самі русини це не могли дати собі ради з тим, яку саме мову вважати їм за народну...»

Єфремов С. «Історія українського письменства»

1. Соціальне та національне становище українців під владою Австрійської імперії

Українці під владою австрійських Габсбургів опинилися у несприятливих культурних та економічних умовах, що стримували розвиток краю. Серед українців майже не було шляхти, міщанства, інтелігенції. Народ представляли селянство та духовенство.

Реформи Марії-Терезії та Йосифа II були спробою осучаснити імперію, гармонізувати соціальні й національні відносини. Ці реформи певною мірою змінили життя українських селян і духовенства. Суперечності між поміщиками і селянами було спрямовано у правову площину (селяни могли спиратися на захист закону). Такі зміни на певний час

сформували уявлення про «доброго цісаря», попри те, що панщину було відновлено, а селянські повинності збільшилися вдвічі.

Реформи Марії Терезії та Йосифа II 1770–1780 рр.

■ Аграрна	Скасування особистої залежності селян від поміщиків (1782). Надання селянам громадянських прав (одружуватися без згоди пана, переселятися, обирати професію, передавати майно в спадок тощо). Обмеження панщини трьома днями на тиждень (1786). Скасування панщини, заміна її чиншем (1789) (незабаром скасовано).
■ Релігійна	Запровадження свободи віросповідання (1781). Зрівняння в правах греко-католицького духовництва з римокатолицьким (1781). Заснування греко-католицької семінарії у Відні (1774) для навчання руського духовенства («Барбареум») (1783 р. її було переведено до Львова).
■ Освітня	Відкриття світських шкіл державним коштом. Запровадження обов'язкової шкільної освіти дітей віком 6–13 років. Створення трикласних «тривіальних», чотирікласних «головних» та шестикласних «нормальних» шкіл. Запровадження навчання рідною мовою в однокласних парафіяльних школах. Закриття єзуїтської академії у Львові, відкриття Львівського університету (1784). Відкриття при Львівському університеті Руського інституту («Студіум рутенум») з руською (українською) мовою викладання (1787).

Унаслідок реформ істотно поліпшилося матеріальне становище і соціальний статус греко-католицького духовенства. На відміну від православного духовенства у підросійській Україні, яке було всуціль зросійщене і слугувало опорою царизму, греко-католицьке обстоювало інтереси народу, прагнуло бути йому за провідника. Поліпшилося і правове становище греко-католицької церкви. У 1808 р. було відновлено Галицьку греко-католицьку митрополію. Греко-католицьке духовенство перебрало на себе роль очільника українців у Галичині, аж допоки на зламі XIX–XX ст. на арену політичної боротьби не вийшли представники української світської інтелігенції (адвокати, нотаріуси, вчителі, чиновники).

Важливим наслідком політики уряду стало *прихильне ставлення українців до Габсбурзької династії*. Проте доступ духовенства до освіти мав і протилежні наслідки. До кінця XIX ст. греко-католицьке духовенство дещо віддалилося від простого народу, зблизившись із польською елітою.

Незважаючи на зазначені зміни, Габсбурги в українських регіонах робили ставку на польську,

↑ Йосиф II (1741–1790)

угорську та румунську верхівку. Наслідком імперської політики стало посилення національних та соціальних утисків українців, вони були позбавлені можливості здобути бодай базову освіту українською мовою. У шкільництві Східної Галичини панували німецька й польська мови, на Північній Буковині діти вивчали німецьку, польську або румунську мови, усі школи Закарпаття навчали угорською мовою.

Наступники Йосифа II скасували більшість його освітніх ініціатив: зокрема, початкові школи було переведено під контроль римо-католицької церкви, скасовано обов'язковість освіти. У 1809 р. було закрито Руський інститут, що встиг підготувати 470 священників. Польську мову (поряд із німецькою) вживали не лише в органах державного управління, навчальних закладах і громадських установах, а й навіть в офіційному діловодстві греко-католицької церкви.

2. Економічний розвиток західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.

Українські землі Австрійської монархії залишались економічно слаборозвиненими. Австрійський уряд мав на меті перетворення західноукраїнських земель на *ринок збуту і джерело сировини* для промислово розвиненіших західних регіонів (Богемії, або Чехії, Моравії та Нижньої Австрії). Західні провінції, своєю чергою, мали продавати вже готову продукцію Галичині. Наприклад, галицьку вовну експортували, а поверталася вона дорогим готовим одягом, целюлоза – папером, деревина – сірниками тощо.

Економічна відсталість західноукраїнських земель у першій половині XIX ст. була зумовлена також збереженням феодальної залежності селянства. Крім того, поміщики й купці не прагнули вкладати капітали в промисловість, адже й без цього мали гарні прибутки, використовуючи дешеву працю селян або лихварюючи. Історики називають й інші причини: низьку якість руд, несприятливі умови транспортування товарів на захід (через Карпати), митну політику австрійського уряду тощо.

За таких умов більшість міст за способом господарювання майже не відрізнялися від сіл. Ремесло й мануфактура залишались основними формами промислового виробництва до середини XIX ст. Чимало мануфактур були власністю поміщиків і розташовувалися в селах. Не витримуючи конкуренції з фабрично-заводською промисловістю західних провінцій, багато галузей виробництва занепадали. Ідеться про текстильну, шкіряну, залізорудну, ливарну, суконну та інші галузі.

Проаналізуйте картину на с. 58 і дайте відповіді на запитання. ►► 1. На які особливості у сюжеті картини ви звернули увагу? ►► 2. Знайдіть у тексті параграфа підтвердження тогочасних реалій, відтворених на картині.

В такому самому стані перебувала промисловість Закарпаття, а в Північній Буковині вона була ще відсталішою. Лише в 1843 р. в Галичині з'явилися перші дві парові машини.

Основною галуззю економіки упродовж першої половини XIX ст. залишалася *сільське господарство*, передусім землеробство. Невисокий рівень агро-

↓ Вигляд міста
й замку в Золочеві.
Художник К. Ауер.
30-ті роки XIX ст.

культури зумовлював низьку врожайність, особливо в селянських господарствах. Повільними темпами розвивалося *тваринництво*.

Шукаючи виходу з кризи, поміщики вдавалися до екстенсивних методів господарювання – розширювали свої володіння за рахунок селянських земель, посилювали визиск селян.

Основною повинністю селян залишалася *панщина*, розміри якої протягом першої половини XIX ст. постійно збільшувалися. Це спричинило посилення антипанщинних настроїв селянства. Селяни масово скаржилися у вищі інстанції на свавілля панів. Помітно збільшало втікачів. Селяни організовано, часом кількома десятками сіл, відмовлялися від виконання панщини та інших повинностей; почастишали відкриті напади на землевласників; зросла кількість селянських бунтів.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Лук'ян Кобилиця (1812–1851) – громадський і політичний діяч, керівник селянського руху на Буковині в 40-х роках XIX ст. 1839 р. обраний селянами уповноваженим громади, організував подання скаргу до галицької адміністрації та у вищі органи влади у Відні на утиски поміщиків. У відповідь на заборону селянам користуватися лісами, визнаними власністю поміщиків, 1843–1844 очолив активний виступ сільських громад. Виступ було придушено урядовими військами, а Кобилиця був ув'язнений. У 1848 р. обраний селянами депутатом Віденського рейхстагу, де обстоював інтереси своїх виборців. У квітні 1850 р. за організацію селянських повстань заарештований і висланий до Румунії, де й помер.

У Карпатах у першій чверті XIX ст. спалахнув з новою силою опришківський рух, який, щоправда, було придушено. У 40-х роках XIX ст. селянські повстання стали масовішими й організованішими, про що свідчить повстання **1843–1844 рр.** у Північній Буковині на чолі з **Лук'яном Кобилицею**. Повсталі селяни 22 громад відмовлялися відробляти панщину й переобрали сільську старшину, висунули вимоги відкриття українських шкіл, вільного користування лісами й пасовиськами. Урядові війська придушили повстання, а самого Кобилицю було ув'язнено.

- 1. Пригадайте з уроків історії України 8 класу, хто такі опришки. Яка мета їхньої діяльності? Знайдіть в інтернеті інформацію про рух опришків у XIX ст.
- 2. Висловіть власну думку щодо поданого твердження: *«Деякі сучасні вчені вважають опришків представниками національно-визвольного та соціального руху, інші ж схиляються до думки про відсутність у них будь-яких національних чи релігійних мотивів, і що дії опришків слід вважати кримінальними»*. Яку позицію підтримуєте ви? Відповідь обґрунтуйте.

3. Перша хвиля національного відродження в західноукраїнських землях

Проаналізуйте таблицю і дайте відповіді на запитання. ►► Які особливості початку національного відродження в західноукраїнських землях мали, на вашу думку, вирішальний вплив на формування національної самосвідомості українців (порівняно з Наддніпрянщиною)?

Початок національного відродження в західноукраїнських землях

- незначна роль світської інтелігенції в поширенні ідей національного відродження в Галичині та Закарпатті
- роль еліти перебрало на себе греко-католицьке духовенство
- відсутність еліти на зразок нащадків козацтва, які спиралися б у пошуках ідеалів власної державності на досвід минулого
- панування на Буковині спільної для українців і румун релігії – православ'я, яке було знярядям румунізації, затримало початок національного відродження в краї до 60-х років XIX ст.
- вплив на ідейний зміст та організаційні форми українського відродження подібних процесів у сусідніх слов'янських народів – поляків, чехів, словаків, сербів, хорватів

*Перша хвиля національного відродження в Галичині пов'язана з діяльністю перемишльського культурно-освітнього осередку, що сформувався навколо єпископа перемишльського, а з 1816 р. митрополита галицького – **Михайла Левицького** та його наступника на єпископській кафедрі (від 1818 р.) Івана Снігурського. Організатором українського шкільництва було призначено **Івана Могильницького**. Саме йому належить ініціатива заснування у Перемишлі **1816 р. Товариства галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти і культури серед вірних**. Це перше в Галичині освітнє товариство ставило собі за мету видання релігійних, шкільних і попу-*

↑ Іван Могильницький (1778–1831)

лярних книжок, написаних «*простою мовою, уживаною по селах і в найпростішій стилі*», тож було першою спробою заснування в Галичині організації, що опікувалася народною освітою.

Зусиллями І. Могильницького в 1817 р. було створено перший у Галичині дяко-вчительський інститут, у якому готували вчителів для сільських шкіл. Крім того, І. Могильницький заснував багато народних (парафіяльних) шкіл, підготував і видав для них низку підручників, зокрема «*Буквар славно-руського язика*» (1816).

Перемишльські просвітителі добилися в 1818 р. урядового дозволу на запровадження в народних школах Східної Галичини викладання українською мовою. У 1833 р. у Перемишльській єпархії налічувалося 385 парафіяльних та 24 тривіальні школи.

Інтерес до національної історичної спадщини й мови, усної народної творчості виявляли і представники духовенства в інших західноукраїнських землях. **Іоанникій Базилович**, чернець Мукачівського монастиря, став автором першої наукової праці з історії Закарпаття – «*Короткого нарису фундації Федора Коріатовича*».

Згодом фундаментальну шеститомну «*Історію карпатських русинів*» створив учений-славист і церковний діяч **Михайло Лучкай**. Зі збирання українських народних пісень почав свою **будительську** діяльність на Закарпатті, у м. Пряшеві (нині Словаччина), греко-католицький священник **Олександр Духнович**, який від 30-х років писав поезії, складав книжки для початкової освіти. Він є автором відомого патріотичного вірша.

Я Русин був, есм і буду,
Я родився Русином,
Чесний рід мій не забуду,
Останусь його сином...

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

м», тобто Закарпаття з Галичиною.

Олександр Духнович (1803–1865) – культурно-освітній діяч, письменник, педагог, історик, греко-католицький священник. Один із провідних діячів руху «**будителів**» Закарпаття. Культурно-освітню діяльність розпочав як збирач народних пісень закарпатців. Засновник «*Литературного заведення Пряшевського*» (1850), що видавало для народу катехізиси, календарі, навчальні та ін. популярні книжки тощо. Автор понад 100 віршів, кількох прозаїчних творів та п'єс, підручників для народних шкіл, календарів, оригінальних праць з педагогіки, філософії, етнографії та історії. Закликав до об'єднання «*русинів угорських з галицькими*», тобто Закарпаття з Галичиною.

Перемишльські й закарпатські будителі, усвідомивши окремішність південно-західних русинів та їхньої мови, започаткували формування української національної самосвідомості. Проте не наважилися писати живою мовою народу, послуговуючись штучною, що була поєднанням мови простолюду з церковнослов'янською – так званим *язичієм*. Розвиток літературної мови на народній основі в західноукраїнських землях започаткували учасники «Руської трійці».

СЛОВНИК

«Будителі» (від чеського «buditel» – той, хто пробуджує) – громадські й політичні діячі періоду національно-культурного відродження слов'янських народів Австрійської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст., які боролися про-

ти національного гніту, за пробудження національної свідомості, збереження і розвитку рідної мови, літератури й культури, народних традицій, обстоювали ідеї слов'ян, єдності й солідарності споріднених народів у цій боротьбі.

4. Діяльність «Руської трійці»

На початку 30-х років XIX ст. центром національного відродження став Львів.

Студенти Львівського університету, які одночасно були вихованцями греко-католицької семінарії, **Маркіян Шашкевич**, **Іван Вагилевич**, **Яків Головацький**, прагнучи піднести роль української мови, почали активно використовувати її в університеті й семінарії. Гурток друзів інші студенти називали «*Руською трійцею*» – за відданість трійчан *українській (руській, як тоді казали) мові*.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Маркіян Шашкевич (1811–1843) – письменник, громадський і культурний діяч, лідер національного відродження на західних землях України. Закінчив богословський факультет Львівського університету та Греко-католицьку духовну семінарію у Львові. Духовний лідер «Руської трійці». Підготував перший у західноукраїнських землях шкільний підручник народною мовою – «Читанку для малих дітей» (1836 р., видана 1850 р.). Висміюючи тих, хто називав рідну мову хлопською, М. Шашкевич у вірші «Рідна мова» писав: *«Руська мати нас родила, / Руська мати нас повила, / Руська мати нас любила; / Чому ж мова її немила?»*

Свою діяльність «Руська трійця» розпочала 1833 р. зі збирання українського фольклору в Галичині, на Буковині та в Закарпатті. Етнографічні експедиції переконали трійчан, що відродити українську мову в краї можна тільки через впровадження в літературу замість «язичія» живої народної мови.

Натхненником, організатором і лідером «Руської трійці» був М. Шашкевич. Однією з перших громадських акцій «Руської трійці» став його виступ українською мовою (зазвичай подібні промови виголошували латиною, польською, німецькою) на урочистих зборах у семінарії, присвячених дню народження імператора Франца I 12 лютого 1835 р. Наступного року, на свято Покрови, М. Шашкевич виголосив першу проповідь українською мовою в соборі Св. Юра.

Ще 1834 р. М. Шашкевич склав альманах літературних творів під назвою «Зоря», написаних живою українською мовою, увівши до нього власні твори,

ЗАУВАЖТЕ

«Русалка Дністрова» – перша в західноукраїнських землях книжка, опублікована українською мовою, що започаткувала розвиток у краї *нової літератури*.

біографію Богдана Хмельницького, оповідання про опришків, народні пісні, присвячені козацькій добі, поезії своїх товаришів-трійчан. Цензор заборонив видання альманаху. Однак трійчани не відступилися від свого задуму. На основі «Зорі» невдовзі було підготовлено нову збірку – «*Русалку Дністрову*», яку вирішили друкувати в Буді в Угорщині, де цензура була не такою суворою. У жовтні 1836 р. було отримано дозвіл, а в грудні того самого року, датована

1837 р., книжка вийшла друком. Збірка містила частину матеріалів із забороненої «Зорі» та нові твори.

Альманах було написано живою народною мовою, правопис ґрунтувався на фонетичному принципі («*Пиши так, як чуєш, а читай, як бачиш*», зазначав М. Шашкевич).

Доведіть на конкретних фактах, що діяльність «Руської трійці» вплинула на формування національної самосвідомості галицьких українців на першому етапі національного відродження. Який внесок трійчан у процес становлення літературної мови на народній основі? Як їхня діяльність сприяла відновленню історичної пам'яті?

Прочитайте фрагмент наукової праці. На думку дослідників, вона відображає зміст першої промови М. Шашкевича українською мовою у Львівській семінарії 12 лютого 1835 р. Дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Як у цій промові автор аргументує думку, що українці – повноправний народ серед інших слов'янських народів? ►► **2.** Поміркуйте, які ідеї М. Шашкевича могли спричинити невдоволення австрійської влади, польської верхівки? ►► **3.** Які твердження свідчили про розуміння автором процесів формування української національної самосвідомості?

«Русини – головний народ Східної Європи... Русини є слов'янського походження, і з-поміж усіх слов'ян цей народ, мабуть, єдиний зберіг у чистоті, повноті і молодечій силі первісну подобу. Від середини Галичини геть за Дон аж до Кавказу, від Тиси, Карпат і Чорного моря до Литви знайдеш ту саму мову, ті самі народні вірування, ті самі звичаї і обряди, те саме життя і серце, ту саму душу, отже, один і той самий народ, лише під різними іменами (русинів, червонорусів, малоросів, козаків). У своїй народній мові свою батьківщину вони називають Руссю, а себе – русинами... Несправедливо русинів у Галичині під назвою поляків, а тих, що живуть над Дніпром, під назвою великоросів або, як їх називають по-руськи, московитів зараховують [до цих

націй]. Бо, незважаючи на належність до загальнослов'янського головного типу, ця нація має свої безсумнівні особливі прикмети в мові і характері, які відрізняють її як від поляків, так і від великоросів...»

Шашкевич М. «Русини»

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Вихід друком «Русалки Дністрової» ▶ створення освітнього «Товариства галицьких греко-католицьких священників» у Перемишлі ▶ початок діяльності «Руської трійці» у Львові.
2. Проілюструйте подані твердження, що характеризують соціально-економічне становище в західноукраїнських землях у першій половині XIX ст., конкретними фактами.
1. Прагнення уряду перетворити західноукраїнські землі на ринок збуту і джерело сировини. 2. Гальмування урядом розвитку промисловості. 3. Посилення визиску селян. 4. Пасивний опір та гострі соціальні протести селян.
3. Дайте відповіді на запитання.
▶ 1. За яких обставин греко-католицьке духовенство перебрало керівництво українцями на Галичині? ▶ 2. Якою була роль греко-католицького духовенства в національному відродженні українців? ▶ 3. Що характерне для економічного становища західноукраїнських земель? ▶ 4. З якими подіями та постатями пов'язана перша хвиля національного відродження в Галичині та Закарпатті?
4. Доберіть до імен історичних постатей їхні стислі характеристики.
а) М. Шашкевич; б) І. Базилович; в) Л. Кобилиця; г) О. Духнович; д) М. Лучкай.
1. Засновник і керівник першого в Галичині освітнього товариства греко-католицьких священників, автор першої в Галичині «Граматики» книжної української мови. 2. Закарпатський будитель, автор вірша «Я Русин був, єсм і буду...». 3. Автор шеститомної «Історії карпатських русинів». 4. Автор першої наукової праці з історії Закарпаття – «Короткого нарису фундації Федора Коріатовича». 5. Організатор і лідер «Руської трійці», співавтор і співвидавець «Русалки Дністрової». 6. Очільник селянського руху на Буковині в 40-х роках XIX ст.
5. Визначаючи внесок «Руської трійці» в розвиток українського національного руху, І. Франко наголошував, що у трійчан, особливо в М. Шашкевича, задуми були далеко ширшими за просвітницькі; вони прагнули воскресити цілий народ український до нового життя, духовного і громадського. Підтвердіть слушність думки І. Франка уривками з джерел та конкретними прикладами діяльності членів «Руської трійці».

§ 9 Історичні джерела про долю «Русалки Дністрової» та її авторів. Практичне заняття

1. Свідчення учасників «Руської трійці» про підготовку до видання і друк «Русалки Дністрової»

Прочитайте джерела 1 і 2 й дайте відповіді на запитання. ►► 1. Які обставини спонукали трійчан до видання «Русалки Дністрової» в Угорщині? ►► 2. Чим зміст цього альманаху відрізнявся від забороненої «Зорі»? ►► 3. Як пояснював мотиви створення й друку «Русалки Дністрової» М. Шашкевич?

РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ

Видання в Угорщині.

У БУДИМЬ
Печатью Кор. Вуцвалара Пештського.
1837.

↑ Титульний аркуш збірки «Русалка Дністрова». 1837 р.

↑ Яків Головацький (1814–1888)

1. «...Протягом 1835 і 1836 рр. я листувався з моїм другом з Пешта Георгієм Пётровичем, сербським патріотом і літератором. Він обіцяв мені зайнятися друком і коректурою збірника творів в будимській друкарні за дозволом будимської цензури. В Угорщині цензура більш вільна, ніж у Львові, і ми думали, оминувши останню, пустити готову книжку нашу між люди. Я переписав майже всі статті із рукописної “Зорі” (стаття про Хмельницького десь загубилась у Шашкевича), ми додали деякі нові статті і назвали наш збірник “Русалка Дністрова”, – і я відіслав його Пётровичу. Незабаром прийшов дозвіл цензури і чемний Петрович прислав мені рахунок за друк книжки на суму 400 гульденів. На radoшах я написав письмо до директора Верещинського в Коломию, і він погодився дати...»

Головацький Я. «Пережите і вистраждане»

2. «Спочатку викликали і допитали Шашкевича Маркіяна:

Питання. У творі “Русалка Дністрова” більшість статей підписано вашим прізвищем; вас запитують, чи ви автор цих статей?

Відповідь. Підписані моїм прізвищем статті справді належать мені, частково я їх сам написав, частково переклав з сербської і чеської.

Питання. Коли ви працювали над цим?

Відповідь. Ці статті я написав у різний час чотири-п’ять років тому, коли я ще, будучи поза семінарією, навчався на філософії.

Питання. Які були ваші головні наміри під час створення цього збірника і написання його статей?

Відповідь. Я випробовував свої сили руською мовою, оскільки це моя рідна мова, яка значно відрізняється від

ЗАУВАЖТЕ

Заборонені цензурою 600 примірників «Русалки Дністрової» незабаром були повернуті Я. Головацькому і надійшли у продаж на території Угорщини.

мови церковної і великоросійської (московської), і хотів заложити наріжний камінь для її дальшого розвитку і тим самим зарадити нестачі руської літератури.

У час написання статей моїм головним наміром було сприяти розвитку руської мови і літератури цією мовою настільки, наскільки вистачало моїх слабких сил. Оскільки я був

впевнений, що ця мова значно відрізняється від церковної і російської (московської) мови, то я шукав її в мові народу, збирав там, де мав змогу, за прикладом Вацлава з Олеська (польський етнограф Вацлав Залеський) народні пісні і народні казки, щоби на них краще досліджувати будову руської мови.

Питання. Який тираж?..

Відповідь. Увесь тираж, мабуть, склав 800 примірників».

В. Левицький, виконувач обов'язків ректора семінарії.

Львів, 13 червня 1837 р. З протоколу допиту М. Шашкевича. 1837 р.

В. Левицький, виконувач обов'язків ректора Львівської духовної семінарії, наголосив, що трійчани «видрукували цю книжечку... лише через недосвідченість, юнацьку легковажність і марну жадобу літературної слави». Чи погоджуєтеся ви з такою думкою? Як гадаєте, чому ректор так негативно висловлювався щодо альманаху та його авторів? Свою думку обґрунтуйте.

2. Роль «Русалки Дністрової» та її вплив на долю авторів

Розділіться на 3 групи, кожна з яких представлятиме інтереси одного із членів «Руської трійці» (М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького). Уважно прочитайте джерела 3 і 4 і виконайте завдання. Знайдіть додаткову інформацію про життя і діяльність учасників товариства. Поміркуйте, чому доля учасників склалася так, що всі вони зрештою стали прихильниками різних політичних та національних поглядів. Свої аргументи представте у класі.

3. «Взагалі, згадана вище річниця викликає у серці кожного русина цілу низку різноманітних почуттів. До неприємних належить насамперед доля самої “Русалки” та її авторів. Недопущена до Львова, вона вийшла в Пешті, де на той час цензура була м'якшою. Проте для одержання [права] вільного розповсюдження в Галичині її, уже надруковану, треба було віддати на перегляд львівській цензурі, яка суворо заборонила її, хоч у “Русалці” були вміщені лише народні пісні й поезії (оригінальні та перекладні з сербської й чеської мов), оповідання та етнографічні дослідження мовою руського галицького селянина. Ця остання обставина стала причиною того, що цензор (Венедикт Левицький) написав на її примірнику найсуворіший, який взагалі тоді існував, вирок – Підлягає забороні. Руська інтелігенція, яка розмовляла тоді польською, німецькою або церковнослов'янською, теж засудила новий рух. Найсуворішим було те, що її видання викликало переслідування з боку уряду і власної ієрархії: трьох згаданих юнаків віддано ще в 1836 р. під суворий поліцейський нагляд. Тогочасний митрополит, противник русинів, з цієї причини десять років відмовляв Вагилевичеві у посвяченні в сан

священника і погодився нарешті лише на умові його письмової згоди на те, що він не буде публікуватися ні в місцевих, ні в закордонних виданнях. Також і особисте життя Вагилевича було собою цілою смугою страждань: голоду, холоду і всіляких поневірянь. А була це людина незвичайної на той час обізнаності у слов'янських питаннях, надзвичайно працьовитий і, звісно, простий письменник, без революційних амбіцій.

Невдача з першою спробою найбільше зачепила М. Шашкевича, ініціатора всього руху. Хоч його й висвятили, але надали невелику парафію, де він тяжко бідував, помер через сухоти на 32-му році життя (під час хвороби він втратив також зір і слух). Але незважаючи на те, лише він один все витримав до кінця, а його дух залишився й надалі провідною зіркою для народного руху в Галичині.

Започаткований ним напрям у руській літературі панував дуже недовго. Навіть найближчі товариші й приятелі померлого покинули його прапор: Вагилевич змушений був віддатись польській літературі, а Головацький змінив свої позиції».

Павлик М. «50-ліття руської літератури». 1887 р.

Проаналізуйте пам'ятник «Руській трійці» й дайте відповідь на запитання. Як гадаєте, якого символізму надав автор скульптури цій композиції, зобразивши трійчан таким чином?

4. «І що ж такого великого зробив той Маркіян Шашкевич, що його ім'я стало таким відомим у нашій Галицькій Україні?.. Все, що він написав, умістилось в книжечці, тоншій за палець... Чому то так? Не штука написати якусь книжку нашою рідною мовою тепер, коли ми вже всюди вживаємо ту мову на письмі, але справжнім подвигом було заговорити й заспівати тією мовою тоді, коли ніхто її не вживав, коли нею розмовляв лише селянин у курній хаті, прибитий панициною. Штука була, і то штука велика, тією мовою написати першу книжку тоді, коли нею бридилися всі так само, як селянином, що нею розмовляв, коли ніхто не вірив, що нею можна щось сказати або написати щось інтелектуальне чи мистецьке – тоді, коли всі освічені русини (а небагато було тоді тої освіченості) писали й говорили або по-німецьки, або по-церковному».

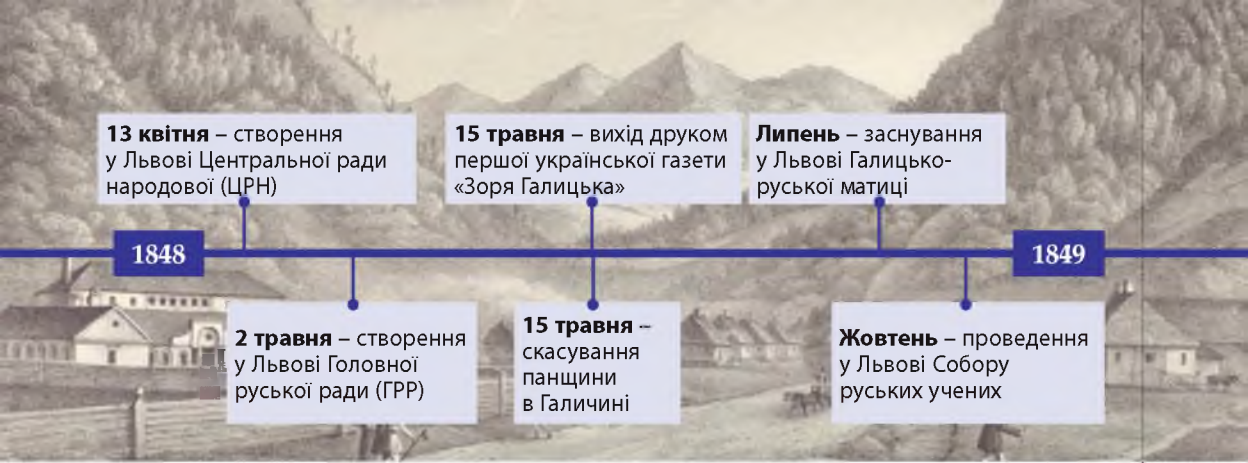
З виступу О. Бобикевича на вечорі пам'яті М. Шашкевича. Стрий. 1893 р.

Директор львівської поліції щодо «Русалки Дністрової» застерігав: «Ми маємо по горло клопоту з поляками, а ці божевільні хочуть ще воскресити давно поховану русинську націю». На підставі цього свідчення поясніть причини заборони «Русалки Дністрової» та переслідування трійчан.

↑ Пам'ятник «Руській трійці» в Івано-Франківську. Скульптор В. Довбенюк. 2012 р.

13 квітня – створення у Львові Центральної ради народової (ЦРН)

15 травня – вихід друком першої української газети «Зоря Галицька»

Липень – заснування у Львові Галицько-руської матиці

1848

2 травня – створення у Львові Головної руської ради (ГРР)

15 травня – скасування панщини в Галичині

Жовтень – проведення у Львові Собору руських учених

1849

§ 10 Національний рух у західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії

Прочитайте фрагмент джерела і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** У чому Я. Головацький убачав основні причини незадовільного становища українців в Австрійській імперії? ►► **2.** Який шлях для поліпшення свого становища обрали галицькі українці у 20–30-х роках XIX ст.? ►► **3.** Хто, на вашу думку, був найактивнішим і найцілеспрямованим на тому шляху? Вибір обгрунтуйте.

«Русини під ласкавим пануванням Австрії живуть без літератури, без періодичних видань, без національної освіти, без шкіл, як варвари...»

Передусім бракує руському народові здібних керівників і провідирів, центру і органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам – необхідної моральної сили, знання справи, любові до батьківщини і самопожертви. Народ розчленований, пригноблений і ледве животіє без самосвідомості, а його провідники, денационалізовані й чужі йому, спокійно присипляють його далі в цьому сні. Друга головна біда – у розділенні русинів з погляду політичного, соціального й церковного. Деяко менша частина народу перебуває під австрійським пануванням, але навіть і ці неповні 3 млн політично поділені. Майже 2,5 млн належать до Галичини, а 0,5 млн – до угорської корони. Нарешті, галицькі русини в релігійному відношенні діляться на уніатів і неуніатів (на Буковині близько 150 тис.)».

Головацький Я. «Становище русинів у Галичині». 1846 р.

1. «Весна народів» у західноукраїнських землях

Пригадайте матеріал із уроків всесвітньої історії. Що таке Віденський конгрес? Якою була його мета та результати? Підтвердіть чи спростуйте тезу про те, що «установлений Віденським конгресом порядок спричинив невдоволення різних груп населення в європейських країнах і сприяв посиленню революційних настроїв».

У 1848–1849 рр. у Франції, Італії, Німеччині та інших країнах Європи прокотилася хвиля революцій. Не оминула вона й Австрійську імперію. Березневе повстання у Відні 1848 р. розбудило національно-визвольні рухи підкорених

імперією Габсбургів народів. Серед них були українці підвладних Австрії західноукраїнських земель.

Революція поклала початок демократичним реформам у суспільному житті. Конституційною грамотою від **25 квітня 1848 р.** Австрію було проголошено **конституційною монархією**, у якій законодавчу владу мали здійснювати спільно імператор і парламент, декларовано демократичні свободи (свободу особи, совісті й віросповідання, друку, зборів, організацій тощо), усім народам гарантовано непорушність їхніх національності й мови.

У червні вперше відбулися вибори до австрійського парламенту.

Під час революції подією епохального значення стало оголошення імператорським указом від 22 квітня 1848 р. *звільнення селян у Галичині від панщини* з 15 травня – на чотири місяці раніше, ніж у всій монархії.

У Галичині до революційного руху найшвидше долучилися поляки. Вони утворили політичну організацію – **Центральну раду народову** (ЦРН) у Львові та її філії в провінції, що претендували на роль тимчасових органів влади. ЦРН мала на меті домогтися автономії як першого кроку до відновлення Польської держави в кордонах 1772 р., тож не визнавала національних прав русинів, яких уважала частиною польського народу. У відозві «до братів-русинів» ЦРН закликала місцеве руське населення до згоди й співпраці.

Українці Галичини сприйняли конституційні зміни з великою надією, що сприяло пожвавленню українського національного руху та набуття ним політичного характеру.

2. Створення Головної руської ради. Основні події української «Весни народів»

Зародження українського національного руху 1848–1849 рр. у Східній Галичині було пов'язане з діяльністю греко-католицького духовенства. Першим заходом стало подання губернаторові Ф. Стадіону **19 квітня 1848 р.** клопотання на ім'я імператора про запровадження в школах і громадському житті Східної Галичини української мови, забезпечення українцям доступу на всі посади та зрівняння в правах греко-католицького духовенства з католицьким.

2 травня 1848 р. у Львові було створено *першу українську легальну політичну організацію* – **Головну руську раду (ГРР)**. Вона перебрала на себе роль представника інтересів українського населення Галичини перед центральним урядом і виконувала її протягом 1848–1851 рр. Рада складалася з 30 постійних членів – представників світської інтелігенції, вищого і нижчого духовенства. Її очолив єпископ **Григорій Яхимович**. До складу ГРР увійшов також провідник закарпатських українців **Адольф Добрянський**.

Друкованим органом Головної руської ради стала **«Зоря Галицька»** – перша в Галичині та Україні газета українською мовою. У відозві до українського

↑ Григорій Яхимович (1792–1863)
 ← Перше засідання Головної руської ради у Львові. Травень 1848 р. Художник Е. Блотницький

народу, опублікованій у першому номері газети, Рада заявила: «*Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, який розмовляє однією мовою...*» То була перша в Галичині офіційна заява про те, що наддніпрянські й галицькі українці – одна нація.

З ініціативи ГРР за національну символіку галицьких українців було прийнято синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого лева на синьому тлі. У містах, містечках і селах Східної Галичини виникло близько 50 місцевих руських рад, до складу яких обирали здебільшого представників духовенства, селян, міщан, представників світської інтелігенції (вчителів, шкільну молодь). Діячі руських рад прагнули домогтися забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини.

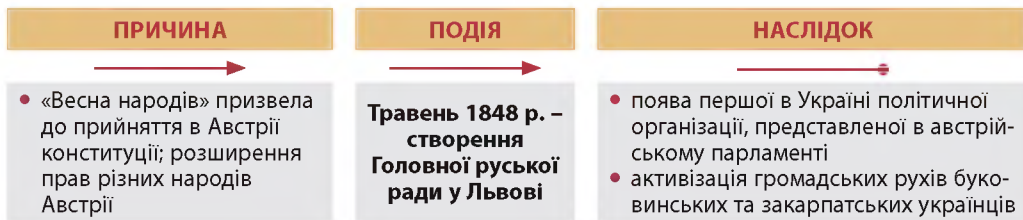
Першим кроком у досягненні цієї мети став *рух за відокремлення Східної Галичини від Західної (польської)* та перетворення її на окремий коронний край, тобто на **національно-територіальну автономію**. На підтримку своїх вимог Головна руська рада до кінця січня 1849 р. зібрала 200 тис. підписів.

Галицькі поляки вже 1848 р. намагалися нейтралізувати національно-політичні заходи ГРР. З цією метою вони створили 23 травня 1848 р. окремий політичний комітет – **Руський собор**, до якого увійшли представники польських магнатів і шляхти українського походження (так звані русини польської нації). Політичною метою комітету було зберегти цілість тодішніх кордонів Галичини, а в ній і польське верховенство,

↑ Сторінка «Зорі Галицької» за 15 травня 1848 р.

зробити українців слухняними підданими відновленої Польщі. Руський собор почав видавати власний орган «Дневник Рускій», редагований колишнім трійчанином *І. Вагилевичем*. Після придушення антиавстрійського повстання у Львові, що відбулося 1 листопада 1848 р., Собор заборонила австрійська влада. Тоді ж заборонено і Центральну раду народову, що керувала від часу проголошення конституції всім польським політичним життям у Галичині.

Революція активізувала громадські рухи в *Північній Буковині*. У краї спалахнуло селянське повстання під проводом Л. Кобилиці. Посилився рух за збереження адміністративно-політичної єдності Буковини з Галичиною. Щоправда, він не досяг мети: за конституцією **1849 р. Буковину було проголошено окремим коронним краєм із власним сеймом та адміністрацією**.

Піднесення українського національно-визвольного руху спостерігалось і в *Закарпатті*. Частина закарпатської інтелігенції на чолі з О. Духновичем і А. Добрянським висунула ідею об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною. Її підтримала Головна руська рада у Львові. У квітні 1849 р. А. Добрянський на чолі делегації угорських русинів особисто виклав у Відні перед цісарем Францом-Йосифом I цю вимогу. Проте вже у жовтні під час нової зустрічі з імператором питання про об'єднання угорських і галицьких русинів не стояло: його на прохання самих галичан було вилучено як політично невчасне.

Прочитайте фрагмент історичного джерела і дайте відповіді на запитання.

- 1. Яку основну ідею проголошувала Головна руська рада в маніфесті?
 ►► 2. Які першочергові завдання в національно-політичній, культурній, соціально-політичній сферах вона ставила перед собою? ►► 3. Кваліфікуйте рух, який очолила Головна руська рада.

«Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, який розмовляє однією мовою і налічує 15 мільйонів, з якого третина мільйона заселяє галицьку землю. Той народ був колись самостійний, дорівнював у славі найвпливовішим народам Європи, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних князів; словом, був у добробуті, заможним і сильним...»

Вставайте ж, браття, вставайте з тривалого сну вашого, бо вже час! Вставайте, але не до колотнечі і незгоди! Але виступимо, разом, щоби піднести народ наш і здобути дані нам права. Живімо з іншими народами в любові і злагоді. Будьмо тим, чим бути можемо і повинні – будьмо народом!

Свою діяльність Народна Рада окреслює такими трьома пунктами:

1. Першим нашим завданням є зробити все для збереження віри і добитися для нашої конфесії, Церкви і священників прав, рівних з іншими конфесіями.

2. Розвивати і підносити наш народ через плекання нашої мови, запровадження її в початкових і вищих школах, заснування періодичних видань, підтримування листування з письменниками як нашими, так і чужими, які належать до слов'янської

гілки, розповсюдження корисних і повчальних книжок руською мовою, докладання всіх можливих зусиль для впровадження її на рівні з іншими в публічних установах.

3. Будемо дбати про дотримання наших конституційних прав, розпізнавати потреби нашого народу і шукати способів зміни нашого становища конституційним шляхом, а права наші від усякої напасти і попірання постійно й потужно обороняти».

З відозви Головної руської ради до галицьких русинів (українців).
10 травня 1848 р.

Г. Яхимович привітав Головну руську раду на її першому засіданні притчею про женця Русина, що став пізно до роботи на полі, а як став опісля жати, то порівнявся з сусідами і, поки сонце заходило, перегнав усіх женців. «Таких Русинів нам треба, – казав він, – бо сонце високо та сусіди давно в полі, а чим довше ми заспали, тим пильніше беремося до роботи, щоб вони не насміхалися з нас і щоб ми порівнялися з ними». ▶▶ 1. Як ви зрозуміли притчу, розказану Г. Яхимовичем? ▶▶ 2. У чому запізнилися галицькі українці? Як сподівалися наздогнати сусідів? ▶▶ 3. Про яких сусідів згадав у промові Г. Яхимович?

3. Результати діяльності Головної руської ради в громадсько-культурному житті

Діяльність Головної руської ради сприяла поживленню громадсько-культурного життя. Панівні кола Австрії погодилися на впровадження 1848 р. української мови в народних школах і викладання цієї мови як обов'язкового предмета в гімназіях. Незабаром уряд пішов на ще одну поступку: на початку 1849 р. було відкрито кафедру української мови та літератури у Львівському університеті. Її очолив професор Я. Головацький.

Використовуючи досвід інших слов'янських народів, ГРР ухвалила рішення про заснування **Галицько-руської матиці** – культурно-освітньої організації, яка мала завданням видавати популярні книжки для народу (до 1885 р. світ побачило понад 80 книжок, серед яких «Читанка для малих дітей» М. Шашкеви-

↓ З'їзд діячів української науки, культури та освіти.
Малюнок 50-х років XIX ст.

↑ Печатка Галицько-руської матиці

ча (1850, 1853)). У червні було схвалено статут, за яким «Матиця» повинна була *«друкувати і давати народові за найнижчими цінами добрі і корисні книги для утвердження віри і звичаїв, поширення знань, розвитку красномовства, краснотисання, техніки (ремесла), економіки і педагогіки або доброго виховання»*. Уже від перших практичних заходів діячі «Матиці» гостро відчували проблему невипрацюваності граматичних засад української літературної мови. Саме тому з ініціативи письменника М. Устияновича ГРР організувала **Собор руських учених** – перший з'їзд діячів української культури, науки та освіти у Львові (*жовтень 1848 р.*).

З усієї Галичини з'їхалися 118 учасників – письменники, учені, учителі, журналісти, дрібні службовці, юристи, студенти, духовенство. Протягом тижня учасники зібрання працювали в дев'яти секціях. Було випрацювано пропозиції щодо створення господарського й історичного товариств, видання популярного підручника з історії України (пропонувалося перевидати «Історію Малоросії» М. Маркевича). Секція шкіл накреслила програму розвитку українського шкільництва. У секції мови й літератури виникла гостра дискусія про мову письменства. Більшість учасників обговорення висловилися за літературну мову, близьку до народної, «гражданський» шрифт і фонетичний правопис.

Визначними подіями стали відкриття 1848 р. першої в Галичині української читальні (у Коломиї) та заснування з ініціативи ГРР й на народні пожертви **Народного дому у Львові** (1848). Нова громадсько-культурна установа ставила за мету піднесення національної свідомості народу засобами просвіти – заснуванням бібліотек, читалень, музеїв, друкарень, створенням стипендійних фондів тощо.

Прочитайте фрагмент наукової праці. Кількома аргументами доведіть або спростуйте думку вченого.

«...З'їзд діячів культури був важливою подією в культурному житті краю. Це була перша організована публічна маніфестація української інтелігенції Галичини, яка, розбудивши національного духа, засвідчила більш-менш адекватне розуміння нею назрілих завдань національно-культурного розвитку української нації у добу "Весни народів" і готовність узяти участь у їх реалізації. Деяко із визначених з'їздом завдань їй вдалось здійснити, чимало завдань реалізували наступні покоління інтелігенції».

Стеблій Ф. «Предтечі "Просвіти"»

4. Позиція представників західноукраїнських земель в австрійському парламенті

У липні 1848 р. у Відні відкрилося засідання вперше обраного загальноімперського парламенту (рейхстагу). Із 383 депутатів було обрано 44 українців – 39 від Галичини (серед яких 27 селян) та 5 від Буковини. Очоловав українську делегацію єпископ, голова ГРР Г. Яхимович.

Метою австрійського парламенту було ухвалення конституції, тож українські та польські депутати прагнули узаконити свої національні вимоги. Дискусії в рейхстазі стосувалися проблеми адміністративного поділу Галичини на

східну (українську) і західну (польську) частини, умов ліквідації панщини та мовних вимог галицьких українців.

Стосовно поділу Галичини за етнічною ознакою конституційна комісія вирішила, що частина Галичини, заселена українцями, не є самостійним утворенням, ніколи не була окремим краєм в Австрійській імперії і не мала окремої конституції, тому не підлягала відокремленню. Жваві дискусії виникли щодо умов скасування панщини. Депутати від селян Галичини та Буковини **Іван Капуцак** і Лук'ян Кобилиця разом з іншими депутатами парламенту виступали з вимогою скасувати панщину без виплати викупу поміщикам. Резонанс мала промова І. Капуцака: «*Батоги і канчуки, що обвивалися довкола наших голів і нашого стурядженого тіла, – казав він, – се нехай вистачає їм, се нехай буде їм відшкодуванням*». У серпні 1848 р. рейхстаг схвалив постанову про звільнення селян від панщини з викупом (частково державним коштом).

У березні 1849 р. новий імператор (цісар) Австрії **Франц-Йосиф I** оприлюднив власну конституцію для країни і поклав край діяльності парламенту. У грудні 1851 р. було скасовано конституцію 1849 р., і Австрійська імперія знову повернулася до абсолютистського режиму.

Незважаючи на підтримку австрійської влади, остання не вдовольнила жодної української вимоги.

↑ Франц-Йосиф I (1830–1916)

Імператор (цісар) Австрії (з грудня 1848) і король Угорщини (з 1867). За 68-річне правління для кількох поколінь став символом життєвої стабільності.

↓ В'їзд цісаря Франца-Йосифа I до Львова у 1851 р. Художник І. Голембійовський

Незабаром поляки посіли всі найвищі адміністративні посади в провінції, а польській мові надали офіційного статусу в адміністрації та судочинстві.

Від 1849 р. Буковину відокремлено від Галичини й визнано автономним краєм – герцогством.

Уявіть, що ви входите до складу української делегації в австрійському парламенті. Напишіть промову-звернення до парламенту з вимогами та пропозиціями. Оберіть серед однокласників / однокласниць по одній людині, яка виголошить промову перед класом, решта учнівства та учитель / учителька мають обрати найбільш життєздатну програму.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Дайте відповіді на запитання до джерела.

«Від останнього мого листа багато перемінилося. Русини наші досягли за пів року більше, ніж за десять років. Не говорю тут про політичні виступи, але в літературнім відношенні... Високе правительство ізрєкло рівноправність нашого малоруського язика із другими Австрійської держави. Внаслідок того має бути язик руський заведен у школах, судах й урядах нашої Русі Галицької... У школи заводиться руський язик. Молодіж охоче береться до науки. В народних і городських училищах ледве не всюди в нашій Галицькій Русі навчають читання й писання руського. При гімназіях також закладені кафедри руського язика, де вся молодіж має учитися по-руськи... У Львівськїм університеті заснована кафедра язика і словесності малоруської, котрих-то предметів я маю честь бути професором...»

► 1. Хто автор фрагмента документа – листа до О. Бодянського? ► 2. Про які події йдеться в документі? Коли вони відбулися? ► 3. Як автор ставить ся до описаного? Чому ви так думаєте? ► 4. Чим були зумовлені зміни, про які пише автор? Якими були наслідки описаних подій для України?

2. Складіть хронологічну таблицю подій української «Весни народів».
3. Виконайте мініпроект. Уявіть себе журналістом / журналісткою. Ви отримали завдання висвітлити події «Весни народів» в українських землях на шпальтах газети «Зоря Галицька». Використавши матеріали параграфа, а також додаткові джерела інформації, створіть першу сторінку газети. Обґрунтуйте вибір заголовка і змісту статті.
4. Побудуйте логічний ланцюжок, який розкривав би суть діяльності Головної руської ради.
5. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться в джерелі.

«Для швидкого і сильнішого піднесення нашої руської письменності і розширення між народом усіх практичних наук виникла нагальна потреба у зїзді всіх учених русинів, які б, порадившись і порозумівшись між собою, спільними силами взяли ся б розвивати руську письменність, досі занедбану. Вони поділили б між собою роботу, до снаги кожному і по талану кожного, встановили б межі і форму язика. І отримали б сили для створення найважливішого для нас інституту з іменем "Матиця Руська". За взірці взято було б такі заклади у чехів, сербів та інших слов'ян, за допомогою яких ці народи протягом короткого часу досягли високого степеня просвіти» (Я. Головацький).

6. Схарактеризуйте одним реченням діячів української «Весни народів»: Г. Яхимовича, М. Устияновича, А. Добрянського, Л. Кобилицю, І. Капушца.

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ І ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

- ▶ Вихід у світ газети «Зоря Галицька»
- ▶ відкриття Руського інституту у Львові
- ▶ вихід друком альманаху «Русалка Дністровая»
- ▶ початок діяльності Головної руської ради
- ▶ виступ селян під проводом Л. Кобилиці
- ▶ проведення Собору руських учених.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах історичних джерел. Обґрунтуйте історичне значення подій, про які йдеться у джерелах.

А. «Ми, русини, особливо в Галичині, з давен-давня хлопська нація. Майже все, що піднеслося понад хлопа, – чи то шляхта, чи міщани, – все те за польських часів зробилося поляком; за Австрії зразу німцем, а пізніше знов поляком. При руській мові, при руській народності лишалися тільки прості чорні хлопи і вбогі та маловчені сільські священники. Вищі духовні особи, єпископи та каноніки говорили й писали по-польськи або по-латині. Цікава річ, що в перших 50 літах австрійського панування польська мова серед галицького духовенства, навіть у менших містах і у селах, була розширена далеко більше, ніж за часів Польської держави. Так само й ті міщанські родини, що в початку австрійського панування ще були лишилися при руцині, до 1820 року майже зовсім спольщилися» (І. Франко).

Б. «Найновіший, однак, твір малоросійської літератури, який дійсно можна рекомендувати кожному любителю слов'янської літератури, особливо філологам і граматакам, насамперед ради пізнання тієї мови, якою розмовляє більше мільйона слов'ян, є надрукований тут, у Буді, 1837 р. під назвою «Русалка Дністрова». Це перша книга, написана простою народною малоросійською мовою і надрукована нашими громадянськими буквами» (Т. Павлович, редактор часопису «Србській народний листь»).

В. «...В день перед знесенням панщини зібралися Русини у Львові, заснували товариство Головну руську раду для оборони прав руського народу, в котрій обняв провід тодішній єпископ (опісля митрополит) Григорій Яхимович. З'явився тоді перший руський часопис «Зоря Галицька», а восени 1848 р. заходом поета Миколи Устияновича і Івана Борискевича з'їхалися у Львові руські учені, щоби порадитися над розвитком руської мови і руського письменства, і заснували товариство Галицько-руська матиця, котре мало видавати книжки для просвіти народу» (К. Левицький).

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Користуючись матеріалами підручника, додатковими джерелами та схемою на с. 4, підготуйте історичний портрет зображених діячів. Поміркуйте, що спонукало цих діячів до активної проукраїнської позиції. Які їхні ідеї ви поділяєте?

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть із ними розповідь про події / явища історії України кінця XVIII – початку XIX ст.

«Будителі», «Весна народів», Головна руська рада, Собор руських учених, «Зоря Галицька».

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи текст підручника та додаткові матеріали, складіть схему «Причина-подія-наслідок» до таких подій / явищ:

Реформи Марії-Терезії та Йосифа II

Селянські виступи на чолі з Лук'яном Кобилицею

Діяльність «Руської трійці»

Весна народів

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Розгляньте картину А. Лянге. Відшукайте в інтернеті зображення міста у попередні періоди та порівняйте з виглядом міста на початку XIX ст. Чим були спричинені зміни вигляду міста? Складіть невелику розповідь про повсякденне життя мешканки / мешканця Львова на початку XIX ст.

§ 11 Освіта, наука, музика і театр

1. Умови розвитку української культури в першій половині XIX ст.

Проаналізуйте таблицю. До кожної тези доберіть факти на її підтвердження або спростування. Своїми міркуваннями поділіться з класом.

Умови розвитку української культури в першій половині XIX ст.

- Вплив бездержавності на культурний рівень населення. Поділ українських земель між Російською та Австрійською імперіями.
- Здійснення російським урядом політики асиміляції українців.
- Потурання австрійським урядом політиці еліт з колонізації в Галичині, мадяризації в Закарпатті та румунізації на Буковині.
- Нерівномірність розвитку культури в різних регіонах.
- Розвиток літератури, фольклористики, мовознавства, етнографії, історії під впливом національного відродження.
- Становлення і утвердження української літературної мови на народній основі в красному письменстві та драматургії.
- Підтримка греко-католицькою церквою культурного розвитку українців Галичини і Закарпаття.
- Створення умов для розвитку національної культури в західно-українських землях після «Весни народів» 1848–1849 рр.
- Зростання потреб суспільства в освіті, розвитку промисловості й сільського господарства.

2. Навчальні заклади, які діяли на українських теренах

Мережа закладів освіти в підросійській Україні в першій половині XIX ст. складалася з парафіяльних шкіл, повітових училищ, гімназій, ліцеїв та університетів. Парафіяльні школи призначалися для дітей «найнижчих станів», повітові училища відвідували діти дворян, купців,

ЗАУВАЖТЕ

На початку XIX ст. на теренах підросійської України з'явилися інститути шляхетних дівчат – привілейовані жіночі заклади освіти. Дівчат навчали загальноосвітніх дисциплін, а також основ етикету й ведення домашнього господарства. Випускниці інституту мали право працювати виховательками у дворянських та купецьких родин. До середини XIX ст. в Україні діяло 5 таких інститутів: у Харкові, Полтаві, Одесі, Києві та Керчі.

урядових службовців, ремісників та інших заможних жителів міст; гімназії, ліцеї та університети – здебільшого діти дворян.

Початкову освіту надавали парафіяльні школи й повітові училища. У 1856 р. в підросійській Україні діяло 1320 парафіяльних та повітових шкіл і училищ. У парафіяльних школах навчання тривало 4–6 місяців у селах і до одного року в містах. Дітей тут навчали читати, писати (російською мовою), перших дій арифметики, основ православної віри.

Середню освіту давали гімназії, що діяли в усіх губернських і деяких повітових містах. Першою в Україні в 1804 р. відкрилася Одеська комерційна гімназія.

Унаслідок реформи освіти 1774 р. в західноукраїнських землях було відкрито дво- або трикласні «*тривіальні*» (у містечках і великих селах) та чотирикласні «*головні*» й «*нормальні*» (неповносередні) школи (в окружних і великих містах). Крім того, громади мали право утримувати власним коштом *парафіяльні школи*, так звані дяківки. Лише в цих школах навчання відбувалося українською мовою. Освіта в них зводилася до читання церковних книг, часом до письма, якщо сам дяк умів писати. Учителі нормальних, головних і тривіальних шкіл отримували платню від уряду, вважалися за урядовців, мали право носити мундир.

Знайдіть в інтернеті інформацію про тогочасну жіночу початкову, середню та вищу освіту в Україні. Пригадайте, якою була освіта жінок в Україні в різні періоди історії. Чи усі стани мали право навчатися? Поцікавтесь, як в XIX ст. навчалися жінки в різних країнах світу.

Середню освіту здобували в гімназіях. Першу так звану академічну гімназію засновано у Львові 1784 р. Вона стала підготовчою школою для Львівського університету.

На початку XIX ст. єдиним вищим навчальним закладом у підросійській Україні лишалася **Київська академія**. Проте від другої половини XVIII ст. її було перетворено на навчальний заклад для духовенства, а 1817 р. взагалі закрито. Через два роки на її основі відкрили Київську духовну академію. У **Харкові** зусиллями знаного вченого й громадського діяча Василя Каразіна й коштом місцевого дворянства, ку-

↑ Київський інститут шляхетних дівчат. Початок XX ст.

→ Імператорський Харківський університет. Фото початку ХХ ст.

↓ Василь Каразін (1773–1842)

печтва та міщанства у **1805 р.** засновано університет (тепер Харківський національний університет імені В. Каразіна).

У **1834 р.** відкрито **університет у Києві** (з офіційною назвою «Університет Св. Володимира», нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Першим ректором університету став **Михайло Максимович**. Навчання в Київському, як і в Харківському, університеті протягом усього ХІХ ст. провадилося на чотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному, медичному.

На західноукраїнських землях від 1784 р. працював **університет у Львові**. Доступ до навчання мали вихідці зі шляхетних родин, діти духовенства і чиновників. Викладання відбувалося латинською, німецькою та частково польською мовами. У 1817 р. тут навчалося 869 студентів.

У першій чверті ХІХ ст. в підросійській Україні з'явилися вищі навчальні заклади, що об'єднували гімназійний та університетський курси: **Кременецький ліцей**, **Рішельєвський ліцей в Одесі**, **Гімназія вищих наук у Ніжині**. Так, Рішельєвський ліцей мав чотири відділи: фізико-математичний, камеральний (на якому викладали сільськогосподарські та природничі науки), юридичний і загальних предметів. У 1828–1855 рр. при ньому існував Інститут східних мов (арабської, турецької та перської), який готував перекладачів для військових і адміністративних установ. Згодом Рішельєвський ліцей реорганізовано в **Новоросійський університет (1865)**.

У 1817 р. у Львові відкрито реальну (торговельну), а 1844 р. – технічну академію. Тут готували спеціалістів для промисловості й торгівлі. У Чернівцях від 1826 р. працював ліцей. На Закарпатті не існувало жодного вищого чи спеціального навчального закладу.

Проаналізуйте матеріал про появу і функціонування спеціалізованих і вищих закладів освіти на українських землях. Поміркуйте, чим спричинена поява таких напрямів та спеціальностей? Чи актуальні вони нині? Відповідь обґрунтуйте. Якщо б ви мали можливість посприяти заснуванню начального закладу на українських землях в ХІХ ст., де б його заснували? Які спеціальності мав би цей заклад? Хто б там навчався?

3. Становлення української науки

Науково-дослідна робота зосереджувалася в університетах і ліцеях. Активно розвивалися в Україні природничі й точні науки. Видатним організатором математичної освіти в першій половині XIX ст. був **Тимофій Осиповський** – професор Харківського університету, який відіграв велику роль у розвитку математики, фізики й астрономії. Він виховав цілу плеяду математиків. Вчений уклав тритомний курс математики, який тривалий час був основним вітчизняним підручником. Вагомий внесок у розвиток математичної науки належить **Михайлу Остроградському**. Його праці, присвячені теоретичним питанням аналітичної геометрії, математичного аналізу, теорії чисел, аналітичної механіки, протягом кількох десятиліть визначали математичне життя Росії. У 1810 р. **Василь Каразін** висунув проєкт формування мережі метеорологічних станцій і використання їхніх спостережень (передбачення посух, похолодань, бур тощо). У с. Кручик на Харківщині він створив першу в Україні метеорологічну станцію. Вчений винайшов сушильні апарати, технологію видобування селітри, був конструктором сільськогосподарських машин.

Михайло Максимович опублікував двотомну працю «Основи ботаніки», чим заклав підґрунтя розвитку цієї науки на українських теренах. Водночас М. Максимович був справжнім ученим-енциклопедистом – автором понад 100 наукових праць з різних галузей знань: фольклористики, етнографії, мовознавства, історії та археології. Ви вже знаєте, що його діяльність у галузі збирання та опрацювання українських народних пісень започаткувала окрему наукову галузь – українську фольклористику.

Значний поступ зробила історична наука. Справу Д. Бантиша-Каменського продовжив **Микола Маркевич** – автор однієї з узагальнювальних праць з історії України, п'ятитомної «Історії Малоросії». Праця охоплює історію України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Вона вийшла друком у 1842–1843 рр.

↑ Михайло Максимович (1804–1873). Художник Т. Шевченко. 1859 р.

↓ Михайло Остроградський (1801–1861)

Наприкінці 30-х – у 40-х роках розпочав наукову діяльність історик **Микола Костомаров**. Загалом його наукова спадщина становить 21 том. В Одесі зусиллями **Аполлона Скальковського** було створено перше дослідження з історії запорозького козацтва – «Історія Нової Січі», – яке побачило світ у 1841 р.

У 1835 р. з ініціативи М. Максимовича в Києві було створено **Тимчасовий комітет з розшуку старожитностей**, який координував і спрямовував археологічні дослідження. У 1843 р. його функції передано новій установі – **Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів** (неофіційна назва – **Київська**

археографічна комісія), яка збрала неоціненний документальний матеріал з історії України. У цій комісії працював, зокрема, Т. Шевченко, запрошений до неї як художник для зарисовування археологічних пам'яток.

У заснованому в 1839 р. в Одесі *Товаристві історії та старожитностей* цінними для української науки виявилися дослідження грецької колонізації Причорномор'я та Криму, історії Запорожжя.

Археографія – спеціальна історична дисципліна, що займається пошуком, описуванням та публікацією писемних історичних джерел.

Прочитайте фрагмент джерела. ►► 1. Що мав на меті царський уряд, створюючи Київську археографічну комісію? ►► 2. Чому наслідки діяльності комісії виявилися значною мірою протилежними очікуваним?

«Визнаючи потребу збереження в західних губерніях «русских» старожитностей як очевидного доказу прав імперії на володіння країною, що споконвіку належала племені Св. Володимира, Ваша Високоповажносте вказали ясно шлях, яким повинні слідувати виконавці припису Вашого».

З подання попечителя Київського навчального округу міністрові народної освіти про перетворення Київського комітету для розшуку старожитностей на філію Петербурзької археографічної комісії (1840)

4. Становлення національного театру і музики

Центрами театрального життя в Україні в перші десятиліття XIX ст. були *Харків* і *Полтава*. У Харківському театрі виступала професійна трупа, до якої входили талановиті актори, зокрема *Михайло Щепкін*. Активну участь у театральному житті брав *Григорій Квітка-Основ'яненко*. У 1812–1821 рр. він був організатором і керівником Харківського професійного театру. Для нього написав твори «Сватання на Гончарівці» (1835) і «Шельменко-денщик» (1838).

У 1818 р. театральна трупа Харкова переїхала до Полтави, де розпочав діяльність театр, керівником якого було призначено І. Котляревського. Репертуар, що складався здебільшого з російських п'єс, перекладних французьких і німецьких мелодрам та водевілів, не міг задовольнити письменника, і він створив музичну драму «*Наталка Полтавка*». Саме цій п'єсі судилося стати першим твором нової української драматургії. В основі п'єси лежав принцип чергування розмовних діалогів з музичними (а точніше – пісненими) номерами. У 1819 р. на сцені полтавського театру з успіхом відбулася прем'єра вистави за цією п'єсою. Того самого року відбулася прем'єра ще однієї п'єси І. Котляревського – водевілю «*Москаль-чарівник*». Ці постановки започаткували історію професійного українського театру.

Постання українського професійного театру на теренах півдавстрійської України пов'язане з ім'ям священника *Івана Озаркевича*. У травні 1848 р. аматорський театр у Коломиї, співзасновником і керівником якого він був, поставив першу в Галичині українську виставу – «*Наталку Полтавку*». І. Озаркевич

адаптував п'єсу до життя покутських українців під назвою «На милування нема силування». За словами І. Франка, «І. Озаркевичеві хотілося подати Котляревського галичанам не в оригіналі, а в підгірським кептарі». У жовтні того самого року І. Озаркевич повторив цю виставу у Львові на З'їзді руських учених. Власне ця подія, на думку І. Франка, започаткувала український театральний рух у Галичині.

Прочитайте фрагмент джерела. ►► **1.** Чому видатний письменник та актор називає «Наталку Полтавку» «праматір'ю нашого народного театру»? ►► **2.** Чому ця п'єса, на вашу думку, мала такий успіх? ►► **3.** Що мав на увазі автор спогадів, коли писав, що п'єса «жде свого справжнього слухача – селянина...»?

«Хто не знає цієї праматері нашого народного театру! 80 літ "Наталку" грають на сцені, 80 літ вона молода, приятна і мила серцеві кожного освіченого і неосвіченого слухача... 80 літ!.. Мало не століття "Наталку" виставляють на сцені і любителі, і актори... Багато води утекло в море забуття; протягом такого довгого часу тисячі драматичних п'єс спочивають вічним сном, забуті навіки, а "Наталку" вивчили напам'ять мало не всі слухачі, і часто мені приходилось чути, як в театрі, перше ніж актор скаже слова із своєї ролі, хто-небудь нервово йому проказує далі, ніби суфлірує!.. Здавалось би, їй "Наталці" пора спочити, а вона невагомно лунає на сцені дивно милими піснями і буде лунать довго, довго, бо вона це жде свого справжнього слухача – селянина, для котрого їй написана... "Наталка" гралась мало не в кожній трупі. Актори звали "Наталку" "кормилицею"... В чім же ця сила п'єси, в чім її чаруюча душу краса? В простоті, в правді і, найголовніше, – в любові автора до свого народу, в любові, котра із серця Івана Петровича Котляревського перейшла на його твір!»

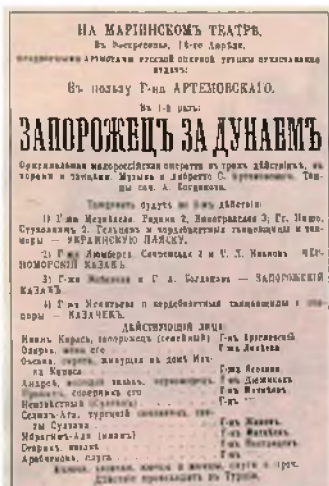

↑ Семен Гулак-Артемівський (1813–1873)

Тобілевич (Карпенко-Карий) І. «Спогади»

Перша половина XIX ст. – період формування **національної музики**. Її джерелом була народна пісенна творчість. Різноманітні обробки українських народних пісень стали в цей час одним з основних жанрів. У перші десятиліття XIX ст. відбулося становлення **пісні-романсу**. Найяскравішим її зразком, що набув особливої популярності, є пісня Наталки Полтавки «Віють вітри» з п'єси І. Котляревського.

Хоровий партесний (багатоголосний) спів поступово вийшов за межі музичного супроводу богослужінь. Стали популярні хорові обробки народних пісень.

← Афіша прем'єри опери С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм»

Якщо раніше в професійній музиці панівною була церковна, то в XIX ст. першорядною стала світська музика. Розвивалися всі жанри, представлені на той час у європейському музичному мистецтві (*хорова, симфонія, камерно-інструментальна та камерно-вокальна музика, опера*).

На початку XIX ст. в українській музиці з'явилися *перші симфонічні твори* (їх виконують великі оркестри) і камерно-інструментальні твори (для камерних ансамблів).

Зароджувалося *українське національне оперне мистецтво*. Автором першої української національної опери був оперний співак, композитор **Семен Гулак-Артемівський**. У 1862 р. він створив оперу «*Запорожець за Дунаєм*», прем'єра якої відбулася наступного року на сцені Маріїнського театру в Петербурзі. Сюжет опери та її лібрето композитор створив за участю М. Костомарова.

Виникла й *українська національна композиторська школа*. Одним із перших українських професійних композиторів був **Михайло Вербицький**. Йому належать понад сорок духовних композицій. М. Вербицький створив музику до більш ніж двадцяти театральних п'єс, є автором дванадцятьох симфонічних увертюр-симфоній, музика яких виразно утверджувала національний стиль. Він є автором музики Державного Гімну «Ще не вмерла України...»

↑ Михайло Вербицький (1815–1870)

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Початок роботи у Києві Тимчасової комісії для розгляду давніх актів ► прем'єра національної опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського ► відкриття першої кафедри української мови і літератури при Львівському університеті ► прем'єри п'єс «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник».

2. До положень, що характеризують розвиток науки, театру, музики в першій половині XIX ст., доберіть конкретні факти.

1. Істотний внесок у розвиток вітчизняної науки, попри несприятливі умови, зробили Харківський і Київський університети. 2. Українське музичне мистецтво живилося народною пісенною творчістю. 3. Народження нового виду музичної драматургії відбулося на ґрунті національних мистецьких традицій. 4. На перший план вийшла світська музика, розвивали всі жанри, представлені на той час у європейському музичному мистецтві.

3. З-поміж діячів української науки та культури кінця XVIII – першої половини XIX ст. виберіть учених, які працювали в галузі математичних, природничих та історичних наук: Т. Осиповський; М. Маркевич; Я. Головацький; І. Котляревський; М. Костомаров; Г. Квітка-Основ'яненко; М. Остроградський; М. Максимович; А. Скальковський; С. Гулак-Артемівський.

4. Доповніть твердження.

- ▶ 1. У першій половині XIX ст. в підросійській Україні існували університети в...
- ▶ 2. У першій чверті XIX ст. вищі навчальні заклади, що об'єднували гімназійний та університетський курси, в Україні з'явилися в...
- ▶ 3. Широковідомий свого часу тритомний «Курс математики» написав...
- ▶ 4. У 1822 р. побачила світ «Історія Малої Росії» українського історика й археографа...
- ▶ 5. П'ятитомну «Історію Малоросії», видану в Москві 1842–1843 рр., створив...
- ▶ 6. Становлення української драматургії пов'язане з іменами...
- ▶ 7. У першій половині XIX ст. осередками, з яких бере початок український професійний театр, центрами театрального життя були міста...
- ▶ 8. В українських театрах ставили п'єси...
- ▶ 9. Український театральний рух у Галичині започаткувала...

5. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться у фрагментах джерел. У чому полягає їхнє історичне значення?

«У Львові як столиці Галичини вже існуючі і ті, що будуть відкриті в майбутньому, наукові інститути творитимуть разом університет з такими факультетами: богословським, правничим, філософським і медицини» (З указу імператора Йосифа II).

«Заснування університету найтіснішим чином пов'язане з особистістю... Каразіна. Він є справжнім винуватцем його існування: ...він спонукав харківське дворянство на пожертвування; він мав перебороти силу ускладнень, аби добитися височайшого соізволення на заснування університету в Харкові; він же, зрештою, разом з іншими особами... немало попрацював і у нелегкій справі початкового його облаштування» (Д. Багалій).

6. Поміркуйте, що дає підстави для поданого нижче висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

Українська драматургія та музичне мистецтво в першій половині XIX ст. були важливим елементом національно-культурного відродження, адже активізували цей процес.

Вихід першого видання
«Кобзаря» Т. Шевченка

1798

Вихід перших трьох частин
«Енеїди» І. Котляревського

1840

Вихід друком першого українського
історичного роману «Чорна рада»
П. Куліша

1857

§ 12 Розвиток української мови та літератури. Тарас Шевченко

Прочитайте фрагмент відгуку М. Костомарова про «Кобзар», що вийшов друком 1860 р. ►► **1.** Що мав на увазі автор, коли писав про ставлення громадськості до перших публікацій поета? ►► **2.** Чому поезія Т. Шевченка була такою популярною серед українців і водночас знайшла багато прихильників серед представників інших народів?

«Талант Шевченка настільки визнаний читацькою публікою, і його твори настільки загальновідомі, що ми не сподіваємося заслужити на докори, якщо скажемо, що, на нашу думку, Шевченко належить до першокласних поетів слов'янського світу. Його місце поряд з Міцкевичем і Пушкіним. Які почуття збуджують його творіння, можна бачити з того, що великоросіяни, уродженці центральних і східних губерній читають і вчать їх напам'ять. З іншого боку, те саме бачили ми і серед поляків. Звідки ж ці почуття в людях, які не належать до народу, на мові якого пише Шевченко? Над цим варто замислитися... Щодо його земляків, то навряд чи знайдеться малорос, який читає, який не позбавлений почуттів до поезії, для якого твори Шевченка не були б святиною серця. Понад десять років потому ім'я Шевченка не згадувалось у виданнях; його творів не було в продажу, а між тим його читали, вчили напам'ять, і тепер, коли нарешті частина знайомих друком віршів південноруського поета з'являється знову в публіці, звісно, його прочитають із захопленням і почуттями...»

Костомаров М. «Кобзар Тараса Шевченка». 1860 р.

1. Розвиток української літератури в першій половині XIX ст.

Українську літературу від кінця XVIII ст. називають **новою**. Це була література нової тематики, нових героїв і нового мовного оформлення – твори, на відміну від давніх, написані **сучасною українською літературною мовою**, в основі якої лежить жива, розмовна українська мова.

Найяскравіші представники літератури кінця XVIII ст. – 40-х років XIX ст. – І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка і, безперечно, Т. Шевченко.

Реалізм – художній напрям і метод, в основі якого лежить настанова на правдиве відтворення дійсності задля розкриття взаємин людини й суспільства, впливу соціально-історичних обставин на формування духовного світу, характеру особистості.

У першій половині XIX ст. тематика літературних творів пов'язана з найгострішою суспільно-політичною проблемою тих років – кріпацтвом і пошуком шляхів боротьби з ним. Основним творчим методом став **реалізм**, який у творчості Т. Шевченка набув гостро-викривального спрямування. Не втрачав позицій і *романтизм*. Провідними жанрами цього періоду були поетичні (Т. Шевченко, П. Куліш) та прозові (П. Куліш, Марко Вовчок).

2. Перші класики нової української літератури

Слава основоположника художньої прози в новій українській літературі належить **Григорію Квітка-Основ'яненку**. До двох збірок його «Малоросійських повістей» (1834, 1836–1837) увійшли найвідоміші повісті «Конотопська відьма» і «Маруся». Г. Квітка-Основ'яненко був також одним із засновників жанру соціально-побутової комедії. Його перу належать п'єси «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик».

Ректор Харківського університету (1841–1849) **Петро Гулак-Артемівський** уславився байками і романтичними баладами, започаткувавши в новій українській літературі ці жанри. Хрестоматійною є його байка-казка «Пан та собака» (1818), що має яскраве антикріпосницьке, гуманістичне й просвітницьке спрямування. П. Гулак-Артемівський був також майстром літературного перекладу. Балада «Рибалка», написана за мотивами твору Гете, – один із найяскравіших зразків романтичної поезії.

Євген Гребінка писав романи та повісті російською мовою, більшість яких спіткало забуття. Справжню літературну славу він здобув кількома десятками українськомовних байок, що стали окрасою класичної української літератури.

Початок нової української літератури в західноукраїнських землях пов'язують із діяльністю учасників гуртка «Руська трійця» та виходом друком альманаху «Русалка Дністрова».

↑ Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843)

← Петро Гулак-Артемівський (1790–1865)

↑ Євген Гребінка (1812–1848)

лїш увійшов насамперед як автор першого в українській літературі історичного роману **«Чорна рада. Хроніка 1663 року»**. Задум написати роман виник у П. Куліша ще в 1843 р., а через три роки було створено два тексти «Чорної ради» – український і російський. Роман побачив світ у 1857 р. Джерелом роману називають «Літопис Самовидця». Т. Шевченко захоплено писав Кулішеві: *«Спасибі тобі, Богу милий, друже мій великий... за “Чорну раду”. Я вже її двічі прочитав, читаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що подарував “Чорну раду” по-нашому»*.

Важливе значення для розвитку української літератури, зокрема прози, мала творчість **Миколи Гоголя**. У творах, писаних російською мовою, на тлі захопливих пригод автор змальовує український побут і звичаї, історичне минуле України. Письменник зображує тогочасну дійсність та історичне минуле

← Микола Гоголь (1809–1852)

Особливе місце в літературі тієї доби належало **Пантелеймонові Кулішу**. Він зажив слави першого професійного українського літературного критика й творця українського правопису, чимало правил якого діють і нині. У 1857 р. П. Куліш видрукував український буквар – «Грамотку» – перший підручник для навчання письма й читання живою українською мовою в Російській імперії. Непроминальне значення мали його переклади українською творів Шекспіра, Байрона, Гете. Разом з І. Пулюєм П. Куліш є автором першого повного перекладу Святого Письма. Тож цілком заслужено П. Куліша називають ще й батьком українського художнього перекладу.

Проте в історію української літератури П. Ку-

↑ Пантелеймон Куліш (1819–1897)

України. Зокрема, у збірці повістей та оповідань «Вечори на хуторі біля Диканьки» яскраво проявляється українське походження Гоголя. Це відобразилося у тематиці та змісті й інших його творів. Повість-епопея **«Тарас Бульба»** зі збірки «Миргород» 1835 р. оспівує героїчні сторінки історії українського козацтва. М. Гоголь, за його власним свідченням, упродовж п'яти років збирав різноманітні друковані й рукописні матеріали, пов'язані з історією України.

Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«...Тарас Бульба зробив на мене таке враження, що я цілими днями не міг ні про що думати, як тільки про запорожців у червоних жупанах з оселедцями на голові; вечорами я довго не міг заснути і все мріяв, як Колумб, найти нову землю і там заснувати Запорозьку Січ... Якби "Тарас Бульба" був одразу написаний українською мовою, то українське відродження розвивалося б зовсім іншими темпами і мало б більший успіх» (Є. Чикаленко).

3. Становлення сучасної української літературної мови. Творчість Т. Шевченка

►► 1. Пригадайте, якою мовою у XVI–XVIII ст. укладали в Україні різноманітні судові та урядові документи, літературні твори, літописи, а якою – писали церковні книжки. Чим вони відрізнялися? ►► 2. Якою мовою перекладено Пересопницьке Євангеліє (1556–1561)? ►► 3. Якою мовою писав Григорій Сковорода?

►► 1. Пригадайте з уроків історії та літератури, що ви знаєте про «Енеїду» І. Котляревського. ►► 2. Поясніть, чому «Енеїда» мала непроминальне значення в історії становлення нової української літературної мови.

Виходом з друку перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського 1798 р. започатковано історію нової української літератури й засвідчено появу сучасної української літературної мови. Вперше для написання літературного твору автор звернувся до живого усного мовлення народу.

На 20–40-ві роки XIX ст. припали перші спроби наукового вивчення української мови. Першою граматикую народнорозмовної української мови була видрукувана **1818 р. «Грамматика малоросійського нарiччя» О. Павловського**. У ній уперше описано фонетичну систему й морфологічну будову живої української мови. З'явилися граматики української мови в Галичині та на Закарпатті. У 1830 р. видано латинською мовою працю **«Грамматика слов'яно-українська» М. Лучкая**, у якій граматику української мови порівняно зі старослов'янською. Найзмістовнішою серед інших подібних праць вважають **«Граматику руської мови» Я. Головацького**, опубліковану 1849 р.

Новим етапом у розвитку сучасної літературної мови стала творчість Т. Шевченка, яка засвідчила орієнтацію на весь українськомовний територіальний та історичний обшир. Т. Шевченко продовжив книжну традицію, не тільки розширивши тематичні та стильові межі українського слова, а й знайшовши місце для церковнослов'янізмів і лексичних запозичень.

►► 1. Чим книжна літературна староукраїнська мова відрізнялася від сучасної української літературної мови? ►► 2. Поміркуйте, чому у першій половині XIX ст. з'явилася низка праць-досліджень української мови? Порівняйте становище української мови у XIX ст. і нині.

ЗАУВАЖТЕ

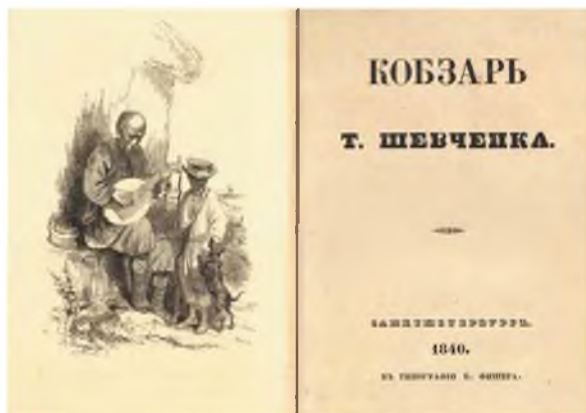
В «Енеїді» зафіксовано близько 7000 слів різних тематичних груп: назви одягу, їжі, житла, хатнього інтер'єру, сільсько-господарських знарядь, народних ігор, назви спорідненості і свояцтва тощо. Мова поеми багата на синоніми та народну фразеологію.

СЛОВНИК

Національна ідея – поняття, яким окреслюють особливості національної свідомості, втілені в уявленнях про національний ідеал, призначення нації, її місію, мету, мрію тощо.

Уперше книжку було надруковано в Петербурзі. До неї входило вісім творів: «Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка (Нащо мені чорні брови)», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Наклад «Кобзаря» становив 1000 примірників, кожний вартістю один карбованець сріблом. Єдина ілюстрація до всього видання – офортне зображення сліпого кобзаря з хлопчиком-поводирем на фронтисписі, яке виконав друг поета – художник **Василь Штернберг**. «Кобзар» читали освічені й малограмотні, його поширювали в рукописних списках. Твори вивчали напам'ять, вони ставали народними піснями. «Кобзар» 1840 р. став раритетом уже невдовзі після публікації, а після арешту поета в 1847 р. його заборонили. На сьогодні відомі лише кілька примірників цього видання.

Вихід у світ **1840 р. «Кобзаря» Тараса Шевченка** започаткував новий етап у розвитку української літератури й мови. Проте вірші Шевченка мали не тільки літературне значення. Ніколи раніше з такою силою та переконанням не лунав заклик до власного народу скинути чужоземне ярмо і здобути волю.

↑ Перші сторінки «Кобзаря». 1840 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Тарас Шевченко (1814–1861)

Поетична спадщина Кобзаря стала цілою добою в історії української літератури. Адже Т. Шевченко був першим, хто сформулював українську **національну ідею** і через свої поетичні твори зробив її надбанням усього українського загалу, чим сприяв згуртуванню українців у боротьбі за своє національне визволення. Ніколи раніше українські інтелектуали не виступали так відверто проти російської колоніальної політики.

За життя Т. Шевченка його твори під назвою «Кобзар» виходили 1844 р. та 1860 р. «Кобзар» **1860 р.** було надруковано в друкарні П. Куліша тиражем 6050 примірників коштом **Платона Симиренка**. Портрет поета намальовав Михайло

Микешин – згодом автор пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві. У цьому виданні було вміщено 17 творів, раніше опублікованих на сторінках різних журналів і газет.

Прочитайте фрагмент джерела та порівняйте його з рядками поеми Т. Шевченка. ►► 1. Що в поемі «Сон» найбільше обурювало представників російської влади і таємної поліції? Чому? ►► 2. Доведіть, що оцінка Т. Шевченком Петра I й Катерини II ґрунтується на ставленні до їхньої політики щодо України.

«17 квітня, о третій годині пополудні, доставлено з Києва у Третє відділення художника Шевченка з усіма його паперами... У вірші "Сон" Шевченко уявляє, що він заснув і полинув спочатку до Сибіру, потім до Москви і, нарешті, до С.-Петербурґа. У Сибіру він бачить злочинців у рудниках і кайданах, які гинуть під ударами покарань; у Москві описує виснажування військ на параді, а у С.-Петербурзі – зібрання в палаці. Ніде наклепи його настільки не зарозумілі і не нахабні, як при описі палацового зібрання... Шевченко вдається до всіх їдких пасквільних виразів, як тільки доходить до государя імператора і взагалі росіян. Наприкінці "Сну" він уявляє себе перед пам'ятником, зведеним Петру I Катериною II, і виливає жовч свою як на того, так і на другу, говорячи, що Петро I придумав свободу Малоросії, а Катерина II довершила розпочате ним».

Із записки III Відділення імператорської канцелярії (1847)

...Це той *Первий*, що розпинав
Нашу Україну,
А *Вторая* доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людодіи!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?

Шевченко Т. «Сон». 1844 р.

→ Пам'ятник Т. Шевченку в Харкові. Скульптор М. Манізер. 1935 р.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Вихід у Петербурзі першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка ► прем'єри п'єс «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник» ► вихід друком роману «Чорна рада» П. Куліша ► вихід перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського.

2. Виконайте проєкт. Уявіть себе одним із письменників (І. Котляревський, П. Куліш, Є. Гребінка, М. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський), що живе у сучасній Україні і веде активне життя у соціальних мережах. Створіть сторінку в одній із соціальних мереж, чи відзняміть невелике відео про життя і творчість обраної вами історичної постаті. Під час виконання проєкту використовуйте цитати чи ілюстрації з творів авторів.

3. Визначте, про кого йдеться.

1. Автор першого твору, що засвідчив появу нової української літератури й нової української літературної мови. 2. Обіймав посаду ректора Харківського університету. Як письменник уславився байками та романтичними баладами. 3. Основоположник художньої прози в новій українській літературі. 4. Писав романи та повісті російською мовою, більшість яких спіткало забуття. Справжню літературну славу здобув кількома десятками українськомовних байок. 5. Перший професійний український літературний критик і творець українського правопису, автор першого національного історичного роману. 6. Автор першої друкованої граматики народнорозмовної української мови «Грамматика малоросійського наріччя».

4. Дайте відповіді на запитання.

► 1. Що характерне для української літератури першої половини XIX ст.? Які митці її уособлювали? ► 2. Чим визначався початковий етап розвитку сучасної української літературної мови? ► 3. Що ви дізналися про «Кобзар» Т. Шевченка?

5. Які з тверджень стосуються Тараса Шевченка? ► 1. Історичний діяч, якому судилося стати символом українського національного руху. ► 2. Упорядник і видавець трьох збірок народних пісень, які не втрачають наукової цінності й нині. ► 3. Автор поетичної збірки «Кобзар», у якій уперше було засуджено колонізаторську політику російського самодержавства щодо України. ► 4. Автор двох збірок «Малоросійських повістей» (1834, 1836–1837), до яких увійшли найвідоміші повісті «Конотопська відьма», «Маруся». ► 5. Ідейний провідник Кирило-Мефодіївського товариства, автор його основних програмових документів, зокрема «Книги буття українського народу». ► 6. Письменник та поет, з ім'ям якого пов'язане утвердження української літературної мови. ► 7. Творець української національної ідеї, що через поетичні твори зробив її надбанням усього українського загалу. ► 8. Письменник, якому славу драматурга принесли п'єси «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик».

6. Пригадайте авторів літературних творів. Доберіть до одного з творів цитату, яка, на вашу думку, найкраще характеризує цей твір і відображає історичні реалії. Поясніть, чому ви обрали для аналізу конкретний твір і цитату. Свою відповідь оформіть у вигляді есе. 1) «Енеїда»; 2) «Маруся», «Конотопська відьма»; 3) «Пан та собака»; 4) «Ніч перед Різдом», «Тарас Бульба»; 5) «Чорна рада»; 6) «Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Сон».

7. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

«Писання Котляревського задля їх глибокої національності, простоти й загальнолюдської доступності не могли лишитися без впливу на відродження українсько-руського національного духу; не тільки в Україні, але й в Галичині від перших проблесків нашого відродження аж до 1849 року ми раз у раз стрічаємо сліди впливу Котляревського на наших писателів і на ширшу громаду» (П. Куліш).

«Хто се все тонким чуттям обійме й серцем зрозуміє, той зрозуміє й те, як я зрадив, почувши на Україні високі ноти національної кобзи... Сам Шевченко зробивсь не тим, яким я його покинув, ідучи з України. Се вже був не кобзар, а національний пророк» (П. Куліш).

1805

Будівництво
Олександрівської площі
в Полтаві

1811

Створення Т. Шевченком
картини «Катерина»

1837

Спорудження будівлі
Університету
Св. Володимира в Києві

1842

§ 13 Архітектура та образотворче мистецтво

Які архітектурні деталі дерев'яних будівель західноукраїнських церков викликали захоплення в чеського подорожнього і що вразило його в будівничих?

«Архітектурний стиль русинських селянських церков, найчастіше дерев'яних, є оригінальний і дуже мальовничий. Рідко яка не має прегарної бані; часто триповерхові бані, з яких середня вища й гарніша. Коло церкви стоїть дерев'яна дзвіниця, скрізь одного взірця, звичайно трохи привітніша, ніж більшість дерев'яних дзвіниць старих костельів у чехів. Усі ці дерев'яні церкви бувають творінням простих теслярів, які також чимало прикладають рук до різьбярського мистецтва прикрас Храму Божого. Внутрішній вигляд такої церкви буває кращий за всі сподівання; спеціально на іконостасі розташована мистецька різьба, ясного кольору, позолочена і пофарбована».

Зап К. «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі». 1843–1844 рр.

1. Особливості пам'яток архітектури класицизму

ЗАУВАЖТЕ

Класицизм в архітектурі характеризується світлими барвами, строгими й чіткими архітектурними формами, відмовою від пишного оздоблення. В основі стилю – регулярна система в забудові міст, стриманість і простота форм, наслідування художніх зразків античності.

В останні десятиліття XVIII ст. в Україні поширився стиль **класицизму**. Якщо раніше в монументальному будівництві переважали церкви, то тепер – ансамблі міських урядових центрів, поміщицькі палаци й парки, різноманітні громадські споруди: театри, лікарні, навчальні заклади, військові установи тощо.

Наприкінці XVIII ст. почали складати генеральні плани міст Російської імперії. В основу їх було покладено **класицистичне регулярне планування**. Відповідно до нього

обов'язковим було виокремлення адміністративного центру з площею, на якій розташовувалися будівлі урядових установ. Квартали мали бути прямокутними. Прикметно, що більшість міст України зберегли класицистичне плануван-

↑ Олександрівська площа в Полтаві за планом 1808 р.

→ Будинок Полтавських губернських присутственних місць

Упродовж XIX – початку XX ст. тут було розташовано більшість губернських установ (нині будівля міськради).

ня до наших днів. Приміром, на початку XIX ст. *класицистичну схему планування центру міста було втілено в Полтаві*, яка стала центром губернії. За керівництва архітектора Михайла Амвросимова в 1805–1811 рр. збудовано один із найкращих ансамблів класицизму в Україні – *Круглу площу* (стара назва – Олександрівська). До центральної площі міста радіально сходяться вісім вулиць. По периметру зведено адміністративні споруди – будинок губернських присутственних місць, будинок генерал-губернатора, дворянського зібрання, поштамту тощо.

Цілісні архітектурні ансамблі з класицистичною забудовою постали в містах Південної України.

Адміністративно-культурний центр Одеси – групу площ, пов'язаних із *Приморським бульваром*, – збудовано як високохудожній ансамбль у стилі класицизму. Приморський бульвар – фасад міста. Він з'єднує центральну частину міста з морем велетенськими сходами (тоді 199, нині 192 сходинки). Композиційним центром бульвару стала напівкругла площа з пам'ятником градоначальникові та генерал-губернатору Арману Еммануелю де Рішельє.

Класицистичною окрасою Києва є споруди *Андрія Меленського* – першого міського архітектора. Найвідоміші (з тих, що збереглися) – *Микільська церква-ротонда на Аскольдовій могилі* (1810) та *пам'ятник на честь повернення Києву магдебурзького права* (1802) на березі Дніпра – колона тосканського ордера заввишки 18 м з п'єдесталом у вигляді арки.

Зразками класицистичної забудови Львова є споруди Театру Станіслава Скарбека (нині Національний академічний український драматичний театр імені М. Заньковецької), Оссолінеуму (польської наукової установи), Нової ратуші тощо.

↑ Приморський бульвар в Одесі

Творцями найяскравіших зразків архітектури класицизму були майстри-іноземці. Група архітекторів (здебільшого італійського походження) розбудовувала Одесу. У Батурині шотландець **Чарлз Камерон** керував будівництвом у 1799–1803 рр. триповерхового палацу для Кирила Розумовського. На початку століття в Одесі працював француз **Тома де Томон**, а в Києві – прибулий з Петербурга **Вікенцій Беретті** (італієць за походженням). **Будівля Київського університету Св. Володимира**, споруджена за проєктом В. Беретті у 1837–1842 рр., була найбільшою спорудою міста XIX ст. Вона має форму квадрата. Головний вхід з Володимирської вулиці оздоблений восьмиколонним іонійським портиком. Університет, на відміну від інших пам'яток класицизму, опоряджених у білому або біло-жовтому кольорах, має червоний колір стін, а бази колон, капітелі й карнизи, відлиті з чавуну, – чорний. За однією з версій, колір будівлі відповідає стрічці ордена Святого Володимира, чие ім'я мав тоді заклад.

↑ Микільська церква-ротонда на Аскольдовій могилі. Архітектор А. Меленський. 1810 р.

← Театр С. Скарбека. Архітектори Л. Піхль та Й. Зальцман. 1837–1842 рр.

← Будівля Університету Св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Архітектор В. Беретті. 1837–1842 рр.

↓ Парк «Софіївка» в Умані

Для класицизму характерне будівництво *палаців* і *парків*. Одним із перших (і водночас найвідоміших) таких палацових комплексів з парком був *палац і парк у Качанівці на Чернігівщині*. Цей комплекс закладено і збудовано в 70-х роках XVIII ст. на замовлення власника П. Рум'янцева-Задунайського. Уславилися два великі пейзажні парки Правобережжя – *«Олександрія» в Білій Церкві* та *«Софіївка» в Умані*.

↑ Сучасна Качанівка

Знайдіть в інтернеті інформацію про історію виникнення парку в Качанівці, дендропарків «Софіївка» та «Олександрія». Складіть коротку рекламу-візитівку для туристів парку і представте в класі.

2. Скульптура доби класицизму

Разом з архітектурою розвивалася і *монументальна скульптура*. Найвизначнішим скульптором російського класицизму є нащадок козацької старшини *Іван Мартос* з Ічні на Чернігівщині. Для України він створив кілька пам'яників, серед яких найвідоміший – *пам'ятник Арману Еммануелю де Рішельє в*

→ Пам'ятник градоначальникові та генерал-губернатору А. де Рішельє в Одесі. Скульптор І. Мартос. 1828 р.

→ Пам'ятник князеві Володимиру в Києві. Скульптори В. Демут-Малиновський і П. Клодт, архітектор О. Тон. 1853 р.

Одеси – визначна пам'ятка монументальної скульптури класицистичного стилю в Україні.

Пам'ятник **князю Володимиру в Києві** встановлено 1853 р. на нижній (штучній) терасі гірки, яка отримала назву Володимирської. Загальна висота пам'ятника – 20,4 м, висота бронзової статуї – 4,4 м, висота постаменту – 16 м. На постаменті встановлено статую князя на повний зріст, зображеного в парадному плащі, з хрестом у правій руці та облямованій хутром шапці – у лівій. Скульптурне оформлення постаменту складається з горельєфа «Хрещення Русі»; барельєфа з гербом Києва (архістратиг Михаїл на повний зріст); зірки ордена Святого Володимира.

3. Особливості українського малярства

У першій половині XIX ст. в *українському малярстві* відбулися істотні зміни, пов'язані, зокрема, із занепадом *іконопису*. Образотворче мистецтво зазнало відчутного впливу європейського романтизму: художники зверталися до тем і образів, пов'язаних із життям народу, у їхніх творах помітно зріс інтерес до людської особистості, її внутрішнього світу. Найпоплідніше риси романтизму втілено в українському *портретному живописі*.

Якщо вихідці з України **Дмитро Левицький** і **Володимир Боровиковський** відіграли визначну роль у розвитку російського живопису, то росіянин **Василь Тропінін** відкрив нову епоху портретного жанру в українському живописі першої чверті XIX ст. (в Україні Тропінін прожив близько 20 років, був кріпаком). Найціннішими творами митця є портрети подільських селян-кріпаків – чи не перші образи людини з простого народу. До справжніх шедеврів портретного мистецтва належить картина В. Тропініна «Дівчина з Поділля».

↑ Княжни Гагаріни, Анна і Варвара. Художник В. Боровиковський. 1802 р.

У першій половині XIX ст. як самостійне явище в українському малярстві започатковано *пейзажний жанр*.

Найкращими зразками пейзажу є картини **Василя Штернберга** – «Садиба Г. Тарновського в Качанівці», «Переправа через Дніпро під Києвом», «Вітряки в степу».

↑ Дівчина з Поділля. Художник В. Трошин. 1810–1820 рр.

➤ Садиба Г. Тарновського в Качанівці. Художник В. Штернберг. 1837 р.

У Львові пейзажеві майже цілком присвятив діяльність вихованець Віденської академії мистецтв німець **Антон Лянге**.

Неабиякою майстерністю вирізнялися живописні полотна ще одного вихованця Віденської академії мистецтв **Луки Долинського**. Цей львівський митець (родом із Білої Церкви) вдало поєднував релігійний і світський живопис, зокрема портрет.

У пейзажному, портретному та інших жанрах працював **Іван Сошенко**. Особливо вдалими вважають картини митця, на яких зображено сцени буденного життя на тлі української природи.

↑ Портрет князя Лева Даниловича. Художник Л. Долинський. Кінець XVIII ст. (портрет з уяви)

↑ Продаж сіна на Дніпрі. Художник І. Сошенко. 1857 р.

4. Тарас Шевченко як художник

↑ Автопортрет. Художник Т. Шевченко. 1840 р.

Новою сторінкою в історії національного пейзажу першої половини століття стала творчість Т. Шевченка. Проте до цього жанру він звертався здебільшого в графічних техніках.

Художня спадщина **Тараса Шевченка** величезна: збереглося 835 творів – картин, портретів, гравюр на різні теми, написаних протягом різних періодів життя. Митець активно працював у портретному жанрі, про що свідчать, зокрема, автопортрети 1840–1841 рр., портрети Т. Маєвської, П. Куліша, княгині Кейкуатової.

Автопортрет, виконаний узимку 1840 р. у Петербурзі, є одним із найкращих творів цього жанру в українському образотворчому мистецтві першої половини ХІХ ст. Цікаво, що це одна з перших спроб Шевченка малювати олійними фарбами. Митець продемонстрував не лише вміння чудово володіти пензлем, високий хист рисувальника та колориста, а й вишукану майстерність у переданні форми засобами світлотіні.

Помітне місце в малярській спадщині Т. Шевченка належить картинам жанрового характеру на українську тематику, серед яких привертають увагу **«Селянська родина»** та **«Катерина»**.

Картина **«Катерина»** суголосна з однойменною поемою, сповнена гарячого співчуття художника до долі простої селянської жінки.

Проаналізуйте картину Т. Шевченка **«Катерина»**. ► 1. Якою зображено Катерину на полотні? Чи засуджує Т. Шевченко героїню свого живописного твору?

► 2. Які образи та деталі композиції картини асоціюються у вас із українським народом, який потерпає від свавілля російської влади?

Шевченко-художник досконало володів різними жанрами й різною технікою, за життя був поцінований як майстер гравюри. Свою *першу гравюру*, ілюстрацію до трагедії Шекспіра **«Король Лір»**, він зробив уже 1843 р.

Після відвідання України в 1843 р. Шевченко задумав започаткувати періодичне видання, аби розповісти в ньому про Україну, красу її природи, про звичаї українського народу, архітектурні пам'ятки, історію. У 1844 р. в Петербурзі вийшов перший (і єдиний) випуск **альбому «Живописна Україна»**. Він складається з 6 офортів:

↑ Катерина. Художник Т. Шевченко. 1842 р.

«У Києві» (1), «Видубицький монастир» (2), «Судня рада» (3), «Старости» (4), «Дари в Чигирині 1649 року» (5), «Казка» (інша назва «Солдат і смерть») (6).

↑ Офорти з альбому Тараса Шевченка «Живописна Україна». 1844 р.

Знайдіть в інтернеті картину Ежена Делакруа «Свобода на барикадах» («Свобода, що веде народ»). Зверніть увагу, що сюжет картини присвячений революційним подіям у Парижі 1830 р. Загін озброєних повстанців, не зважаючи на загиблих товаришів, рішуче прямує до поставленої мети. Попереду – жінка, що символізує завзяття повстанців, їхнє прагнення до волі, – Свобода. Прапор у руках жінки недвозначно вказує, що символізує вона нескорену, сповнену сил революційну Францію.

Співставте картини Е. Делакруа «Свобода на барикадах» і Т. Шевченка «Катерина». Візьміть до уваги, що Україна тоді не мала власної державності, а боротьба за свободу і людську гідність викликала жорстокі репресії. Дайте відповіді на запитання. ►► 1. Які події, явища, процеси кінця XVIII – першої половини XIX ст. впливали на історію

Франції та України? Які реалії суспільно-політичного життя мали істотні відмінності? ►► 2. Що уособлюють образи жінок на картинах? Що їх істотно відрізняє? Схарактеризуйте образи жінок за допомогою прикметників (*Катерина Т. Шевченка... Свобода Е. Делакруа (яка?)...*). ►► 3. Які деталі на картинах свідчать, що образи жінок символізують Францію та Україну? ►► 4. Порівнявши картини українського та французького художників, доведіть, що рушієм національного відродження є ідея людської гідності. Для кого – французів чи українців першої половини ХІХ ст. – ця ідея була актуальнішою?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Складіть синхроністичну таблицю створення найвизначніших пам'яток архітектури, образотворчого мистецтва та літератури.
2. Установіть послідовність створення пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва, зображених на ілюстраціях.

3. Виконайте проєкт. Здійсніть уявну чи реальну подорож до художнього музею України. Уявіть, що вам доручили організувати мініекскурсію на тему «Визначні художні твори першої половини ХІХ ст.». Оберіть кілька художніх творів для презентації. Свій вибір обґрунтуйте. Проєкт оформіть у вигляді презентації чи відеоролика.
4. Доповніть речення. Найвизначнішими пам'ятками класицизму в Україні в архітектурі першої половини ХІХ ст. є...
5. Хто серед названих діячів української культури першої половини ХІХ ст. створив у царині образотворчого мистецтва?
 - 1) В. Штернберг; 2) Я. Головацький; 3) В. Боровиковський; 4) М. Костомаров; 5) Г. Квітка-Основ'яненко; 6) М. Максимович; 7) І. Котляревський; 8) П. Куліш; 9) А. Лянге; 10) Є. Гребінка; 11) В. Тропінін; 12) Т. Шевченко; 13) А. Меленський.
6. Дайте відповіді на запитання.
 - 1. Як позначився перехід до класицизму в архітектурі на плануванні міст? ► 2. Які пам'ятки було створено в Києві за проєктом А. Меленського? ► 3. Які пам'ятки скульптури та образотворчого мистецтва уособлюють добу?
7. Обґрунтуйте твердження про розвиток українського образотворчого мистецтва, посилаючись на конкретні приклади.
Українське образотворче мистецтво першої половини ХІХ ст. оновилося змістом, жанрами і засобами виразності.

§ 14 Історичні джерела про повсякденне життя українських селян. Практичне заняття

Розділіться на кілька груп. Кожна має виконати мініпроект («Побут селян», «Святкова обрядовість», «Селяни на ярмарку»). За можливості відвідайте етнографічний або краєзнавчий музей вашого населеного пункту чи регіону. Такі музеї містять матеріал, що стане вам у пригоді під час підготовки проекту. Проаналізуйте текстові та візуальні джерела, текст параграфа, дайте відповіді на запитання. Зніміть відео про особливості селянського побуту, обрядовості чи торгівлі у XIX ст. Свої роботи представте у класі.

1. Сучасники про домашній побут українських селян

Прочитайте джерело 1 і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Про які явища повсякденного життя українських селян свідчить джерело? На які риси національного характеру українців вони вказують? ►► 2. Які прояви повсякденного життя збереглися донині?

Знайдіть в інтернеті картини С. Васильківського, М. Пимоненка, М. Рачкова, К. Раковського, які відображають зовнішній вигляд та побут українських селян. Розділіться їх, дайте відповідін на питання. ►► 1. Чи схожі між собою подані описи та картини художників? Про що це свідчить? Свою думку доведіть, використавши цитати з писемних джерел. ►► 2. У чому історична та мистецька цінність живописних пам'яток? Що вразило в них найбільше?

1. *«Селянські житла в Київській губернії скрізь збудовані з дерева, вони здебільшого теплі взимку. Їх зовнішнє і внутрішнє планування всюди майже однакове. ...майже всі хати вкриті соломною, і якщо покрівля не стара, вона не протікає, краще захищає від холоду і спекотного сонця, ніж покрівлі з дощок, черепиці чи металевих листів.*

У деяких місцевостях, де бракує лісу, стіни будинку виплітають з лози або соломю, обмазують глиною і білять. Загалом у селах будинки невеликі, у них рідко буває більше однієї кімнати, перед якою є сіни, з другого боку від сіней роблять комору без вікон. У кімнаті завжди є піч, димар якої рідко роблять із цегли, звичайно його плетуть із лози й обмазують глиною зсередини і зовні. Цей димар виводить дим на дах. Піч топиться весь час, бо вона слугує не лише для випікання хліба, а й для щоденного приготування їжі. Хати заможніших селян часом просторіші, кімнати не такі тісні, у них більше порядку і чистоти, досить часто вони побілені всередині і зовні.

Внутрішнє впорядкування кожної хати майже скрізь однакове. В усіх помешканнях завжди можна бачити в кутку кімнати напроти дверей грубо намальовані образи святих (ікони. – Авт.) у більшій чи меншій кількості, прикрашені натуральними висушеними квітами та білими рушниками, вишитими червоними узорами. Селяни моляться перед ними, особливо після їди; перед іконами стоїть обідній стіл, роль якого подекуди виконує скриня, де зберігаються їхні речі, оточена лавами. Вона накрита грубою, але чистою скатертиною, на ній лежать ніж, хліб і сіль, які щиро пропонують кожному чужинцю, бо жителі цих місць дуже гостинні.

У їхніх помешканнях зовсім немає меблів, хіба що іноді шафа і декілька простих стільців. Для їжі вони користуються простим мальованим глиняним посудом.

Селяни Київського і Васильківського повітів носять досить високі шапки круглої форми з чорного або сірого смушку. Всі вони одягають свитки, які пошиті з грубого темно-коричневого, іноді сірого чи білого сукна, виготовленого ними самими з вовни своїх овець. Свитки досить добре захищають від дощу, вони широкі, звичайно довгі. Взимку вони одягають під цю свиту кожух з цегейки, потрібний у цьому кліматі. Селяни Київської губернії майже всі носять чоботи, рідко і лише в період польових робіт вони взувають сандалі, зроблені з лубу або шматочків шкіри, які називаються личаками або постолами.

Головний убір жінок дуже різний. У святкові дні та коли йдуть до церкви, у багатьох місцевостях майже всі пов'язують голову довгим шматком простого мусліну (бавовняна або шовкова тканина. – Авт.), зав'язують його ззаду великими вузлами, кінці яких спадають аж до середини литки. В інших громадах вони зав'язують по-різному ситцеві квітчасті хустки; так само роблять і дівчата, хоча й зав'язують трохи інакше, але майже скрізь вони ходять з непокритими головами, волосся заплітають у коси й укладають довкола голови з довгими шовковими стрічками різних яскравих кольорів, кінці яких спадають. Обов'язковою прикрасою для цих дівчат є квіти, особливо у святкові дні, а якщо, залежно від пори року, їх ніде взяти, то їх замінюють гілочками завжди зеленого барвінку та червоними ягодами калини, спеціально залишеними з осені, або штучними квітами, які вони самі роблять із пофарбованого пір'я та кольорового й золотистого паперу. Дівчата, як і жінки, носять на шії багато разків намиста, найбагатші мають червоне коралове намисто.

Їжа селян майже однакова як улітку, так і взимку. Вони харчуються такими стравами: хліб житній, гречаний або ячмінний, зрідка пшеничний, за винятком свят та місцевостей, де пшениця родить. Борщ готують із салом або зі свининою, капустою, буряками, шавлем влітку та з іншими овочами. Зрідка селяни їдять яловичину, частіше свинину, баранину або птицю, але лише на свято або в неділю. Взагалі вони споживають багато картоплі, яку вирощують усюди, особливо на піщаних ґрунтах, а також ячмінну, гречану, пшоняну кашу та галушки, які готують із житнього, пшеничного або іншого борошна, яйця, молоко і сир».

Де ля Фліз Д. П. «Етнографічний опис селян Київської губернії...» 1854 р.

Скориставшись текстом джерела 1, підготуйте коротке відео (презентацію), коментуючи ілюстрації – твори живопису ХІХ ст.

2. Традиційна весільна обрядовість українців

Про які особливості весільних обрядів ХІХ ст. ви дізналися? Знайдіть в інтернеті картини: В. Маковський. «Дівич-вечір»; Є. Мінюра. «Батьківське благословення»; М. Пимоненко. «Свати». Чи відповідає зображене на картинах інформації з писемних джерел 2, 3?

2. «Незважаючи на локальні відмінності традиційної весільної обрядовості українців, все-таки вона має спільну основу на всіх теренах України. Умовно обряд можна поділити на три етапи: передвесільний, власне весільний і післявесільний.

Дівич-вечір відбувався водночас у молодого і молодої або лише в молодої, але з обов'язковою участю молодого з боярами. Він охоплював обрядове розплітання коси молодої на хлібній діжці, на подушці чи на стільці, покритому кожухом вовною догори, одягання вінка на голову молодої, частування за столом дружок і бояр, обмін подарунками між молодими. Подекуди обмін подарунками виконувався через “післанців”, “послів”».

Макарчук С. «Етнографія України»

3. «Сватання. Скоро питання про шлюб між молодими людьми вирішене, наречений звертається до своїх батьків з проханням послати сватів до батьків нареченої. У свати запрошують двох досить літніх та поважаних господарів. У призначений час, майже завжди ввечері, свати, чи старости, вирушають до хати нареченої. Дуже часто разом із ними йде і наречений зі своїм дружком. Жених з дружком зостаються завжди в сінях та починають розшукувати наречену, що їй мати обачно вже вислала з хати, а старости входять до хати та, після звичайного привітання, виймають з мішка хліб, цілують його та віддають господареві. Той також цілує хліб та кладе його на стіл і питається старостів, хто вони такі та куди йдуть... Свати звертаються до матері нареченої з прямою пропозицією віддати дочку за їхнього парубка. Жених тим часом стоїть біля входу до хати, а наречена, засоромившись, має відійти до печі – домашнього вогнища – та колупати її нігтем. Вислухавши пропозицію, мати звертається до батька, а потім вони обоє разом питаються у дочки: чи піде вона за пропонованого жениха? Після послання на волю батьків та умовлянь з їхнього боку, щоб вона сама висловилась, дочка нарешті дає згоду. Потім наречена приносить рушники, пов'язує ними старостів через плече, а женихові затикає вишивану хустку за пояс... Цим кінчається перший акт весільних обрядів; другий – заручини, це вже трохи урочистіше повторення тої самої церемонії сватання. Знову з'являються старости, знову їх в'язують рушниками... Потім йде благословення молодих хлібом...»

Вовк Ф. «Студії з української етнографії та антропології»

Поцікавтеся, які давні обряди збереглися у святкуванні весілля у вашому регіоні донині? Знайдіть інформацію про те, що символізують ці обряди.

3. Ярмарки у повсякденному житті українців

Знайдіть в інтернеті картину В. Маковського «Ярмарок в Україні» (1885). Дайте відповіді на запитання до джерел 4, 5. ►► 1. Чим, на думку сучасного дослідника, зумовлений особливий статус ярмарків в Україні? ►► 2. Як цю особливість утілено у фрагменті літературного твору та на картині? ►► 3. Зробіть висновок про роль ярмарків у повсякденному житті українців ХІХ ст. ►► 4. Що вас вразило в переліку товарів, якими торгували на ярмарках? Що дізналися про побут і традиційну кухню? ►► 5. Чи доповнюють наукові, літературно-художні тексти один одного? Чим збагачує наше уявлення живописний твір?

4. «...колеритом громадського побуту стали ярмарки. Вони відбувалися у відповідні пори року. Сюди з'їжджалися купці, продавці й покупці з великої округи. Були ярмарки повітових містечок і нерідко – окремих сіл. Вони відбувалися у визначений день тижня – від понеділка до суботи. Найчастіше збиралися на ярмарок до найближчого містечка або до повітового центру. Однак при потребі селянин їхав на ярмарок у найвіддаленіше містечко. Тут збували продукти землеробства, тваринництва, а місцеві ремісники – різні вироби з дерева, металу, шкіри, вовни та ін. Крім цього, можна було збувати сільськогосподарську продукцію, купувати крам, одяг, взуття, забавки, дрібний сільськогосподарський інвентар, окремі товари... Ярмарки стали місцем укладання різних торговельних угод. Водночас вони слугували постійним засобом обміну різноманітною інформацією й знаннями, були великою виставкою товарів, місцем контактування між селянами та міщанами, селянами віддалених сіл».

Макарчук С. «Етнографія України»

5. «А тим часом позісходилося народу вже чимало! Таки куди оком не глянеш, то усе люди, усе люди... І чого то туди не понаносили або не понавозили! Таки такий ярмарок, що неначе у Харкові об пречистій: усякого товару, якого тільки подумаєш, усе є. Чи груші? Та і на возах груші, і в мішках груші, і купами груші. А там Москва з лаптями та з ликами; були в них і миски, ложки і тарілки розмальовані; були й решета, і ночовки, діжі, лопати, сівіці, черевики, чоботи з підковами й німецькі, тільки гвіздочками повідбивані. Тут же... продавалася терта кабака і тютюн у папушах; а там – залізний товар: підкови, гвіздочки, сокири, підіски, ухналі й усе, чого треба. А тут вже – лавки з красним товаром для панів; струковатий перець на нитках, родзинки, хвиги, цибуля, усякї сливи, горіхи, мило, медянички, свічки, тараня, ще по весні з Дону наведена, і суха, і солоня; кав'яр, оселедці, яловичина, ніжки, шпильки, голки, гапlickи і для нашого брата свинина. А там купами капуста, буряки, морква огорожня. Тут же був хрін, ріпа, картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть. А тут з Водолаги горішки, кахлі, миски, покришки, глечики, кухлики... Були й свити; були кожухи, усякї пояси, шапки, і козацькі, і каплоухі. Був і дівчачий товар: стрічки, скіндячки, серги, бавів юпки, плахти, шиті рукава і хустки; жіноцькі очіпки, серпанки, запаски, корабlickи, рушники, і шиті, і з мережками, щітки, гребні, днища, веретена, сіль товчена, глина жовта, запанки голов'яні; персні, черевики... аж утомишся, розказуючи. Чого то там не було!

А промеж такої пропасті товару що то народу було! Той купує, той торгує, той божиться, той прицінюється, той спорить, той товариство склика; той на жінку гука, ті лаються, ті йдуть могоричі запивати; жіноцтво щебече, усі разом розказують і ні одна не слуха, старці співають Лазаря, кобили ржуть, колеса скриплять; діти, погубивши матерів, пищать; там скавучить собака, там придушили поросля: вижчить на весь базар, а свиня, хрюкаючи, пробирається промеж народом...»

Квітка-Основ'яненко Г. «Солдацький патрет». 1833 р.

Уявіть, що ви берете участь в українському ярмарку XIX ст. Напишіть невелике есе про один день вашого ярмаркування.

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ І ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Заснування університету в Києві ► заснування університету в Харкові ► відновлення діяльності Львівського університету ► вихід друком першої частини «Енеїди» І. Котляревського ► перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка ► прем'єра п'єси «Наталка Полтавка» І. Котляревського.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах історичних джерел. Обґрунтуйте історичне значення подій, про які йдеться у джерелах.

А. «Ми певні, що в українській літературі з'явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного, рівного йому своїм значенням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків...» (Б. Грінченко)

Б. «...Знаменитий Щепкін оповідав, що головно дякуючи пораді Квітки в Харкові виставлена була вперше Котляревського "Наталка Полтавка", раніше іще цензура одобрила її для театральних вистав. "Наталка" перший раз дана була в Полтаві за спеціальним дозволом генерал-губернатора Рєпніна. Щепкін, родовитий українець, хотів дати її на свій бенефіс. Квітка дав йому ось яку раду: "Оголосіть яку-небудь стародавню п'єсу, а перед самим днем бенефіса зішліть на нездоровля якого-небудь актора і просіть, щоб для поспіху дозволили виставити "Наталку Полтавку", твір уже дозволений для постанови". І дійсно, сим способом харківці перший раз побачили на сцені п'єсу Котляревського» (І. Франко).

В. «...Я намалював Катерину в той час, як вона попрощалася з своїм москаликом і вертається в село; у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже і сумно дивиться на Катерину, а вона, сердешна, тіль не плаче та підіймає передню червону запашину, бо вже, знаєте, трошки тее... а москаль дере собі за своїми, тілько курява ляга; собачка ще поганенька доганя його та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там уже степ тілько мріє. Отака моя картина» (3 листа Т. Шевченка до Г. Тарновського).

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Користуючись матеріалами підручника, додатковими джерелами, підготуйте за схемою на с. 4 історичний портрет одного із зображених діячів.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть із ними розповідь про події / явища історії України кінця XVIII – початку XIX ст.

Класицизм, романтизм, національна ідея, університет, Кобзар.

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи текст підручника та додаткові матеріали, складіть схему «Причина-подія-наслідок» до наведених подій / явищ.

Відкриття у Києві університету Святого Володимира.

Становлення нової української літератури.

Запровадження у містах системи класичного регулярного планування.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Проаналізуйте сучасні фотографії пам'ятників. На честь кого, де та коли вони були встановлені? У чому полягає їхня мистецька та історична цінність? Що вони символізують?

§ 15 Кримська війна 1853–1856 рр. та реформи 60–70-х років XIX ст.

Проаналізуйте карту на с. 111. ►► 1. Які історичні факти (події, явища, процеси) другої половини XIX ст. відображено на ній? ►► 2. Які історико-географічні об'єкти, позначені на карті, свідчать про модернізацію промисловості та сільського господарства? ►► 3. Порівняйте карти на с. 111 і на с. 22. Чи відбулися зміни адміністративно-територіального устрою в підросійській Україні в другій половині XIX ст.?

1. Кримська війна 1853–1856 рр. і Україна

У 1853 р. розпочалася війна Росії з Османською імперією. Причиною конфлікту було прагнення царату посилити вплив на Балканах, захопити протоки Босфор і Дарданелли та перетворити Чорне море на закритий, цілком контрольований внутрішній басейн Російської імперії. У *Кримській війні (1853–1856)* проти Росії виступили союзники

↑ Повернення до Севастополя ескадри Чорноморського флоту після Синопського бою. Художник М. Красовський. 1863 р.

↑ Українські землі в складі Російської імперії у другій половині XIX ст.

Туреччини Англія, Франція і Сардинське королівство. Хоча воєнні дії точилися на Балтійському та Білому морях, у Тихому океані, на Кавказі, основним театром війни став Кримський півострів.

У листопаді **1853 р.** російська ескадра знищила турецький флот, що стояв у Синопі. Стривожені союзники висадили десант під Євпаторією і почали просуватися на Севастополь. Російська армія програла генеральну битву на р. Альмі й відступила до Бахчисарая. Відтоді основні події розгорталися під Севастополем, облога якого тривала майже рік. Спроба російської армії прорвати блокаду (битва на Чорній річці) провалилася, а після взяття союзниками Малахового кургану долю міста, як і всієї війни, було вирішено. Російській імперії довелося підписати **Паризький мирний договір** 1856 р., за яким втрачала, зокрема, острови в дельті Дунаю та частину Південної Бессарабії, мусила тимчасово забути про амбіції щодо Балкан і чорноморських проток.

Поразка в Кримській війні спричинила зростання невдоволення діями уряду, адже основну причину невдач вбачали у військово-технічній і соціально-економічній відсталості Росії. З усією очевидністю постало питання внутрішніх змін.

Кримська війна вкрай негативно позначилася на становищі України, бо саме на українців ліг основний тягар воєнних дій. Лише під час оборони Сева-

Коли почалася облога Севастополя, відомий хірург Микола Пирогов дістав дозвіл прибути на чолі 10 лікарів на місце воєнних дій. Для догляду за пораненими він вперше в історії воєннопольової хірургії узяв із собою загін жінок, об'єднаних у Хрестовоздвиженській общині сестер милосердя. Всього на війні у Криму працювало 120

сестер. Пирогов поділив їх на групи: перев'язних (операційних), аптечних, сестер-господинь, транспортних, чергових. Лікар вважав сестер головними помічницями. Поряд із сестрами Хрестовоздвиженської общини самовіддано працювали жінки з народу, дружини, сестри матросів.

стополя у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців. Особовий склад Чорноморського флоту Російської імперії, за винятком вищого командування та переважної більшості офіцерів, був сформований здебільшого з уродженців України. Населення Півдня України опікувалося хворими та пораненими. Оскільки Україна була найближчим тилом і базою постачання російської армії, на селян ліг увесь тягар військових перевезень з центральних районів країни до Криму. Переважно в Україні збирали запаси продовольства й фуражу, реквізуючи або закупаючи майже за безцінь для армійських потреб сільськогосподарську продукцію в місцевих виробників. Селяни були невдоволені своїм становищем через зростання податків і повинностей.

↑ Фрагмент панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.». Художник Ф. Рубо. 1904 р.

Усе це спровокувало наприкінці війни масовий антикріпосницький рух. Приводом до нього було опублікування маніфесту про створення державного ополчення. Найбільшого розмаху рух набув на Київщині, діставши назву **«Київська козаччина»**. У селах поширювалися чутки, що всі, хто запишеться до ополчення, стануть козаками, а після запису в «козаки» будуть звільнені від кріпацтва, одержать землі й майно, будуть вільними хліборобами. Для придушення «козаччини» в Київську губернію було спрямовано регулярні війська та поліцію.

Щойно після повстання на Київщині відбулося нове, не менш грізне – **«Похід у Таврію по волю»**. Навесні **1856 р.** серед селян поширювалися чутки (зокрема й учасниками «київської козаччини»), що царський уряд закликає переселятися до Криму, де кріпакам-переселенцям даватимуть землю і волю. Селяни знімалися цілими селами, з жінками й дітьми. Найбільших розмірів рух набув у Катеринославській і Херсонській губерніях. Озброївшись, селяни рухалися великими групами, розганяючи на своєму шляху загони поліції та військ. Лише залучивши великі військові сили, влада спромоглася зупинити цей селянський рух, який став останнім перед «епохою великих реформ».

2. Суть і наслідки селянської реформи 1861 р.

Початок селянській реформі поклав маніфест Олександра II від **19 лютого 1861 р.**

Реформа передбачала реалізацію двох основних заходів: 1) скасування особистої залежності селян від поміщиків та надання їм громадянських прав і свобод; 2) наділення селян землею.

Селянська реформа 1861 р. передбачала надання прав:

- особистої свободи (поміщик утратив право купувати, продавати, дарувати селян; селяни могли брати шлюб без дозволу поміщика);
- самостійно укладати договори і торговельні угоди, купувати, орендувати, дарувати, продавати землю, інше нерухоме та рухоме майно, вільно ним розпоряджатися й одержувати його у спадок;
- вступу на службу або до навчального закладу;
- переходу в інші верстви суспільства (міщан, купців тощо);
- торгівлі, ведення підприємницької діяльності, вільного найму на роботу;
- захисту та покарання лише за вироком суду чи за законним розпорядженням влади.

Водночас юридично вільне селянство не мало фактичної рівності в правах з іншими верствами суспільства. Зберігалися, зокрема, деякі **громадські й майнові обмеження**: селяни мусили платити подушний податок, відбувати рекрутську повинність, їх могли карати різками. Її надалі існувала селянська громада з її круговою порукою, з обмеженням виїзду за територію волості, право «опікунства» поміщика над сільською громадою.

Поміщики юридично лишалися власниками всіх земель, що їм належали до реформи. Селянські наділи та угіддя (присадибні ділянки, польові наділи

ЗАУВАЖТЕ

Російському імператорові Олександрові II належить відомий вислів: *«Краще скасувати кріпосне право зверху, ніж чекати того часу, коли воно само собою почне ліквідуватися знизу»*. Ці слова цар сказав у 1856 р. в Москві перед представниками місцевого дворянства.

тощо) поміщики були зобов'язані надавати селянам в постійне користування. Викуп земельного (польового) наділу здійснювали тільки з дозволу поміщика. Селянин не мав права відмовлятися від нього протягом 9 років. До укладення викупних угод селяни залишалися у становищі *тимчасово зобов'язаних*, підкорялися владі поміщика й виконували на його користь повинності. Цей стан тривав від двох до дев'яти років, а в деяких маєтках – і понад 20 років. Селяни, які оформили угоду про викуп своїх наділів,

ставали власниками й уже не мусили відбувати панщину чи платити оброк.

Присадибну ділянку селянин міг викупити будь-коли. За садибу селяни мали щороку платити оброк (грошову плату).

Прикметно, що реформа позбавила селян частини польових наділів і угідь, якими вони користувалися раніше. Щоб закріпити за собою найродючіші землі, поміщики замінювали кращі селянські наділи гіршими, зносили селянські хати, господарські будівлі, утруднювали селянам доступ до пасовищ, сіножатей, водопоїв тощо або взагалі позбавляли цих сільськогосподарських угідь.

Отже, звільнення від кріпосної залежності відбувалося в інтересах поміщиків. У багатьох місцевостях обурені селяни чинили опір проведенню реформи, не виконували відробітків, не платили податків, викупного тощо. Часто вдавалися до вирубування лісів, знищення посівів, підпалів поміщицьких садиб. Протягом кількох років після реформи у багатьох повітах тривали селянські заворушення, які нерідко придушували за допомогою каральних військ.

1866–1867 рр. вийшли царські укази, відповідно до яких за *державними селянами* зберігалися їхні земельні угіддя. Утім, викупні платежі для державних селян були меншими, ніж для решти. Отримані ними земельні наділи були майже вдвічі більші, ніж у поміщицьких селян.

Тож унаслідок реформи 1861 р. відбувався процес розшарування селянства. Селяни-бідняки мусили йти в найми до селян-багатіїв або до поміщицьких маєтків. Частина селян тимчасово або назавжди йшла працювати на фабрики чи

→ Урожай в Україні. Художник В. Орловський. 1880 р.

← Карикатура на селянську реформу 1861 р. Український сатиричний журнал «Шершень». 1906 р.

заводи, що стало початком формування ринку вільнонайманої робочої сили. Реформа сприяла поширенню на селі ринкових і товарно-грошових відносин, створенню певних умов для підприємництва.

Які явища, зумовлені селянською реформою, сприяли появі приказок: «Дожились до того, що хоч серед хати ори», «Поле – курці лапою ніде ступити», «Тіснота така, що зі стріхи на чужий город капає»?

Обговоріть, чому серед причин проведення селянської реформи найістотношою вважають поразку в Кримській війні. Який із наслідків селянської реформи зумовив такі зміни: розвиток ринку землі, що передбачав купівлю-продаж землі, її оренду; розвиток особистості, формування індивідуальної ідентичності селян; залучення селян до роботи на промислових об'єктах, до будівництва залізниць?

ПРИЧИНА	ПОДІЯ	НАСЛІДОК
<ul style="list-style-type: none"> • поразка Росії в Кримській війні • поширення в суспільстві переконання, що вільнонаймана праця вигідніша за кріпацьку і що кріпацтво гальмує виробництво товарного хліба • інтереси державної безпеки (антикріпосницький рух міг перерости в селянську війну) • падіння міжнародного престижу імперського уряду • моральний осуд кріпацтва з боку прогресивної інтелігенції 	<p>19 лютого 1861 р. – маніфест Олександра II про проведення селянської реформи в Росії</p>	<ul style="list-style-type: none"> • особисте звільнення селян, поліпшення їхнього соціально-правового статусу • формування ринку вільнонайманої робочої сили як передумова для індустріалізації країни • поширення на селі ринкових і товарно-грошових відносин, створення певних умов для підприємництва

3. Інші реформи 60–70-х років XIX ст.

Після селянської було здійснено й інші реформи, що стосувалися найважливіших питань суспільного життя Російської імперії.

1864 р. розпочато *земську* і *судову реформи*. В українських губерніях Лівобережної та Південної України було запроваджено *земське самоврядування* – створювалися земські установи: *губернські й повітові земські збори* та їхні управи. Повітові земські зібрання склалися з членів, яких називали *гласними*. Їх обирали на три роки. У виборах до земств брало участь усе населення, що мало земельну власність, але при цьому виборці були поділені на три категорії:

поміщиків, міщан і селян. Перевагу надавали поміщикам. Земства з моменту їх утворення займалися винятково місцевими господарськими та соціальними питаннями (утриманням шкіл, лікарень, пошти, ветеринарних і санітарних служб). На Правобережжі реформа була проведена аж у 1911 р. Уряд остерігався впливу польських поміщиків, що могло позначитися на посиленні антиурядових настроїв.

↑ На земському зібранні. Художник К. Лебедєв. 1907 р.

Прочитайте уривок із художнього твору і дайте відповідь на запитання. Як і навщо влада прагнула вплинути на вибори до земств?

«Уранці на майдані, коло козачої волості, зібралась у купу козача й кріпацька громада. Дмитренко [становий пристав] приїхав на Чіпчиних конях, прочитав указ, розказав – кого вибирати: заборонював "сіре мужиччя" в гласні "перти", радив – панів, котрі "усе знають і усе, що треба, зроблять"; похвалявся навіть, що як повибирають "мужву", то щоб начувалися... Громада слухала мовчки. Становий ще раз обернувся, ще раз раїв обирати панів... сів на обивательські коні, покотив з Пісок. А зустрівши гласних перед виборами, говорив їм: "Слухайте... дивіться на мене... Як крутну правого вуса, клади направо білет, а крутну лівого, – наліво... Глядіть мені!"»

↑ Повітове земське зібрання в обідню пору. Художник Г. Мясоєдов. 1872 р.

Панас Мирний. «Хіба ревуть воли, як ясла повіні?». 1875 р.

За судовою реформою було запроваджено *позастановий, відкритий, незалежний від чиновників суд*. Судді обіймали посаду пожиттєво. Судочинство відбувалося за участю двох сторін – обвинувачення та захисту. Правову консультацію і захист забезпечували присяжні повірені (адвокати). Провину підсудного визначали присяжні засідателі, обрані з представників громадськості. Передбачено кілька судових інстанцій: мировий суд, окружний суд, судова палата.

Тоді ж здійснювалася *військова реформа*. У 1874 р. замість рекрутських наборів запроваджено загальну військову повинність, тривалість служби обмежено 6 роками в армії та 7 роками на флоті. Від служби звільняли осіб з вищою

↑ Усний рахунок. Художник М. Богданов-Бельський. 1895 р.

освітою, духовенство, купецтво тощо. В армії скасовували тілесні покарання. Країну було поділено на 15 військових округів, з яких три було утворено в Україні – Київський, Одеський і Харківський. Реформа передбачала відкриття низки військових та юнкерських училищ. Почалося переозброєння і переобмундирування армії.

З 1864 р. уряд ініціював також *освітню реформу*, яка передбачала формування єдиної системи початкової освіти. Нерівне становище чоловіків і жінок формувало й правила побудови системи освіти. Різна соціальна роль жінки й чоловіка передбачала прищеплення неоднакових навичок дівчаткам і хлопчикам. Тож їх навчали по-різному. Крім того, вважалося, що спільне навчання хлопців і дівчат неприпустиме з погляду моралі, що панувала в тодішньому суспільстві. Середня освіта поділялася на класичну (чоловічі й жіночі гімназії) та реальну (училища, що

готували до вступу до технічних навчальних закладів). За реформою відновлено самостійність університетів у навчальних справах, створено ради професорів.

У 1870 р. було проведено *реформу міського самоврядування*. У містах створено міські думи, членів яких обирали всі платники податків міста за безстановим принципом. Міські думи та їхні виконавчі органи – міські управи – опікувалися благоустроєм, торгівлею, промисловістю, охороною здоров'я тощо.

На 1860-ті роки припадає і *фінансова реформа*, унаслідок якої було створено Державний банк, утілено принцип гласності державного бюджету тощо. Державний банк (в Україні діяли його контори), окрім випуску цінних паперів, приймав вклади на збереження, здійснював різноманітні комерційні операції: видавав позики землевласникам, промисловцям і купцям, кредитував «під товар».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ «Київська козаччина» ▶ початок Кримської війни ▶ оприлюднення маніфесту царя Олександра II про скасування кріпацтва.
2. Дайте відповіді на запитання.
▶ 1. Як Кримська війна позначилася на становищі України? ▶ 2. Чим були спричинені та як завершилися масові селянські рухи перед реформами 1860-х років? ▶ 3. Що передбача-

ли реформи адміністративного управління, а також освітня та військова реформи, здійснені в 1860–1870-х роках? ► 4. Чому судову реформу вважають найбільш демократичною з усіх, проведених владою?

3. Виберіть правильні відповіді.

Які причини спонукали царат скасувати кріпацтво?

► 1. Масштабне зростання селянського руху за звільнення від кріпосницької залежності та наділення селян землею. ► 2. Прагнення юридично зрівняти всі верстви в імперії. ► 3. Невміння більшості поміщиків раціонально організувати сільськогосподарське виробництво. ► 4. Поразка у Кримській війні, яка засвідчила відсталість держави в економічному та військовому плані. ► 5. Потреба розвитку селянського підприємництва, збільшення кількості робітників у промисловості.

4. Доповніть твердження.

Унаслідок проведення селянської реформи 1861 р. селяни отримали:

а) повне звільнення від панщини, оброку та інших податків; б) особисту свободу, позбавлення залежності від поміщиків; в) право обирати та бути обраними на найвищі державні посади; г) можливість самостійно виступати у суді (у цивільних і кримінальних справах); д) право купувати рухоме й нерухоме майно, вільно ним розпоряджатися та одержувати його у спадок; е) можливість виїжджати за кордон для реалізації своїх національно-культурних прав.

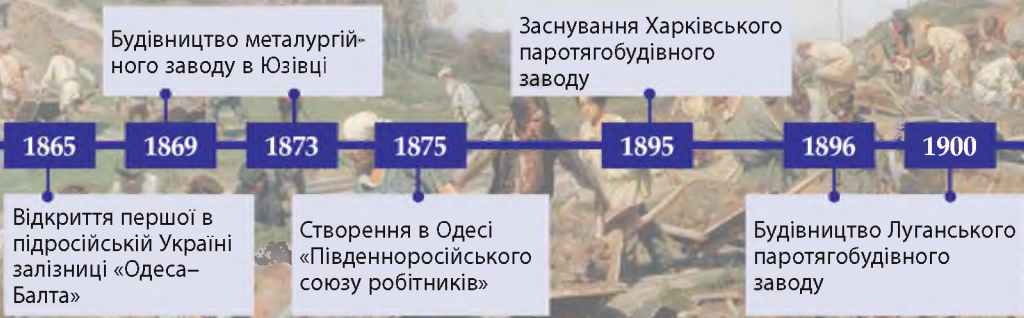
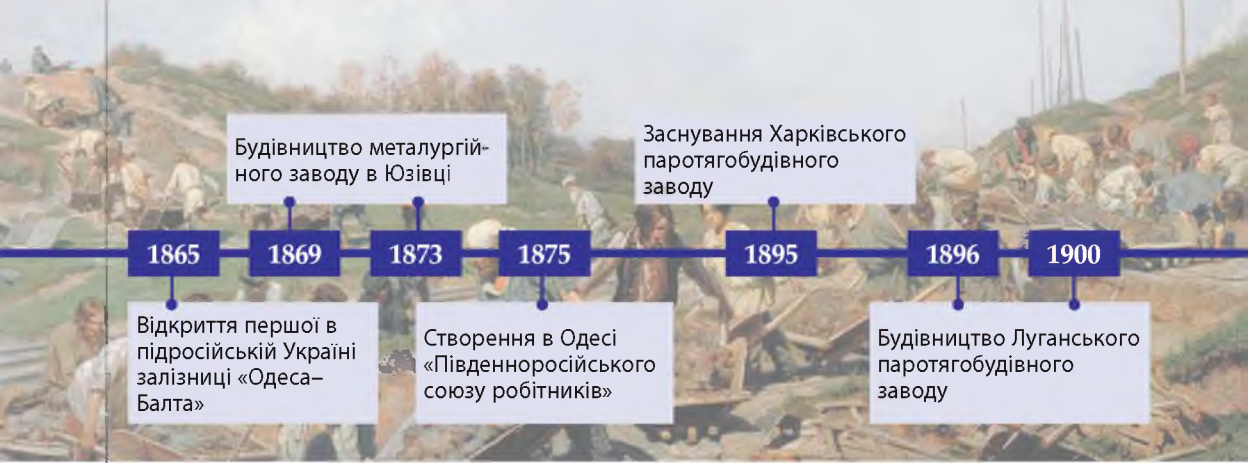
5. Доведіть чи спростуйте твердження.

«Проведення селянської реформи мало зняти соціальну напругу на селі та усунути перешкоди для розвитку ринкових відносин».

6. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

«Тим часом в народі пішла дивна чутка, пішла й покотилась по селах, як грім по небу: то була чутка про волю. Народ зашумів, як бір в негоду. Встала, ніби з домовини, чутка про козаччину. В Васильківщині й Канівщині схопився бунт, як пожежа серед ночі. Народ піднявся й пішов ватагами од села до села, ніби хотів знайти скоріше волю. Всі записувались в козаки, бо говорили, хто запишеться в козаки, той не робитиме панщини» (І. Нечуй-Левицький).

«Колишню нашу землю, – писали селяни, – віддали в оренду, навколо нашого житла все обкопано і засіяно. Хати наші, які от-от упадуть, забороняють ремонтувати, водопою не дають, прогону і пасовиська тим більше. Наказують переходити в Маслів Яр, місце непридатне для поселення, і загрожують за невиконання цих вимог викликати солдатів за наш рахунок» (3 листа невідомого селянина).

§ 16–17 Модернізація промисловості та сільського господарства

Прочитайте фрагмент наукової праці й дайте відповіді на запитання.
▶▶ 1. Пригадайте, що таке промисловий переворот. Про які ознаки промислового перевороту йдеться у тексті? ▶▶ 2. Як унаслідок промислового перевороту змінилося сільське господарство? ▶▶ 3. Чому для характеристики явищ і процесів, про які йдеться, використовуємо термін «модернізація»?

«Сільськогосподарські машини системи німця-колоніста Леппа мають тепер найбільше поширення в Новоросії... У теперішній час існує понад 20 чавуноливарних заводів, цілий рік виробляють леппівські жатки. Взагалі вони випускають на рік не менше десяти тисяч машин, і величезна пропозиція ця не завжди спроможна задовольнити ще більший попит. У Таврійській губернії тепер 40 000 цих машин. За допомогою машини селянин із своєю сім'єю легко збирає сорок-п'ятдесят, а то й сто десятин посіву, між тим як раніше йому довелося би майже всю цю роботу виконувати руками поденників».

Шаховський М. «Сільськогосподарські відхожі промисли»

1. Особливості модернізації сільського господарства в другій половині XIX ст.

Реформа 1861 р., попри половинчастий характер, сприяла поширенню на селі **ринкових, товарно-грошових відносин**. Тож поступово сільське господарство підросійської України набувало підприємницьких рис. Найпомітнішим цей процес був у землеробстві.

Основну частину орної землі на українських територіях було відведено під посіви хлібних культур. У селянських господарствах виробляли сотні мільйонів пудів збіжжя, причому кількість його до 90-х років XIX ст. тільки зростала, адже зерно було ходовим товаром. Зростання попиту на хліб на внутрішньому і зовнішньому ринках разом із появою мережі залізниць перетворило Степову Україну на район торговельного зернового господарства. Прикметно, що в пореформену добу Росія істотно збільшила експорт хліба.

↑ Кінна молотарка в с. Білики на Полтавщині. Фото 1901 р.

У другій половині ХІХ ст. тенденції до спеціалізації районів України на вирощуванні різних видів сільськогосподарської продукції посилилися. Якщо *Степова Україна* була основним районом торговельного зернового землеробства, то *Правобережжя* стало районом цукробурякового, а *Лівобережжя* – тютюнового виробництва.

Упродовж пореформеного періоду майже вдвічі зросли площі під картоплю. Ця культура доволі швидко стала основним харчовим продуктом, що зменшило споживання хліба. Картоплю використовували також як корм для худоби.

Поступово зростали посіви бобових, олійних та інших рослин. Інтенсивно розвивалися товарне городництво й садівництво. Про темпи розвитку землеробства свідчить такий факт: на початку ХХ ст. в Наддніпрянщині збирали 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці та 10 % кукурудзи. Важливою галуззю було тваринництво.

Прикметною рисою тогочасного сільського господарства стало ширше застосування спеціальних машин і знарядь, хоча загальний рівень механізації, особливо в селянських господарствах, іще був невисоким. Активніші темпи механізації характерні для південних губерній України. У поміщицьких маєтках Півдня України почали використовувати спершу кінні, а в деяких великих господарствах – і парові молотарки. На Правобережжі на цукрових полях працювали сівалки, жатки, багатолемішні плуги, кінні граблі, коренерізки. У багатьох місцевостях почали застосовувати сівозміни з посівами кормових культур, природні та штучні добрива.

Знайдіть в інтернеті аргументи на підтвердження або спростування тези: «Передові поміщицькі господарства запроваджували найновішу агротехніку, машини, розширювали площі посівів, що давало можливість знизити витрати на одиницю продукції та витримати конкуренцію на ринку».

2. Модернізація промисловості

З другої половини 60-х років XIX ст. розвиток промислового виробництва України прискорився. Упродовж 60–80-х років XIX ст. інтенсивно розгорнулося залізничне будівництво, розвивалося річкове та морське пароплавство. Це стало одним із виявів і водночас умовою *промислового перевороту*.

Перша ділянка залізниці, споруджена на українських землях у складі Російської імперії, з'єднала міста **Одесу** та **Балту** (Подільська губернія). Її було збудовано державним коштом упродовж трьох років (**1862–1865**). У 1871 р. завершено будівництво залізничного сполучення між Києвом і Одесою.

На початку 90-х років в Україні діяло вже дев'ять залізничних (державних і приватних) магістралей. Вони з'єднали Київ, Харків, Одесу, Вінницю, Катеринослав (нині Дніпро), Олександрівськ (нині Запоріжжя), Миколаїв, Кременчук та промислові райони Донбасу й Криворіжжя.

Від середини 60-х років XIX ст. швидкими темпами зростала **фабрично-заводська промисловість**, яка витісняла дрібнотоварне і мануфактурне виробництво.

↑ Цукровий завод у м. Шполі на Київщині. Фото кінця XIX ст.

Промисловий переворот виявився передусім у *горілчаній та цукроварній галузях промисловості*. У 1861 р. в Україні налічувалося 229 цукрових заводів: вони давали понад 3 млн пудів цукру за сезон, або близько 80 % загальноросійського виробництва. *Цукрова промисловість України стала основним постачальником цукру для всієї Російської імперії*.

Індустріальні підприємства в цукровій промисловості України сформувалися з великих вотчинних цукрових мануфактур («парових» заводів), де всі операції

ручної техніки було замінено системою машин, а примусову працю кріпосних селян – працею вільнонайманих робітників. Переобладнання завершилося до 70-х років XIX ст.

Промисловий переворот зумовив *масове застосування машин і в інших галузях виробництва*. Спочатку українське *машинобудування* здебільшого було спрямоване на забезпечення технікою *харчової промисловості та сільськогосподарського виробництва*. За 25 років (1876–1900) виробництво сільськогосподарських машин в Україні зросло у 12 разів. У 1890 р. діяло 70 заводів сільськогосподарського машинобудування. У м. Бердянську Таврійської губернії виник у 1884 р. **завод Джона Грієвза** – найбільший на той час у Європі.

Друге місце за темпами розвитку належало *транспортному машинобудуванню*. Паротяги виготовляли в Харкові й Луганську. **Харківський паротягобудівний завод**, наприклад, від року заснування (1895) до червня 1912 р. виго-

товив 1846 паротягів, *Луганський* від 1900 р. до 1911 р. – близько 1,5 тис. У 1915 р. з конвеєрів цих двох заводів зійшло 40 % усіх паротягів, виготовлених в імперії.

Потужними підприємствами машинобудівної промисловості стали завод «Арсенал» у Києві, завод Бобринських у Смілі, завод Російського товариства пароплавства й торгівлі в Одесі. На верфях Херсона і Миколаєва почали спускати на воду морські й річкові судна.

Майже всі великі підприємства машинобудівного профілю належали іноземному капіталу.

Зміни, пов'язані з промисловим переворотом, позначилися на структурі промисловості: у 60-х – на початку 80-х років XIX ст. на перше місце вийшли нові галузі: *вугледобувна, металургійна*, а також *залізорудна і машинобудівна*.

Упродовж 1861–1900 рр. видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більш ніж у 115 разів і становив понад 11 млн т (майже 69 % видобутку в усій Російській імперії). Основними покупцями вугілля Донбасу, крім залізниць і металургійних підприємств, були пароплавства, газові та цукрові заводи.

Від 70-х років XIX ст. у вугледобувну промисловість Донбасу, як згодом і в інші галузі, почав активно проникати іноземний капітал. Так, розбудова Юзівського і Курахівського рудників була пов'язана з ім'ям британського підприємця *Джона Юза*. У 1869 р. він за сприяння російського уряду став одним із засновників *Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва*. Того самого року розпочалося будівництво металургійного заводу, завдяки якому невелике селище Юзівка перетворилося на місто (нині – Донецьк). У 1897 р. *Юзівський завод* посідав перше місце з виробництва чавуну в Російській імперії. Він належав і до найбільших виробників сталі.

ЗАУВАЖТЕ

Продукція Новоросійського товариства мала неабиякий попит. Це підтверджувала відзнака Всеросійської промислової та художньої виставки 1896 р. у Нижньому Новгороді. Символом виставкового павільйону Новоросійського товариства в Нижньому Новгороді стала «пальма Мерцалова» заввишки 5 м і вагою 325 кг, яку виготовили з рейкової сталі в Юзівці майстри Олексій Мерцалов і Пилип Шкарін.

↑ Реклама продукції заводу Д. Грєвза в Бердянську. Плакат кінця XIX – початку XX ст.

↑ Перший паротяг Луганського паротягобудівного заводу, заснованого 1896 р. німецьким підприємцем Г. Гартманом

→ Юзівка. Кінець XIX – початок XX ст. На задньому плані – завод

↓ Джон Юз (1814–1889)

Прочитайте фрагмент наукової праці й дайте відповідь на запитання. Як промисловий переворот пов'язаний з розбудовою міст і зростанням чисельності міського населення?

«У 1875 р. чиновник міністерства землеробства і державного майна В. Іславін, який побував з інспекцією в Південно-Східній Україні, писав: "Для степу безцінним є ще й те, що там, де чотири роки тому ріс самий лише бур'ян, з'явилося двотисячне поселення, яке виглядає вже як містечко, з базаром щонеділі, з суровськими, бакалійними та іншими крамницями, де товари продаються за таксою, не вищою за харківські ціни; з англійським готелем, французьким буфетом, німецькою пивною та обов'язковим російським кабаком; з лікарнею на 12 ліжок (і 24 у разі потреби), аптекою, лікарем, фельдшером і всіма необхідними інструментами й запасами. Якщо додати до цього, що для дотримання порядку постійно перебуває в Юзівці поліцейський офіцер з командою з трьох рядових і що з робітників при заводі організовано санітарний комітет, кожний член якого зобов'язаний перевіряти у своєму околотку хліб та іншу їжу, то не можна не визнати, що в Юзівці життя і справа йдуть рука в руку і що там зібрано всі елементи для подальшого розвитку та успіху»».

Донік О. «З історії індустріального освоєння Донбасу»

Активний розвиток металургії пов'язують із початком промислової розробки залізних руд Криворізького басейну. Там будували металургійні заводи, на яких виготовляли чавун, сталь, залізо, рейки і труби. На початок 1900 р. в Донбасі і Кривому Розі було вже 17 великих чавуноливарних заводів. Наприкінці XIX ст. Криворізький залізорудний басейн посідав перше місце в Російській імперії за кількістю видобутої руди.

Важливе значення мало відкриття родовищ *марганцевої руди* поблизу Нікополя.

Отже, унаслідок імперської економічної політики сформувалася промислова спеціалізація окремих регіонів в Україні й виникли нові промислові центри: *Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий і Південно-Західний цукровий райони*.

Україна перетворилася на основну вугільно-металургійну базу Російської імперії.

У другій половині 80-х – на початку 90-х років XIX ст. в Україні було збудовано чотири великих **металургійних заводи**: Олександрійський (Брянський) завод у Катеринославі (нині – Дніпропетровський металургійний завод у м. Дніпрі), Дніпровський (тепер – Дніпровський металургійний комбінат) – у Кам'янську (нині місто Дніпропетровської обл.), Дружківський (нині місто Донецької обл.), Гданцівський чавуноливарний – у Кривому Розі. У 1895 р. на півдні і південному сході України було виготовлено 28,6 % загального виробництва заліза і сталі в країні.

Проаналізуйте схему, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання.

►► **1.** До пунктів схеми, що розкривають суть модернізації промисловості в Україні у другій половині XIX ст., доберіть конкретні факти за матеріалом підручника. ►► **2.** Які чинники сприяли перетворенню Південної та Південно-Східної України на основну вугільно-металургійну базу Російської імперії?

МОДЕРНІЗАЦІЯ
ПРОМИСЛОВСТІ

- переміщення промислових підприємств із сіл у міста
- витіснення кріпосницької мануфактури капіталістичною фабрикою
- запровадження нової техніки та технологій
- збільшення ролі вільнонайманої праці
- бурхливе зростання кількості промислових підприємств
- формування спеціалізації районів на виробництві певної промислової продукції
- виникнення нових галузей промисловості

3. Зміна соціального складу населення України

Промисловий переворот сприяв економічному зростанню міст, прискореній **урбанізації**. Саме в містах концентрувалися підприємства фабрично-заводського типу, де використовували машинну техніку та вільнонайману працю.

СЛОВНИК

Урбанізація – зростання чисельності міського населення і його частки в усьому населенні.

Проаналізуйте графіки й дайте відповіді на запитання ►► **1.** Які процеси суспільно-економічного життя вони засвідчують? ►► **2.** Яку динаміку відображають графіки? З чим це пов'язано?

Населення найбільших міст Наддніпрянської України (1860–1914 рр.; тис. осіб)

Місто	1860	1897	1914
Одеса	113	404	669
Київ	65	248	626
Харків	50	174	245
Катеринослав (Дніпро)	19	121	220
Миколаїв	32	92	104

Зміни, що відбувалися в суспільному та господарському житті другої половини XIX ст., зумовили зміни в соціальному складі населення України. У соціальній структурі більшої ваги набули групи **буржуазії, робітництва, інтелігенції**. Водночас численними лишалися групи поміщиків, селян і ремісників.

Швидкими темпами зростала чисельність вільнонайманих промислових робітників – **пролетаріату**. Пролетарі не володіли засобами виробництва, тому існували за рахунок продажу своєї робочої сили.

Основним джерелом поповнення лав пролетаріату було селянство. Проте в провідних галузях промисловості, а також на великих підприємствах більшість становили робітники з власне російських губерній. Робітники-українці, потрапивши в чужомовне середовище, денационалізувалися.

За національною ознакою **робітничий клас** України характеризувався надзвичайним різноманіттям. На промислових підприємствах працювали українці, росіяни, поляки, татари, представники інших національностей.

В умовах модернізації суспільства зростали престиж розумової праці і частка людей, яких називали **інтелігенцією**. Серед інтелігенції були як представники дворянських родів, так і вихідці із селянства, що мали хоч і невелику, проте можливість здобути відповідну освіту.

Особливості розвитку промисловості України впливали на формування української **буржуазії**, проте частка її була

дуже незначна. Оскільки великі заводи й фабрики належали іноземним власникам, нова еліта була представлена здебільшого іноземцями. Істотну частку у складі цієї соціальної групи становили росіяни і євреї. Серед найвідоміших підприємців-українців – родини Симиренків, Терещенків, Харитоненків, які уславилися як меценати та благодійники.

Утім, попри зміни в соціальній структурі, найчисленнішою верствою населення лишалося **селянство**. У процесі розвитку ринкових відносин селяни поступово втрачали наділи, отримані після реформи 1861 р. Не маючи змоги самостійно вести господарство, вони змушені були продавати або здавати свою землю в оренду заможнішим господарям. Частка малоземельних і безземельних селян зростала. У резуль-

↑ Зустріч із земляком. Художник М. Пимоненко. 1908 р.

СЛОВНИК

Інтелігенція – соціальний прошарок, що складається з осіб, які професійно займаються творчою розумовою працею, розвитком і поширенням культури та для яких вона є джерелом існування (діячі науки і мистецтва, інженери, вчителі, лікарі тощо).

таті на селі створювалася армія безробітних, які змушені були шукати кращої долі в чужих краях.

Проаналізуйте картину на с. 125 і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Поміркуйте, яку ідею прагнув утілити художник. ►► 2. Як вона пов'язана зі змінами в соціальному складі населення України в другій половині XIX ст.?

4. Розгортання робітничого руху

Від 70-х років XIX ст. у Російській імперії веде початок **робітничий рух** – боротьба пролетаріїв за свої права.

У 1875 р. в Одесі було створено першу в Україні нелегальну робітничу політичну організацію – «*Південноросійський союз робітників*». Союз поширював літературу, листівки, у яких ішлося про тяжке життя робітництва, революційні акції пролетаріїв у Західній Європі. Члени організації брали участь в організації страйків з вимогами поліпшення економічного становища пролетаріїв. Утім, уже наприкінці року організацію розгромила поліція. Через два роки відбувся перший політичний процес у справі робітників: 15 осіб було засуджено, найжорстокіше покарано керівника організації **Євгена Заславського** – десятьма роками каторги.

Зростання чисельності пролетаріату сприяло розгортанню від 80–90-х років XIX ст. масового робітничого руху. Його осередки були сприятливим середовищем для поширення соціалістичних ідей, зокрема **марксизму**.

Прибічників марксизму називали **соціал-демократами**. Проте одна їх частина прагнула досягати своїх цілей демократичними реформами, спрямованими на поліпшення становища робітництва, а інша – революцією та диктатурою пролетаріату.

Упродовж кінця 80-х – першої половини 90-х років XIX ст. виникли соціал-демократичні гуртки, групи, союзи в Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Херсоні, Полтаві та інших містах. Незабаром соціал-демократичні організації Росії об'єдналися в єдину партію – **Російську соціал-демократичну робітничу партію**. Перший установчий з'їзд відбувся **1898 р.** в Мінську. Серед дев'яти його делегатів четверо представляли соціал-демократів України.

СЛОВНИК

Марксизм – «науковий соціалізм» (основоположники Карл Маркс і Фрідріх Енгельс) – учення про побудову нового суспільства соціальної справедливості та рівності революційним шляхом – через знищення приватної власності пролетаріатом.

Соціалізм – учення, у якому ідеалом проголошено реалізацію принципів соціальної справедливості, свободи та рівності; суспільний лад, що втілює ці принципи.

Проаналізуйте фотографії на с. 127 і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Що та кого на них зображено? ►► 2. Чому роботи у вугільних копальнях називали «вільною каторгою»? ►► 3. Що вирізняло представників зображеної соціальної групи з-поміж інших? ►► 4. Чи змінився принцип роботи у копальнях нині? ►► 5. Чому професія, представники якої зображені на фото, нині залишається однією з найнебезпечніших в Україні?

↑ Вуглекопи в шахті. Донбас. Фото початку ХХ ст.

Прочитайте фрагменти джерел і виконайте завдання. ►► **1.** Укажіть згадані в джерелах ознаки, які характеризують становище робітників в останні десятиліття ХІХ ст. ►► **2.** Визначте причини активізації робітничого руху на межі століть. ►► **3.** Складіть розповідь про одну з описаних подій з позицій робітника та власника (робітник – робітниківі, підприємець – підприємцю).

«Після нового року у нас відбулося немало подій, які свідчать, що київські робітники стають до рішучої боротьби з своїми гнобителями-хазяями. Не минає і тижня, щоб робітники то на одному заводі, то на другому не виступали на захист своїх прав і не вимагали поступок від капіталістів... Кравці, які працюють у Людмера, Ходорковського, Жирдера і Глозмана, вмовилися працювати на 3 години на добу менше... Недавно скорочення робочого дня зажадали робітники в столярній майстерні Кімаєра. Управляючий після півгодинної розмови переконався, що робітники твердо стоять за свою справу, а то, можливо, організують страйк, і погодився уступити. Раніше в Кімаєра працювали від 6-ї год. ранку до 7-ї год. вечора, а нині – від 7-ї до 7-ї.

На боротьбу з хазяями у нас піднялися не тільки робітники, а й робітниці. На тютюновій фабриці братів Коган завідуючий безсовісно обдурював папіросниць під час видачі тютюну, внаслідок чого робітницям доводилося платити штрафи або купувати тютюн, якого не вистачало, на свої гроші. Вони вирішили піти із скаргою в контору. Управляючий, довідавшись про їхній намір, розлютився й погрожував звільнити деяких робіниць. Проте красти тютюн він перестав і кінець кінцем таки побоявся розрахувати сміливих робіниць, які перешкодили продовжувати грабунок...»

«Робітнича газета». Київ. Травень 1897 р.

«...Безладдя й хвилювання між робітниками в минулому році, на жаль, повторилися й особливо в містечку Юзові з досить сумнівним результатом... Приводом до останніх заворушень послужила експлуатація робітників як шахтовласниками всіма без винятку, й особливо французькою компанією, так і торговцями. Приклади експлуатації, що наводять робітники, перевершують усякі описи; досить казати, що робітники в більшості (переважно безпаспортні) ніколи повністю не одержують зароблених грошей, а тільки розрахунковий лист, у якому показані продукти (наприклад: чай, цукор і так далі) по досить дорогій ціні, яких вони ніколи не вимагали... Одним зі свідчень байдужого, нелюдського ставлення шахтовласників до робітників було те, що з 14 серпня по 18 вересня мало місце до 12 нещасних випадків з каліцтвом або смертю».

З доповідної начальника Катеринославського губернського жандармського управління

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Покажіть на карті (с. 108) індустріальні райони підросійської України, найбільші індустріальні міста.
2. Виконайте проєкт. Знайдіть інформацію про підприємців підросійської України. Підготуйте презентацію про їхню діяльність та долю їхніх заводів і фабрик.
3. Дайте відповіді на запитання.
▶ 1. Що визначало розвиток сільського господарства в підросійській Україні в другій половині XIX ст.? ▶ 2. Що засвідчило завершення промислового перевороту на землях підросійської України? ▶ 3. Чим були зумовлені зміни в соціальному складі населення України? У чому вони виявлялися? ▶ 4. Чим була спричинена поява робітничого руху? Яка роль у ньому належала соціал-демократичним організаціям?
4. Доповніть твердження.
▶ 1. На кінець XIX ст. найбільшими містами за кількістю населення були... ▶ 2. Територіями, що стали осередками цукробурякового виробництва в пореформеній підросійській Україні, були... ▶ 3. Основним районом товарного зернового господарства в підросійській Україні була... ▶ 4. Найбільша кількість найманих робітників у сільському господарстві пореформеної підросійської України була зосереджена в... ▶ 5. Перша в підросійській Україні залізниця у 1865 р. сполучила...
5. До положень, що характеризують стан сільського господарства в Україні у другій половині XIX ст., доберіть конкретні факти за матеріалом підручника.
▶ Розширення посівів зернових культур. ▶ Спеціалізація районів України на вирощуванні різних видів сільськогосподарської продукції. ▶ Активне застосування в господарстві спеціальних машин і знарядь, згодом – найновішої агротехніки.
6. Які твердження характеризують економічну політику російського царизму щодо українських земель у пореформений період?
▶ 1. Швидшими темпами розвивалися сировинні галузі, а виробництво готової продукції відставало. ▶ 2. У пріоритеті були ті галузі економіки, які мали задовольняти імперські потреби (вугледобувна, металургійна, залізородна та ін.). ▶ 3. Україна за високими цінами постачала Росії готові промислові товари, а отримувала з Росії дешеві промислову сировину і напівфабрикати. ▶ 4. Розвивалися ті галузі промисловості, які могли становити конкуренцію російським товаровиробникам (наприклад, легка промисловість). ▶ 5. Прибутки, що їх Росія отримувала з України, спрямовували на розвиток України.
7. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?
«Донецька залізниця, яка була відкрита в 1878 р. і яка охопила своїми коліями велику площу Донецького басейну, збудила великі надії на майбутнє. Чекаючи посиленого вивозу вугілля, старі копальні збільшили свою продуктивність, виникло велике число нових копалень...» (Гірничий інженер О. П. Кеппен).
«...Пальма вражає глядачів висотою, дивовижною тендітністю. Її темне, розсічене листя... таке легке, а тонкий шорсткуватий стовбур такий гнучкий, що спочатку було важко повірити, що це не жива рослина, вивезена з кавказького узбережжя, а тонкий витвір мистецтва. Усім хотілось доторкнутись до неї руками» (З тогочасної газети).
«Дізнанням установлено, що головним організатором і керівником товариства є Заславський, винуватість якого цілком доведено... Заславський керував товариством робітників: у залізничних майстернях... і фабриках...» (З таємного донесення Одеського губернського жандармського управління).
8. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.
Україна наприкінці XIX ст. перетворилася на основну вугільно-металургійну базу Російської імперії.

§ 18 Національний рух і суспільно-політичне життя в 60-х роках XIX ст.

Прочитайте фрагмент історичного джерела, дайте відповіді на запитання.

►► 1. За змістом джерела з'ясуйте, коли в Харкові зародився громадівський рух. ►► 2. У чому автори вбачають причини денационалізації українців у місті? ►► 3. Якими були чинники, що сприяли згуртуванню свідомих українців в окремий місцевий осередок громад?

«Коли б, років п'ять назад, яким-небудь побитом прийшло вам, братці, на думку послать у Харків лист і гукнуть: а де, мов, тут щирі українці? озивайтесь! то навряд чи й озвався б хто. Хоч би й теленькнув де-небудь голос-другий, то боязко озираячись, не осмілюючись і голови виставить поверх усякого люду і сам собі певно не вірячи, чи таки й справді він людина, особна од москальства?... І не дарма, братці, розглялись по Україні гіркі та правдиві співи Тараса Шевченка... Те, що посіяв по Україні Тарас, за десять років його неволі зійшло густо і зелено, а великі наші народолюбці Костомаров і Куліш, пильнуючи за тим сходом, виполювали всякі будяки і помагали йому виростати й укріплятись. От тоді-то почали виявлятись українці-молодята і, дишучи новим духом, стали прийматись за святе народне діло. Тоді ж виявились і оці люді, що згуртувались у Харкові і тепер пишуть до вас лист. Все, що є у наших душах українського, – це недавній схід посіяного Тарасом; а ще ж то більше посіяного сходить у молодих, виринаючих на світ душах, а як погадаєш, скільки посіяного повинно зійти у передні роки, то й справді можна порадіти».

З листа Харківської громади до західноукраїнських діячів. 1862 р.

1. Громадівський рух у підросійській Україні. Хлопомани

Пожвавлення національного руху в підросійській Україні наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. засвідчила діяльність громад. Ці організації виникли в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі й навіть за межами України – у місцях діяльності гуртів української інтелігенції (Петербург, Москва).

СЛОВНИК

Громади – напівлегальні організації культурницького і суспільно-політичного спрямування національно свідомої української інтелігенції.

← Карикатура на диспут між Миколою Костомаровим і російським істориком Михайлом Погодіним про походження Русі

Публічна дискусія відбулася в Петербурзі у 1860 р. й викликала велике зацікавлення. За свідченнями сучасника, квитки на цей захід продавали за ціною вищою, ніж овечий кожух або пуд осетрини. Симпатії студентства і більшості присутніх були на боці М. Костомарова.

Одна з перших громад виникла в Петербурзі в 1859 р. з ініціативи колишніх учасників Кирило-Мефодіївського товариства. Skorиставшись послабленням цензури, вони стали видавати українською та російською мовами журнал **«Основа» (1861–1862)**, який відіграв роль вісника української громадськості, продовжував справу зачинателів національного руху. У часописі публікували художні твори, праці з історії, етнографії, фольклору, літературно-критичні статті, історичні джерела, урядові постанови й розпорядження. На сторінках «Основи» було вперше надруковано низку творів Т. Шевченка, а також Марка Вовчка, С. Руданського, Л. Глібова, історичні праці М. Костомарова, нариси П. Куліша. Громадівці не згорнули діяльності й після закриття журналу через брак коштів. М. Костомаров, зокрема, опікувався фондом видання українських книг для селян та робочого люду, звертаючись до небайдужих із проханням надавати пожертви.

Однією з перших у підросійській Україні і водночас найвпливовішою громадою була **Київська**, яку заснували на межі 50–60-х років XIX ст. студенти Київського університету.

У становленні нової організації активну участь узяли члени гуртка **хлопоманів**. Студенти університету, які походили з польських або давно сполонізованих українських родин (Володимир Антонович, Тадей Рильський, Борис Познанський, Кость Михальчук та ін.), наприкінці 50-х років XIX ст. згуртувалися навколо ідеї повернення до народності й почали активно працювати для неї. На це вказує й назва, яку їм дали їхні недоброзичливці (від польськ. *chłor* – *простолудин, селянин*). Хлопоманів характеризують як діячів, які відмовилися від своїх польсько-шляхетських привілеїв заради «української справи». Вони пропагували українську мову, розмовляючи й пишучи нею, брали участь у селянських святах, вбиралися в народний одяг, прагнучи на власному прикладі реалізувати ідею єдності з народом.

Ідеологом хлопоманства став **Володимир Антонович**, згодом лідер та ідейний натхненник Київської громади.

Прочитайте фрагменти історичних джерел і дайте відповіді на запитання.

▶▶ 1. Що мав на увазі В. Антонович, коли зазначав, що «соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності»? ▶▶ 2. Що пропонував В. Антонович полякам задля розв'язання польсько-українського протистояння? Чи вважаєте справедливою таку оцінку? ▶▶ 3. Як ідеї В. Антоновича пов'язані з ідеологією гуртка хлопоманів?

«У кінці 50-х рр. у кружку нашому появилась думка, що соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності, і ми порішили всі вакації від початку квітня до кінця серпня ужити на подорожі, пішки, по краю. Подорож ми відбували пішки, в свитках, і нас скрізь приймали за селянських парубків. За три походи ми обійшли весь правобічний і новоросійський край: Волинь, Подолію, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини й Херсонщини...»

Антонович В. «Автобіографічні записки»

«[Для польської шляхти, що живе в Україні, є лише два шляхи:] або полюбити народ, серед якого живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їхніми предками, і невсипущою працею й любов'ю мірою своїх сил загладити все зло, заподіяне ними народові, що вигодував багато поколінь вельможних колоністів... – або ж, якщо для нього забракне моральної сили, переселитися в землю польську, заселену польським народом...»

Антонович В. «Моя сповідь»

Учасники громадівського руху вважали, що їхнім основним завданням є поширення освіти та пробудження національної свідомості народу. Тож практична діяльність громадівців полягала у заснуванні й організації роботи **недільних шкіл** з українською мовою навчання для дорослого населення, виданні популярних і наукових книжок, публікації збірок українського фольклору.

→ Організатори перших недільних шкіл у Києві

← Титульний аркуш «Букваря південноруського». 1861 р.

Для недільних шкіл Т. Шевченко упорядкував книжечку для початкового навчання грамоти. «Буквар південноруський» було видруковано накладом 10 тис. примірників коштом упорядника.

Уявіть, що ви – члени громади. Вашим завданням є пробудження національної свідомості українців. Поміркуйте, що ви зробите для досягнення своєї мети.

2. Польське повстання 1863–1864 рр.

Національно свідома частина польського суспільства прагнула відновити державність у кордонах «історичної Польщі» (до 1772 р.), яка включала б українські землі Правобережжя і Галичини. **22 січня 1863 р.** розпочався відкритий збройний конфлікт із російським імперським режимом, який увійшов в історію під назвою **Січневого повстання**. Того дня повстанський Тимчасовий національний уряд закликав «*націю Польщі, Литви й Русі*» до боротьби за незалежну Річ Посполиту. Незабаром повстанський уряд звернувся і до українських селян Правобережжя із закликом приєднатися до повстання. Він обіцяв надати землю селянам у довічне користування з виплатою чиншу власникам, скасувати панщину. Селяни не підтримали виступ, побоюючись зазіхань польської шляхти на українські землі. На початку березня 1864 р. російський уряд оголосив укази про селянську реформу на Правобережжі, яку проводили на вигідніших для селян умовах, ніж загалом в імперії.

До вересня повстання, що розгорталось на теренах Царства Польського, Литви й частково Білорусі та Правобережної України, було придушене. Російський уряд жорстоко розправився з учасниками повстання: сотні поляків було страчено, тисячі вислано до Сибіру. На картині О. Сохачевського зображено привал на кордоні Європи та Азії учасників польського повстання, які прямують на каторгу і заслання до Сибіру.

Проаналізуйте картину і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Яку ідею прагнув утілити автор картини? Готуючи відповідь на запитання, врахуйте, що автор твору сам був учасником повстання, за що отримав 20 років каторги. ►► **2.** Виглядає назва картини. Який символічний зміст вона має?

↑ Прощання з Європою. Художник О. Сохачевський. 1890–1894 рр.

3. Реакція влади на активізацію українського національного руху. Валуєвський циркуляр

Українофільські ідеї швидко поширювалися серед студентської молоді. Характеризуючи стан справ у Київській громаді, її активний діяч М. Драгоманов зазначав, що в 1862 р. українофільські студентські гуртки утворили одну велику громаду – «душ 250–300». Такий розмах громадівського руху на тлі невдоволення селян реформою 1861 р. і Польське повстання 1863–1864 рр. зумовили репресивні заходи імперського уряду: заборону будь-яких виявів українського руху, особливо вживання української в публічно-офіційній сфері.

СЛОВНИК

Українофільство – вияв національної свідомості у представників освіченої верстви українського суспільства.

Імперські ідеологи заперечували сам факт існування української як окремої слов'янської мови, не вбачали об'єктивних підстав для розвитку художньої літератури українською мовою, яку витлумачували як побутову говірку селян. Саме тому, незважаючи на культурно-освітнє спрямування громадівського руху, діячі якого не висували жодних політичних гасел, чиновники обґрунтували потребу заборонити діяльність громад. За цих умов громадівцям довелося ще більше приховувати свою діяльність.

Ще влітку 1862 р. цар Олександр II наказав закрити недільні школи, започатковані, як зазначалося в указі, «під впливом і за участю осіб, які мали завданням потрясіння в державі».

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Олександр Кониський (1836–1900) – український перекладач, письменник, видавець, педагог, професійний адвокат, журналіст. Активний діяч Полтавської та Київської громад, організатор недільних шкіл. Автор слів гімну «Боже великий, єдиний, нам Україну храни». Перший активний самостійник, пропагандист ідей української культурної окремішності.

Відчутним ударом для українського руху був циркуляр, який у **1863 р.** підписав міністр внутрішніх справ **Петро Валуєв**. Це таємне розпорядження містило наказ заборонити видання шкільної та релігійної літератури українською мовою. Фактично з 1863 р. видання книг українською мовою у межах Російської імперії було припинено.

Формальним приводом до ухвалення Валуєвського циркуляра стала поява перекладу Євангелій Нового Заповіту сучасною українською мовою, який підготував інспектор Ніжинського ліцею **Пилип Морачевський**. У 1862 р. він подав до імператорської Петербурзької академії наук свій переклад Євангелій на рецензування. Академія схвалила текст, але його відкинув Синод Російської Православної Церкви – через те, що переклад здійснено мовою, яка не мала в

імперії жодного правового статусу, тож поява Святого Письма цією мовою по-трактовувалася як політично небезпечна справа.

Прочитайте фрагмент історичного джерела і дайте відповіді на запитання.

►► 1. Чи обґрунтовано у документі недоцільність друку книжок українською мовою? ►► 2. Що ставила за мету влада, ухвалюючи цей документ? ►► 3. Який вислів із циркуляра виражає політику імперського режиму щодо української мови? Пригадайте, хто й коли ще в історії України ухвалював заборони щодо української мови? З якими подіями вони були пов'язані? Чому російська влада так активно переслідувала українську мову?

«...У С.-Петербурзі дехто навіть збирає пожертви на видання дешевих книг південноросійською говіркою. Багато цих книг надійшли вже на розгляд до С.-Петербурзького цензурного комітету. Чимала кількість таких самих книг подані і до Київського цензурного комітету. Цей останній має особливі застереження щодо дозволу на згадані видання, беручи до уваги такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноросійською мовою і вживання в училищах малоросійської мови ніде не дозволено; саме питання про користь і можливість вживання в школах цього наріччя не тільки не вирішене, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, що часто висловлюється в пресі. Вони досить обґрунтовано доводять, що ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може і що наріччя їх, вживане простолюдом, є не чим іншим, як російською мовою, лише зіпсованою впливом Польщі; що загальноросійська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж те наріччя, яке вигадують для них деякі малороси і особливо поляки, – так звана українська мова...»

Беручи до уваги, з одного боку, існуючий тривожний стан суспільства, збуреного політичними подіями, а з іншого боку, беручи до уваги, що питання про навчання грамотності на місцевих говірках не отримало ще остаточного вирішення в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, аж до майбутнього розгляду [цього питання] міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду та шефом жандармів щодо друкування книг малоросійською мовою, надати розпорядження цензурному відомству, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; видання ж книг малоросійською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити...»

Із циркуляра міністра внутрішніх справ П. Валуєва
Київському, Московському і Петербурзькому цензурним комітетам.
18 липня 1863 р.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Ухвалення Валуєвського циркуляра ► створення Київської громади ► початок Польського (Січневого) повстання.

2. Дайте відповіді на запитання.

► 1. Яку роль у національному житті відіграв журнал «Основа»? ► 2. Коли і за яких обставин виник громадівський рух? ► 3. Чому імперські урядники вбачали небезпеку у виданні та поширенні українськомовної літератури?

3. Доповніть твердження.

Серед напрямів діяльності громадського руху 60-х років XIX ст. переважали...

► 1. Пропаганда соціалістичних ідей та повстання проти самодержавства. ► 2. Видання популярних книжок і підручників українською мовою. ► 3. Створення мережі таємних антиурядових революційних гуртків. ► 4. Організація недільних шкіл для дорослого населення. ► 5. Підготовка до терористичних актів проти царських посадовців.

4. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Через свої радикальні погляди хлопомани викликали підозру як у поляків, так і в росіян. Патріотично налаштовані поляки вважали хлопоманів зрадниками "польської справи". Російська влада та прихильники її зміцнення в Правобережній Україні також ставилися до хлопоманів з підозрою та вважали, що ті в такий спосіб намагаються прив'язати простий народ до польської національності, підбурюють його незадоволення російською владою» (В. Шандра).

5. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

«Київська громада, на думку П. Куліша, складається із людей молодих, розумних... Головна мета там, що у нас, – видання підручників для простого народу з предметів реальної освіти. В Харківській громаді також втішні відомості: мета та ж, що й у нас – крім того газета» (3 листа О. Кониського).

«Одразу в перший день виступу, у перший момент початку святої битви, Центральний національний комітет проголошує усіх синів Польщі, безвідносно до віри і роду, походження та верстви, вільними та рівними громадянами краю. Земля, якою Народ хліборобів користувався донині на правах чиншу чи панщини, стає від цього моменту його безумовною власністю, віковичним спадком...» (3 Маніфесту польського Центрального національного комітету).

«Євангеліє, перекладене малоросійською мовою п. Морачевським, є у великій мірі знаменною працею як із науково-філологічного погляду, так і з релігійно-морального... Якість, характер слів і якість словосполучень українських ніде не спотворює ні суті, ні змісту думок... Переклад Морачевського потрібно з позитивним відгуком Академії подати на схвалення Святійшому Синоду і прохати його дозволити відправити рукопис до друку» (3 висновку Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук).

6. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження історика.

«Валуєвський указ 1863 р. був спрямований на те, щоб перешкодити українському рухові перетворитися з заняття вузького кола інтелектуалів у масове явище. На свій спосіб російський уряд засвідчував свою політичну далекозорість: розвиток масового українського руху становив серйозну потенційну загрозу для територіальної цілісності імперії» (Я. Грицак).

§ 19 Національний рух і суспільно-політичне життя у 70–80-х роках XIX ст.

Прочитайте фрагмент наукової праці й дайте відповіді на запитання.
▶▶ 1. Коли виникла організація, про яку йдеться? ▶▶ 2. Які завдання ставили перед собою учасники згаданого в тексті руху? Як саме вони прагнули досягти своєї мети? ▶▶ 3. Як змінилися засади діяльності організації після утисків з боку влади в середині 60-х років?

«Що ж до загального напрямку Громади – вона згодом стала називатися “Старою Громадою”, – то... вона держалася аполітичного, чисто культурницького становища; вона вважала, що головне завдання української інтелігенції – старатися якомога більше поширити в народі просвіту, щоб тим самим піднести його громадську й національну свідомість... Частина громадівців вела активну роботу у сфері народної просвіти: засновувала школи, ширила українські книжки, дехто, от-як Познанський, і просто оселявся на селі, щоб бути помічним народові своєю порадою й наукою... Вгамувавши польське повстання (на Україні – за допомогою самих українських селян, які хпали повстанців і оддавали їх до рук російської адміністрації), російське правительство взялося й за український рух... Одначе Громада не перестала існувати. До неї приймали тільки тих, хто вже скінчив курс науки у вищій школі; вибір нових членів переводився відкритим голосуванням, і досить було одного голосу проти, щоб зупинити вибір запропонованого кандидата».

Дорошенко Д. «Нарис історії України»

1. Роль Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у діяльності громад

На початку 70-х років XIX ст. громадівський рух знову пожвавився. Очолила його, як і раніше, Київська громада. Понад половину її членів були представниками старшого покоління українофілів, через що пізніше її стали називати **Старою Громадою**, на відміну від нових студентських **Молодих громад**.

Першими виданнями, що з'явилися на світ завдяки старанням і матеріальній підтримці Київської громади, стали укладені І. Рудченком два випуски збірника «Народні південноруські казки». У 1872 р. громада допомогла Л. Глібову перевидати збірку його байок. Зусиллями громадівців побачили світ

← Павло Чубинський (1839–1884)

Пісня «Ще не вмерла України...» на музику М. Вербицького зі словами з вірша П. Чубинського (перший куплет і приспів) стала основою Державного Гімну України. Праця цього видатного громадського діяча і етнографа дала змогу встановити етнографічні кордони майбутньої української держави.

7 томів матеріалів етнографічно-статистичної експедиції, проведеної в 1869–1871 рр. у Південно-Західному краї під керівництвом **Павла Чубинського**.

Скориставшись послабленням цензури на початку 70-х років, громадівці розпочали публікацію серії українських популярних книжок (зокрема, «Про українських козаків...» М. Драгоманова, «Катерина» Т. Шевченка, «Запорожці» І. Нечуя-Левицького). Ці книжки тисячами примірників розповсюджували серед селян. У 1874–1875 рр. Київська громада взяла на себе редагування російськомовної газети «**Київський телеграф**», перетворивши її на власний друкований орган.

У 1873 р. стараннями Старої (Київської) громади було створено **Південно-Західний відділ Російського географічного товариства**. Метою відділу було збирання та публікація етнографічних і статистичних матеріалів про населення Південно-Західного краю.

На березень 1876 р. кількість членів відділу становила 190 осіб. У ньому працювали найактивніші громадівці – історики В. Антонович, М. Драгоманов, правознавець О. Кістяківський, економісти М. Зібер, С. Подолинський, філолог П. Житецький, етнографи Ф. Вовк, П. Чубинський, І. Рудченко, О. Русов, композитор М. Лисенко та ін. Вони зібрали й підготували до видання численні матеріали з етнографії, археології, статистики, історії, географії, природознавства, економіки, що мали велику наукову цінність. Так, 1874 р. було проведено одинденний перепис населення м. Києва. У **1874–1875 рр.** підготовлено й видано «**Історичні пісні українського народу**» з поясненнями та коментарями **В. Антоновича і М. Драгоманова**. Вийшли друком також «Чумацькі народні пісні», зібрані І. Рудченком, з нотним додатком, упорядкованим М. Лисенком; опубліковано твори М. Максимовича тощо.

→ Титульний аркуш «Історичних пісень українського народу». 1875 р.

Найвидатнішою подією в науковому житті стала участь членів відділу в **III Всеросійському археологічному з'їзді у Києві (1874)**. Діячі відділу ознайомилися європейський світ зі здобутками української науки: історії, мови, літератури, археології та етнографії.

Прочитайте фрагмент історичного джерела і дайте відповіді на запитання.

►► **1.** У чому Ф. Вовк убачав найважливішу мету діяльності громад? ►► **2.** Доведіть, що основне завдання діячі громадівського руху і його легального осередку – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства – вбачали в піднесенні національної свідомості українців.

«Як не кумедним здавалося нам це засідання Громади під головуванням генерал-губернатора, але нікому з нас і в голову не приходила гадка, що ми користуємося чужим недоглядом. Насправді ми одержали тільки те, на що за здоровим глуздом ми мали повне право: збиратися і відкрито займатися науковою діяльністю про Україну і для України».

Вовк Ф. Зі спогадів про установче засідання Південно-Західного відділу Російського географічного товариства

Прочитайте фрагмент наукової праці й дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Поміркуйте, у чому полягає значення книжки В. Антоновича та М. Драгоманова для української науки й суспільної думки. ►► **2.** Які десять книжок XIX ст., на вашу думку, мали найбільший вплив на розгортання національного руху?

«Книга "Історичні пісні українського народу" є програмовою для української науки й суспільної думки. За своїм значенням вона належить до першого десятка ключових видань XIX ст. ...Систематизувавши український фольклор, що осілював історичні події минушини, два лідери українського руху створили книжку, у якій народ сам описував й оцінював власне минуле...»

Гирич І. «Українські інтелектуали і політична окремішність»

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Володимир Антонович (1834–1908) – український історик, археолог, етнограф, археограф. Співорганізатор Київської громади. Головний редактор Київської археографічної комісії. Підготував на цій посаді 15 томів «Архіву Південно-Західної Росії». Від 1878 р. – професор кафедри російської історії Київського університету. Виплекав «київську школу» українських істориків (М Грушевський, Д. Багалій, О. Левицький, І. Каманін та ін.). В. Антонович започаткував систематичні археологічні дослідження на території України, ставши родоначальником вітчизняної наукової археології.

Прочитайте фрагмент історичного джерела й дайте відповіді на запитання. ►► **1.** На які особливості суспільного життя українців 70–80-х років XIX ст. звертає увагу автор спогадів? ►► **2.** Які факти в тексті свідчать, що до В. Антоновича тогочасна молодь ставилася з надзвичайною шанобою?

«...Буваючи в хаті "професора", ми, самі всі українці з роду, вперше тут довідалися і побачили, що є на світі книжки, написані нашою рідною мовою, що є україн-

ські книжки якраз для нас цікаві, і, пам'ятаю, випросивши у "професора" через його сина галицький "Дзвінок" або "Лиса Микиту", ми один у одного їх виривали, щоб собі прочитати. Згодом за дитячими книжками пішли і поважніші, як, напр., "читанки", популярна українська історія з малюнками...

...Пригадую, скільки раз водив він нас в археологічні та нумізматичні музеї в університеті та докладно, години 2–3, водячи од вітрини до вітрини, читав нам українською мовою блискучі, змістовні, а разом з тим так, що й мала дитина усе зрозуміє, лекції з української археології, якій він був батьком. Бувало, збереться близько десятка людей, хто б вони не були, і Володимир Антонович ніколи не одмовиться повести і усе розказати...»

Зі спогадів Василя Доманицького

2. Ліквідація Київської громади. Емський указ

Піднесення українського руху спричинило посилення утисків і переслідування з боку самодержавства. Поштовхом до них став донос, який надійшов з Києва до Петербурга наприкінці 1874 р., про те, що українці хочуть вільної України у формі республіки з «гетьманом на чолі». У серпні 1875 р. за наказом Олександра II було створено спеціальну комісію, яка й запропонувала заходи боротьби з українофільством. Вони передбачали встановлення жорстких обмежень щодо української мови, а також вислання *Михайла Драгоманова* та Павла Чубинського за межі України як «невиправних і безперечно небезпечних агітаторів».

18 травня 1876 р. імператор Олександр II, перебуваючи на відпочинку в німецькому місті Емс, ухвалив указ, відомий під назвою **Емський**, що затвердив запропоновані комісією рекомендації.

↑ Титульний аркуш українського політичного часопису «Громада»

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Михайло Драгоманов (1841–1895) – український публіцист, історик, економіст, громадський діяч, засновник українського соціалізму. Через переслідування царатом за участь у громадівському русі емігрував за кордон. Започаткував видання першого українського політичного часопису «Громада» (вийшло друком 5 томів збірника; 1878–1882). Критикував «старих» українофілів за аполітичне культурництво. Намагався спрямувати український рух на боротьбу за федералізацію в межах Російської та Австро-Угорської імперій; не вірив у можливість відновлення національної державності.

Прочитайте фрагмент історичного джерела й дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Які недоліки, на думку автора, були притаманні національному рухові у 70-х роках XIX ст.? ►► **2.** Як М. Драгоманов сподівався поширити ідеї соціалізму, прихильником яких він був? У чому вбачав відмінність у діяльності соціалістів у південно-західній та південно-східній Україні? ►► **3.** Чим політичні погляди М. Драгоманова 70–80-х років XIX ст. відрізнялися від поглядів лідерів Старої Київської громади?

«...У Києві я застав велике пожвавлення українців. Але не сподобалося мені в київських українофілах багато що: по-перше, поступливість офіційному світові і загравання з консервативними колами, а серед молоді навіть ворожнеча до радикалів, як тоді називали соціалістів; по-друге, велика відсталість від європейських ідей, наукових і політичних, і претензії вирішувати всі питання одним національним духом, як у московських слов'янофілів...»

*Будучи соціалістом за своїми ідеалами, я переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе тільки в певній поступовості і при високому розвитку мас, а тому й більш досягне за допомогою розумової пропаганди, ніж кривавих повстань. Оскільки Україна, моя батьківщина, поділена на дві частини – австрійську і російську і оскільки в першій існує певна політична свобода, якої в Росії немає, то, по-моєму, діяльність соціалістів у кожній частині повинна бути різною: в Австрії можна приступати до організації власне соціалістичної партії з робітників і селян-русинів у союзі з поляками і євреями, в Росії ж треба насамперед добитися політичної свободи. Одержати ж політичну свободу в Росії українська нація, на мою думку, може не шляхом сепаратизму (від лат. *separatus* – відокремлення. – Авт.), а тільки разом з іншими націями й областями, шляхом федералізму.»*

Драгоманов М. «Автобіографія»

3. Роль «Братства тарасівців» у національному русі

Від 90-х років XIX ст. національний рух поступово набував рис політичного. Русієм цього процесу стало національно налаштоване студентство. У 1891 р. харківські та київські студенти **Іван Луна**, **Микола Байздренко**, **Михайло Базькевич** і **Віталій Боровик** утворили українську таємну організацію «**Братство тарасівців**».

Братчики зблизилися з подружжям Олександра та Софії Русових і разом з ними створили Молоду громаду, члени якої діяли в найбільших містах Наддні-

← Борис Грінченко (1863–1910)

Активний член «Братства тарасівців». Письменник і педагог. Укладач букваря «Українська граматика до науки читання й писання» (1888 р., надруковано 1907 р.), першої української читанки «Рідне слово» (1889 р., надруковано 1912 р. у співавторстві з М. Грінченко), чотиритомного тлумачного «Словника української мови» (виданий у 1907–1909 рр. у Києві).

прянщини. Найактивнішим був харківський осередок «Братства» під керівництвом І. Липи. Братчики організовували свята на честь Т. Шевченка, читали лекції, ставили п'єси тощо.

Братство мало свій Статут, опублікований у журналі «Правда» у Львові під назвою «Profession de foi, або Визнання віри молодих українців» (1893). Того самого року поліція викрила організацію, а після арештів і слідства вона перестала існувати. «Братство тарасівців» – перша самостійницька організація у Великій Україні.

Прочитайте фрагмент історичного джерела і дайте відповідь на запитання.
▶▶ Які політичні вимоги було сформульовано в Статуті «Братства тарасівців»?

«Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів, за дрібну децентралізацію як у інших народів, так і на Україні. Україна під гнітом; і після закону людської психології вона підіймає свій національний прапор. Скоро Україна добуде сю волю. Ми єднаємося з усякими іншими пригніченими націями в Росії, щоб гуртом боронитися проти асиміляційних заходів і гуртом здобувати волю... Для нас, свідомих Українців, єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Російська, однак, нам рідні, і жодні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу, і аби була у нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас...»

З «Profession de foi, або Визнання віри молодих українців»

4. Національне відродження кримських татар

З курсу історії 8-го класу ви пам'ятаєте, що на час приєднання Криму до Російської імперії найбільшою етнічною групою там були кримські татари. Установивши в Криму свою владу, російський уряд розпочав його систематичну колонізацію, унаслідок якої змінився етнічний склад населення півострова. Не визнаючи захоплення Криму Росією і не погоджуючись із політикою росіщення регіону, кримські татари стали масово емігрувати до Туреччини. Найбільша хвиля еміграції спостерігалася на межі XVIII–XIX ст. і в середині XIX ст., одразу після Кримської війни. Зрештою Крим залишило дві третини кримськотатарського населення.

З 80-х років XIX ст. у Криму почалося *кримськотатарське національне відродження*, яке згодом заторкнуло всі татарські й інші тюркські народи Російської імперії. Цей рух очолив **Ісмаїл-бей Гаспралі (Гаспринський)**. Від

1877 р. І. Гаспринський став міським головою Бахчисарая. Там він заснував у **1883 р.** двомовну кримськотатарсько-російську газету «**Перекладач-Терджиман**». Вона була першою і протягом багатьох років єдиною тюркськомовною газетою в Російській імперії. У газеті публікували матеріали, присвячені проблемам мусульман Криму й усєї імперії, подіям загальноросійського і світового політичного та культурного життя. Ця газета стала «вікном у великий світ» для кримських татар та інших тюркськомовних народів імперії в Поволжі, Закавказзі й Середній Азії.

↑ Сторінки газети «Перекладач-Терджиман»

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Ісмаїл-бей Гаспрали (Ісмаїл Гаспринський) (1851–1914) – кримськотатарський просвітник, мислитель, письменник, видавець першої у Криму тюркськомовної газети. Навчався в сільській мусульманській школі – мектебе, потім у Московському кадетському корпусі. У 1867 р. повернувся до Бахчисарая, де викладав у мусульманській семінарії – Зінджерлі-медресе. Певний час мешкав у Парижі та Стамбулі.

Завдяки активному поширенню газета популяризувала просвітницькі ідеї реформатора. Вона стала рупором національного відродження кримських татар, яке, на думку І. Гаспринського, починалося з турботи про освіту народу і його духовне пробудження.

І. Гаспринський запропонував програму освітньої реформи, що передбачала запровадження нового методу навчання грамоти. За його методом окремі літери відповідали конкретні звуки (такі нові початкові школи реформатор назвав новометодними). Реформа включала викладання нових предметів у мектебе і медресе, створення перших національних підручників і навчальних посібників для вчителів, організацію жіночої освіти в Криму.

Окрім того, І. Гаспринський обстоював ідею формування національної інтелектуальної еліти, здатної зробити для свого народу значно більше за власних батьків, докладав зусиль до створення політичних структур, що переймалися б проблемами мусульман Росії. І. Гаспринський започаткував дискусію про національну ідентичність кримських татар.

ЗАУВАЖТЕ

Традиційна система релігійних навчальних закладів кримських мусульман складалася із двох рівнів – початкова (мектебе) та вища (медресе).

Ознайомтеся з біографією І. Гаспринського і дайте відповіді на запитання.
►► 1. Якби ви мали змогу поспілкуватися з діячем, що б запитали про його діяльність? ►► 2. Якої б попросили поради українським діячам у боротьбі за відродження національної свідомості? Що б розповіли про події в сучасній Україні?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
► Ухвалення Емського указу імператором Олександром II ► створення «Братства тарасівців» ► відкриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства ► заснування газети «Перекладач-Терджиман».
2. Виберіть твердження, що характеризують діяльність Старої Київської громади в 70–80-ті роки XIX ст.
► 1. Видання «Історичних пісень малоросійського народу» з примітками В. Антоновича та М. Драгоманова. ► 2. Перший вихід «Кобзаря» Т. Шевченка. ► 3. Видання «Граматики малоросійського нарiччя» – першої граматики народної української мови. ► 4. Установлення контролю над газетою «Київський телеграф». ► 5. Заснування Київського університету. ► 6. Заснування Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. ► 7. Видання першої газети українською мовою – «Зорі Галицької». ► 8. Скликання з'їзду діячів науки та культури – «Собору руських учених».
3. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?
«Таким чином з відкриттям відділу розпорошені українофіли одержали центр й опору, навколо якого згурпувалися й стали діяти сміливіше, так що протягом року з лишком їх успіх став впадати в очі» (З доповідної начальника Київського губернського жандармського управління).
«Стан нашого "Київського телеграфа" непевний. І своїм радикальством, і своїм українством, і критикою городських і краєвих справ, і просто конкуренцією "Киевлянину" він викликав проти себе багато ворогів, котрі вхопились за слова "український сепаратизм" як найліпшу палку проти нашої газети...» (М. Драгоманов).
«Випускаючи нашу газету, ми хочемо заявити нашим читачам, що "Терджиман" намагається передусім, з одного боку – дати потрібні та корисні для культурного життя знання, а з іншого – знайомити російське суспільство з нашими національними потребами. Наш шлях важкий і складний. Тому ми взялися за цю справу в ім'я Господа і взялися за перо в інтересах правди й науки» (І. Гаспринський).
4. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.
Здобутки членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у вивченні історії, етнографії, мови, економіки, їхня освітньо-культурницька та громадсько-політична діяльність сприяли піднесенню національної свідомості, подальшому розвитку українського національно-визвольного руху.
5. Аналізуючи внесок М. Драгоманова в українське національне відродження, І. Франко писав: *«В особі Драгоманова побачили ми, побачила Європа перший раз новий тип – свідомого європейця й не менш свідомого українця»*. Прокоментуйте це твердження. Чому М. Драгоманова називають чи не першим подвижником українського громадсько-політичного руху, першим неофіційним послом української справи в Європі?
6. Павло Житецький, згодом відомий учений-мовознавець, так писав про світоглядні позиції громадівців: *«Ми вже добре знали, що однієї свободи мало – без науки, без європейської освіти. Нам був дуже противний як польський, так і московський націоналізм з інстинктами державного насильства»*. Прокоментуйте цю думку. Визначте та обґрунтуйте роль громадівського руху в українському національному відродженні.

§ 20 Історичні джерела про українофільський етап національного відродження.

Практичне заняття

1. Оцінка українського національного відродження в офіційних документах Російської імперії

Прочитайте текст джерела 1, скористайтеся схемою на с. 3, і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Виберіть 5–6 фактів із документа, які свідчать про упереджене ставлення представників влади Російської імперії до національного відродження українців. ►► 2. У чому влада вбачала найбільшу загрозу від діяльності свідомих українців? ►► 3. Які оцінки в цьому документі є найпереконливішим, на вашу думку, доказом його упередженості? ►► 4. Наведіть приклади упередженого ставлення до української мови з сьогодення. Про що свідчить наявність таких негативних явищ нині? Поміркуйте, як боротися з цими явищами.

1. *«Політична ідея винятковості малоросів, як вважає таємний радник Юзефович, є вигадкою австрійсько-польської інтриги, яку запустили у нас поляки на початку 40-х рр. Це переконання підтверджує історія одного з найбільш завязятих пропагандистів українофільства Куліша, який чи не першим заклав основу до подальшого розвитку і поширення шкідливого й безглузлого вчення про відокремлення Малоросії...»*

Майже одночасно з Кулішем з'явився поет Шевченко, якого прихильники Куліша, коли поет помер, намагалися щосили підняти на п'єдестал народного кумира... У 1861 р. почали видавати в Петербурзі Білозерський разом з Кулішем журнал "Основа". Поява цього журналу – перший формальний прояв української пропаганди. Одним із найголовніших завдань засновників нового журналу тоді було запровадження викладання навчальних предметів у народних школах малоросійською говіркою...

Заснований в Києві відділ імператорського Російського географічного товариства прихистив тих неблагонадійних і шкідливих осіб, які нині вирізняються особливою діяльністю на ниві поширення серед народу ідеї про самостійну народність малоросів. У стислі терміни відділ відкрив свою книжкову крамницю, організував свою видавничу діяльність, заснував свій орган "Київський телеграф" із власною друкарнею і почав продавати за найнижчими цінами свої тенденційні видання, в тому числі спотворену переробку малоросійською говіркою гоголівського "Тараса Бульби", де всі слова: "Росія", "руська земля", "російський" – усунуто й замінено словами "Україна", "українська земля", "українець" і врешті-решт пророчо проголошено навіть майбутнього "українського царя".

Найголовнішими діячами відділу на терені поширення в народі хибної і шкідливої думки про самостійність малоросійської народності, мови й літератури є Чубинський і колишній доцент Київського університету Драгоманов.

...З особливою увагою стежачи за напрямом усіх видань для народу малоросійською говіркою, дійшли позитивного висновку, що вся літературна діяльність так званих українофілів має кваліфікуватися як посягання на державну єдність

і цілісність Росії, приховане більш-менш пристойними формами. Осередок цієї злочинної діяльності сьогодні – у Києві.

Мета кийвських українофілів (саме так висловлюються вони в органах друку, що видаються в Росії) не лише невинна, а й навіть похвальна – поширення освіти в середовищі малоросійського народу; і тільки для того, щоб вона була для нього доступнішою, видають книги для народного читання українським діалектом, зрозумілим малоросам. Але при цьому українофіли наполегливо намагаються піднести простонародну говірку Південної Росії до рівня літературної мови, перекладаючи твори російської та іноземних літератур і видаючи оригінальні твори. Прагнення кийвських українофілів спричинити літературну ворожнечу і, так би мовити, відокремитися від російської літератури, видається небезпечним ще й тому, що цілковито збігається із прагненнями і діяльністю українофілів у Галичині, які постійно балакають про 15-мільйонний південноруський народ як про щось зовсім окреме від великоросійського племені. Такий погляд врешті-решт призведе до того, що галицькі українофіли, а потім і наші опиняться в обіймах поляків, які небезпідставно вбачають у прагненнях українофілів надзвичайно корисний для особистих політичних цілей рух...

Дозволити створення особливої простонародної літератури українською говіркою – означало б закласти міцне підґрунтя для розвитку переконання у можливості здійснити в майбутньому, хоча, можливо, і досить віддаленому, відчуження України від Росії...»

Із журналу Особливої наради, скликаної Олександром II у Санкт-Петербурзі 18 травня 1876 р.

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів

Використавши інформацію з джерела 1, складіть ланцюжок подій / явищ українофільського етапу українського національного відродження з погляду його учасника.

2. Джерела про «Братство тарасівців» як першу самостійну організацію в Україні

Прочитайте текст джерела 2 і дайте відповіді на запитання. Чи погоджуєтеся ви з думкою публіциста про брак ідей самостійності України в статуті «Братства тарасівців», а також із його оцінкою позитивних і негативних рис у діяльності організації? Відповідь обґрунтуйте.

2. «Як бачимо, в “Profession de foi” немає ані сепаратизму й мазепинства, ані соціалізації землі і 8-годинного робочого дня, ані відмежування української визвольної справи від загальноросійського визвольного руху, як про це читаємо в споминах І. Липи. Воно й зрозуміле, бо ж це “Визнання віри” було хоч і нелегальним, а все ж публічним виступом й автори мусили рахуватися з тим, що зміст його мав дійти до відома органів безпеки, і зважати, щоб публіка його прийняла по можливості прихильно, тому утримане воно в стриманих, поміркованих то-

нах... Але духом своїм воно таки відповідає тим світоглядним і політичним засадам, що їх подає в своїх спогадах І. Липа... Вага виступу тарасівців полягає власне в тім, що українці перестали ховатися, встидатися чи боятися свого українства, а скрізь, на кожному кроці, в кожних обставинах виступали як свідомі, це значить національно активні члени поневоленої нації, що прагне до політичного і соціального визволення... Недоліком тарасівців було те, що вони обмежувалися у своїй діяльності інтелігенцією, не йшли в народну масу, не пов'язали здійснення своїх національно-політичних постулатів з реальними економічними інтересами народної маси. Це була одна з причин, чому започаткований ними рух не виріс у поважну силу і скоро завмер».

Жук А. «Братство тарасівців», 1943 р.

Прочитайте текст джерела 3 і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Чи відповідають програмові положення і діяльність «Братства тарасівців» потребам часу? Підтвердіть фактами свою думку. ►► **2.** Чи відповідають програмові положення тарасівців пунктам чинної Конституції України? Відповідь обґрунтуйте. ►► **3.** Уявіть себе членами «Братства тарасівців». Доповніть програму організації. Поясніть, як би ви втілювали свою програму в життя.

Узагальнивши свідчення з джерела 3, сформулюйте 3–4 положення програмових засад цієї таємної організації.

3. «Основні точки програми були національно-політичне і соціальне визволення України. Був там і восьмигодинний робочий день, і соціалізація землі, і всякі інші для того часу журавлі в небі... Справа національна полягала коротко ось у чому: Ми, свідомі українці, рішучо і назавжди пориваємо зв'язок з українофілами. Ми, свідомі українці, оддаємо наші сили на творення української культури, на національно-політичне визволення поневоленого українського народу. Ми вживаємо тільки українську мову. Ми працюємо тільки для українського народу. Скрізь, де б ми не були, ми мусимо говорити українською мовою. Ми мусимо агітувати за наші думки, переводячи їх у життя, між іншим, і тим, що кожен член гуртка повинен протягом року вивчити грамоти по-українському не менше двох неграмотних, освідомити й придбати не менше двох членів для нашої організації... Але «святая святых» для тарасівців це була самостійна Україна. Іншої України ніхто з тарасівців собі не уявляв».

Липа І. «Тарасівці», 1922 р.

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ І ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Маніфест Олександра II про скасування кріпацтва в Російській імперії ► заснування журналу «Основа» ► видання Валуєвського циркуляру, створення «Братства тарасівців» ► початок діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства ► запуск залізниці Одеса – Балта ► «Похід у Таврію по волю».

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. *«У Росії існує особливе товариство малоросів, пройнятих духом якогось патріотизму, товариство це має скрізь своїх послідовників, і університети, Київський і Харківський, служать головними провідниками і поширювачами ідей про можливості відновлення Малоросії. Так, у Київському університеті виникло товариство малоросів під назвою "Українська громада". Це молоді й пристрасні вільнодумці, які докладають зусиль для втілення ними думки про свободу Малоросії і прагнуть зблизитися з простим народом, навчити його грамоти і поступово навести його на думку про колишню славу Малоросії і принади свободи з тією саме метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їх впливу, діяти на шкоду монархії...»*

З рапорту царської жандармерії. 1861 р.
Мияковський В. «Київська громада»

Б. *«28 липня ...було в мене кілька осіб, у тому числі Костомаров, дуже заклопотаний припиненням популярних видань на малоросійському наріді. М'яко, але прямо й категорично заявив йому, що вжиті мною заходи залишаються в силі».*

Валуєв П. «Щоденник»

В. *«По всіх містах Росії виникають соціал-демократичні союзи, поширюються заборонені книги і листівки, видаються робітничі газети. Російський пролетаріат напередодні виникнення с.-д. партії в Росії. Всі ці ознаки пробудженої в російському пролетаріаті політичної самосвідомості повинні були не на жарт сполошити уряд. Упевнений, що робітничий рух створений якимись агітаторами, царський уряд намагається вирвати "бунтівників" із робітничого середовища і таким чином придушити робітничий рух. Він проводить для цього масові обшуки і арешти...»*

З листівки київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». 1898 р.

Г. *«...Тепер цей часопис надзвичайно впливовий і скрізь розповсюджений в європейській та азійській Росії, де тільки єсть мусульмани, а також у Північній Персії, ба навіть у китайському Туркестані... Ті впроваджені Гаспринським нові дидактичні способи і новий метод науки читання здобули такий розголос, що до Бахчисарая зачали їздити татари та інші тюрки з-поза меж Криму, щоб придивитися до тамошнього мектебу, і тепер можна налічити більше як 500 новометодних мектебів в усяких областях Російської імперії: і в Криму, і на Поволжю, і на Кавказі, і за Кавказом, і в Туркестані, ба навіть у Кульджі аж під Китаєм».*

А. Кримський

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Користуючись матеріалом підручника і додатковими ресурсами, складіть порівняльну характеристику Михайла Драгоманова, Володимира Антоновича та Ісмаїла Гаспринського за схемою: походження, освіта, громадська діяльність, політичні погляди і політична діяльність, здобутки і наслідки діяльності для українського національного відродження.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть із ними речення.
Громадівський рух, недільні школи, пролетаріат, урбанізація, тимчасово зобов'язані, земство, хлопоманство, інтелігенція, викупні платежі.

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причинно-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	19 лютого 1861 р. 1863 р. 1865 р. Одеса – Балта 1873 р., Київ 1876 р. 1891 р.	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Проаналізуйте фото робітничого містечка Юзівка (нині м. Донецьк) і дайте відповіді на запитання. 1. Які фактори вплинули на швидку урбанізаційну хвилю та активний розвиток цього міста? 2. Які деталі на фотографіях привертають вашу увагу? 3. Знайдіть в інтернеті фото інших українських міст кінця XIX ст. Порівняйте, чим робітниче містечко відрізняється від інших відомих вам міст кінця XIX ст. 4. Складіть розповідь від першої особи про типовий день людини, що мешкала на Донбасі наприкінці XIX ст., оформіть її у вигляді есе.

§ 21 Соціально-економічний розвиток

1. Результати селянської реформи 1848 р.

Ви вже знаєте, що під час «Весни народів» 1848–1849 рр. подією епохального значення стало оголошення імператорським указом від **22 квітня 1848 р.** звільнення селян у Галичині від панщини з 15 травня – на чотири місяці раніше, ніж у всій монархії (у серпні указ був поширений на Буковину; на Закарпатті, як і по всій Угорщині, панщину скасовано Угорським сеймом у березні 1848 р. і підтверджено імператорським указом у 1853 р.).

Закон звільняв селян від панщинних повинностей, надавав їм громадянські права. Однак за «звільнення» селяни мусили сплатити землевласникам викуп, що у 20 разів перевищував вартість річних повинностей.

Селяни отримали право на землю, яка перебувала в їхньому користуванні. Проте фактично у власність селянства перейшло менше половини земельних угідь краю. Більшість селян залишалися малоземельними й неплатоспроможними. А *халушники*, які володіли тільки хатами-халупами, і *комірники*, які наймитували й жили в чужих хатах-коморах, зовсім не мали землі. З роками розміри селянських наділів зменшувалися.

Тож реформа 1848 р. залишила непорушним велике поміщицьке землеволодіння. Це стало підґрунтям для загострення соціальних проблем. Протягом наступних десятиліть найбільочішим питанням у взаєминах поміщиків із селянами була проблема *сервітутів*, тобто *права користування лісами і пасовиськами*. До реформи за звичаєм ними користувалася сільська община. Спеціальні комісії в Галичині, створені для розв'язання цієї проблеми, діяли в інтересах поміщиків, тож більшою частиною природних угідь – лісів і пасовищ – заволоділи поміщики. Селянин мав сплачувати власнику за будівельні матеріали, заготовлення дров, випасання худоби. Подібна ситуація склалася і в Північній Буковині та на Закарпатті.

↑ Українські землі в складі Австро-Угорської імперії в другій половині XIX ст.

Прочитайте фрагмент джерела і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Чи змінилося кардинально становище селян після реформи? Висловіть припущення, чи реальним було поліпшення умов життя західноукраїнських селян у другій половині XIX ст. Свою думку обґрунтуйте. ►► 2. Як наведені факти, на вашу думку, пов'язані з трудовою еміграцією західноукраїнських селян за кордон наприкінці XIX ст.?

«Половина мужиків-хліборобів у Галичині не мають навіть засобів для життя, донконе потрібних, щоб з голоду не пухнути. Половина наших мужиків із року в рік голодує і мусить голодувати, бо не має на чому вижити, а друга половина мужиків, хоч як-так дихає, та все одно живе так бідно, як мало де в іншій країні. Та половина наших майже безземельних мужиків рятується, як може, заробітками і службами по дворах та інших роботах. Але ж гіркі й мізерні в нас заробітки. Великого промислу і фабрик у нас дуже мало, а цілий заробіток є лише на панських ланах. Платня в нас усюди дуже мала... Половина майже кожного села – то такі бідаки, що навіть чорного хліба не мають, а лише пісною бараболою та борцем живляться, а м'яса чи молока то й на Великдень не кожний побачить. Стара убога одежина дірами світить, а в хаті діти босі, голі і навіть верітки (одягу з грубої тканини, з ряднини. – Авт.) нема. Такої бідноти множитья у нас чимраз більше, бо й усі наші селяни-хлібороби так з усіх боків притиснені, що чимраз більше сходять на біду, і всім їм грозить однакове лихо...»

Журнал «Народ». 1890 р.

2. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель

ЗАУВАЖТЕ

Чисельність населення в Галичині зросла з 4,9 млн у 1849 р. до 7,9 млн у 1910 р.

На зламі століть у Східній Галичині було 92 міста й містечка, на Закарпатті – 21, у Північній Буковині – 8. Для регіону найтиповішими були міста з населенням до 10 тис. мешканців. Однак розвивали й великі міста. У 1910 р. у Львові проживало 206 тис. мешканців, у Чернівцях – 87 тис., у шести інших містах (Перемишлі, Коломиї, Дрогобичі, Тернополі, Станіславі, Стрию) – від 30 до 55 тис. осіб.

У другій половині XIX ст. західноукраїнські землі залишалися аграрним краєм. У сільському господарстві було зайнято від 75 до 85 % населення земель (у Галичині в сільському господарстві працювали 94 % українців, 74 % поляків і 26 % євреїв). Зміни в цій галузі економіки пов'язані з утвердженням ринкових відносин та залученням найманих робітників.

Деякі поміщики й заможні селяни застосовували нову техніку – парові плуги, добриворозподільчі машини, сівалки, молотарки, соломорізки, косарки тощо. З кожним десятиріччям зростало застосування машин і на Закарпатті.

В останній чверті XIX ст. у сільському господарстві зросло *товарне виробництво*. Хліб і худобу не тільки збували на місцевих

ринках, а й вивозили за межі західноукраїнських земель. Поглибилася спеціалізація сільськогосподарського виробництва. Наприклад, гірські райони спеціалізувалися на тваринництві, Західне Поділля – на вирощуванні пшениці. У Південному Поділлі й на Покутті переважали посіви тютюну.

Від середини XIX ст. в західноукраїнських землях активнішими стали процеси *індустріалізації* та *урбанізації*. У 70–80-ті роки XIX ст. виникли десятки підприємств фабрично-заводського типу – млини, цегельні, лісопильні, солеварні, нафтоочисні підприємства тощо. Зросла кількість робітників. Щоправда, великих фабрик і заводів було небагато, що й визначало розвиток регіону. На початку XX ст. на західноукраїнських землях діяло близько 700 (переважно невеликих) фабрично-заводських підприємств. Усіма видами промислової діяльності було зайнято близько 300 тис. робітників.

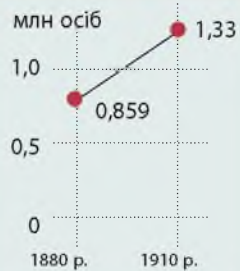
Зайнятість населення у сільському та лісовому господарствах (1900)

Зайнятість населення на фабрично-заводських підприємствах (початок XX ст.)

Чисельність міського населення в західноукраїнських землях

Проаналізуйте графіки на с. 149 і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Про що інформують перший і другий графіки? ►► 2. Яку динаміку показує третій графік? ►► 3. Які соціально-економічні процеси вони відображають?

Для владних кіл Австро-Угорщини українські землі були насамперед ринком збуту й джерелом сировини. Тому українська промисловість була позбавлена тих податкових пільг, якими користувалися нові підприємства в інших провінціях. Не дивно, що темпи індустріалізації в краї були дуже низькі, а деякі галузі промисловості, не витримуючи конкуренції, занепадали. Зокрема, продукція скляної, фаянсової, порцелянової і певною мірою шкіряної, текстильної і паперової галузей не могла конкурувати з дешевими виробами розвинених західних провінцій Австро-Угорщини.

Натомість активно розвивалися галузі видобування і первинної обробки сировини – нафтова, **озокеритна**, лісозаготівельна, борошномельна тощо. Під впливом збільшення попиту на нафтопродукти відбувалося швидке переоснащення *нафтодобувної* та *озокеритної* промисловості. Від видобування

СЛОВНИК

Озокерит – гірський віск.

↑ Добування нафти ручним способом на бориславських промислах. Фото 60-х років XIX ст.

↑ Пасажирський потяг біля перону першого львівського вокзалу. Фото 80-х років XIX ст.

нафти ручним способом, який панував у Галичині ще в першій половині 60-х років XIX ст., у 80-ті переходять до буріння свердловин за допомогою парових машин. Глибинне буріння сприяло стрімкому зростанню видобутку нафти. У 70-х роках XIX ст. він становив 20–30 тис. т на рік, а у 80-х роках – 40–70 тис. тонн. Нафтові промисли зосереджувалися в районі Борислава і Дрогобича. Їх фінансували переважно австрійські й англійські підприємці.

Разом із нафтовою розвивалася озокеритна промисловість. Процес помітно активізувався після того, як було винайдено спосіб одержання парафіну із гірського воску.

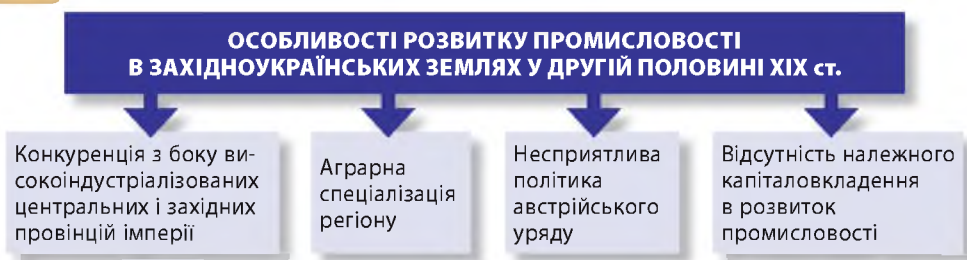
Наявність величезних лісових масивів і попит на дерев'яні будівельні матеріали сприяли розвитку *лісозаготівельного виробництва*. Ця галузь промисловості в Східній Галичині та на Закарпатті у 70–80-х роках XIX ст. була найрозвиненішою і технічно найбільш оснащеною. У 1890 р. в Галичині діяло 56 парових і 77 водяних лісопилень.

Економічний та соціальний розвиток регіону стимулював *будівництво шляхів сполучення*. В урядовому звіті про доцільність спорудження залізниць в імперії зазначалося, що Галичині «...*потрібні залізниці для розвитку промисловості і вивезення сировини та продуктів землеробства, якими багатий край*». Першу залізницю в західноукраїнських землях і в Україні – *від Перемишля до Львова* – було введено в дію у **1861 р.** Вона зв'язала Львів із Віднем. У 1866 р. було відкрито рух на лінії Львів – Чернівці. У 1869 р. почала функціонувати залізниця Чернівці – Сучава, у 1872 р. залізничне сполучення поєднало Чоп з Ужгородом.

Відсталість економічного розвитку краю позначилася і на становищі робітників. Попри офіційно встановлений 11-годинний робочий день, промисловці змушували працювати робітників по 12 годин, а подекуди й довше. Заробітна плата в основних галузях промисловості Галичини на межі століть була удвічі меншою від заробітної плати робітників західних провінцій Австрії. На Буковині й Закарпатті становище пролетаріїв було ще гіршим.

Проаналізуйте схему й дайте відповіді на запитання. Яка із зазначених особливостей розвитку промисловості була, на вашу думку, визначальною для 70–80-х років XIX ст.? Свій вибір обґрунтуйте.

3. Виникнення кооперативного руху

СЛОВНИК

Кооперація – добровільне об'єднання людей для спільної господарської діяльності.

Визначальна риса економічного життя українців Галичини у 80–90-ті роки XIX ст. – створення **кооперативних** і фінансово-кредитних установ.

У **1883 р. Василь Нагірний** створив у Львові кооперативне торговельне підприємство «**Народна торгівля**», яке стало першим споживчим кооперативом у західноукраїнських землях.

Завдання, які ставив перед собою кооператив «Народна торгівля»

- Закупівля та реалізація товарів місцевого виробництва і ввезених з-за кордону
- Заснування в містах і селах крамниць із товарами широкого вжитку й різного асортименту
- Посередництво в закупівлі й постачанні товарів для крамниць
- Створення спеціальних фондів для забезпечення якісного й безперервного ведення торгівлі
- Надання позик для організації торгівлі

↑ Василь Нагірний
(1848–1921)

↓ Герб страхового товариства «Дністер»

У Східній Галичині, переважно в сільських місцевостях, виникали різні види кооперації – заготівельно-збутова, споживча, молочарська, кредитна тощо. Основною з них стала **кредитна кооперація**, оскільки попит на кредити був великий. Селяни намагалися знайти в ній порятунку від лихварів.

У 1894 р. у місті Перемишлі було створено **перший український кредитний кооператив** – «Віра». Ця установа діяла в Галичині, задовольняючи потребу в кредитах купців, ремісників, інтелігенції, заможного міщанства. Кооператив також надавав довгострокові кредити селянам: великі суми – під заставу нерухомого майна, менші суми – під боргові розписки.

Перший кредитний кооператив на селі у Східній Галичині виник 1896 р. Селяни називали такі кооперативи «райффайзенками» (від прізвища Фрідріха Райффайзена, який у 1864 р. організував у Німеччині перше кредитне товариство). Сільські кредитні кооперативи «райффайзенки» надавали селянам дешеві й доступні кредити.

За зразком «Віри» у 1896 р. при **страховому товаристві «Дністер»** у Львові було відкрито **«Товариство взаємного кредиту»**.

Страхове товариство «Дністер» розпочало діяльність у Львові в **1892 р.** Ідея його створення належала В. Нагірному. Нове товариство мало гарантувати певну майнову стабільність: упродовж 1870–1884 рр. у Галичині згоріли 79 094 будівлі, з яких лише 24 % були застраховані. Тож українці в українській установі страхували церкви, парафіяльні будинки, сільські хати тощо.

Прочитайте фрагмент наукової праці й дайте відповіді на запитання. Поміркуйте, що мав на увазі дослідник, говорячи про національний характер кооперативного руху? Підтвердіть чи спростуйте думку історика.

«Український кооперативний рух, здавалося б, будучи в основі своїй чисто економічним, за таких умов логічно набув і національного характеру. Відтоді його поступ вже міцно був пов'язаний із поступом національно-політичним в Україні».

Гай-Нижник П. «Український Державний банк: історія становлення. Документи і матеріали. (1917–1918 рр.)»

4. Початок трудової еміграції

Життя селянства західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. визначали безземелля і малоземелля, безробіття, обтяжливі податки і хронічні злидні, соціальна незахищеність. Такі умови життя спонукали шукати кращої долі, спричинювали масову трудову еміграцію до США, Канади, Бразилії та європейських держав. Уряди заокеанських країн заохочували масове переселення

СЛОВНИК

Гомстед – земельна ділянка, яку надавали на пільгових умовах на вільних землях Канади та США для ведення фермерського господарства, обробітку й забудови.

шахтах, будівельних об'єктах. Та найбільше селяни прагнули одержати земельні ділянки з фондів державної власності – т. зв. **гомстеди**.

Першими українцями, що прибули до США у 70-х роках XIX ст., були закарпатці. Згодом у пошуках кращої долі вирушили за океан українські селяни Галичини та Буковини. Масовий еміграційний рух до США і Канади розпочався з 90-х років XIX ст. Першими переселенцями до Канади вважають Василя Єлиняка та Івана Пилипіву із с. Небилова тодішнього Калуського повіту. До канадських берегів вони прибули у **1891 р.**

Найтяжче велося українським переселенцям у Бразилії та Аргентині. Природні умови там істотно відрізнялися від українських. Для українців гарячий тропічний клімат був надзвичайно несприятливим, а омріяного добробуту вони досягали наполегливою виснажливою працею.

У середині 90-х років XIX ст. розпочалася перша «бразильська гарячка», спричинена міграційною політикою уряду Бразилії. Пароплавні компанії, відповідно до угоди з бразильським урядом, зобов'язалися перевезти до країни європейських емігрантів. Переїзд коштом держави, великі й спочатку безкоштовні земельні наділи, інші пільги – усе це надзвичайно вабило західноукраїнських селян, підштовхуючи їх до пошуків заробітчанського щастя за океаном.

Як свідчать документи, на межі XIX–XX ст. зі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття загалом емігрувало понад 650 тис. осіб, із яких найбільша кількість осіб – 47 % – виїхали до США.

Темі еміграції галичан чимало творів присвятив видатний український новеліст Василь Стефаник. Вустами

одного зі своїх героїв письменник виніс вирок еміграції як протиприродному явищу: «Аді, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!» – і показав їй через вікно могилу». Поміркуйте над висновком В. Стефаника. Підтвердіть або спростуйте його слушність історичними фактами.

з-за кордону. Емігрували здебільшого найбідніші та середнього достатку селяни. Проте були й заможні емігранти.

Найбільше вабив українських переселенців Північноамериканський континент. Ті, хто бажав працювати, щоб мати постійний заробіток, і не боявся важкої роботи, влаштувалися чорноробами на заводах, фабриках,

↑ Емігранти з Галичини на залізничній станції в м. Квебек (Канада). Фото 90-х років XIX ст.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
► Відкриття залізниці «Перемишль – Львів» ► створення у Львові першого в західноукраїнських землях кооперативу ► скасування панщини в Австрійській імперії ► заснування страхового товариства «Дністер».
2. Виконайте проєкт. Об'єднайтесь у кілька груп. Проаналізуйте карту на с. 152. Зверніть увагу на географічне розташування краю. Використовуючи матеріал параграфа, додаткові джерела інформації, дослідіть економічний потенціал регіону, складіть план його економічного розвитку на 50 років, враховуючи наявні ресурси, технічні можливості часу, а також демографічну складову.
3. До положень, що характеризують стан економіки західноукраїнських земель у другій половині XIX ст., доберіть конкретні факти за матеріалом підручника.
► 1. Західноукраїнські землі лишалися аграрним краєм. ► 2. У сільськогосподарському виробництві застосовують нову техніку, залучають значну кількість найманих робітників. ► 3. Для сільського господарства характерне зростання товарного виробництва. ► 4. У регіоні активізуються процеси індустріалізації та урбанізації. ► 5. У промисловому виробництві розвиваються галузі видобування та первинної обробки сировини.
4. Конкретизуйте й уточніть загальне твердження про розвиток промисловості в західноукраїнських землях.
70–80-ті роки XIX ст. можна вважати часом формування у Східній Галичині великої фабрично-заводської промисловості. Проте темпи розвитку промисловості відставали від темпів західних провінцій імперії і не задовольняли потреби краю.
5. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.
У цілому політика імперії Габсбургів не сприяла розвитку економічного потенціалу Західної України і намагалася залишити цей регіон головним постачальником сировини.
6. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?
«Після тривалого очікування наближається радісний день, з якого починається і в нас регулярний рух на залізниці ім. Карла Людвіга. Вона ... з'єднає Львів з цілою мережею європейських залізниць. За допомогою залізничних шляхів Східна Галичина поєднається з цивілізованою Європою... Столиця краю, як і взагалі Галичина, відтепер матимуть допуск до збільшення активності промислу і полегшеної торгівлі» («Gazeta Lwowska»).
«Василь Нагірний, львівський архітектор, та о. Євген Дудкевич, настоятель парафії в Рудні під Львовом, – ініціюють заснування першої руської торговельної установи під назвою "Народна Торгівля", товариства, зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові. Початок її діяльності був надзвичайно складний, бо недовіра нашого суспільства до будь-якої економічної праці після зруйнування обох селянських банків на той час сильно закоренилась. Труднощі становив також набір відповідних людей...» (К. Левицький).
«У 1894 р. в Перемишлі засновано перше наше товариство взаємного кредиту "Віра" на підставі статуту, що його уклав Теофіл Кормош. Створювати власні економічні установи може лише народ, який має національну самосвідомість, а діяти до національної свободи може лише народ економічно незалежний, а значить, заможний» (К. Левицький).
7. Поміркуйте над висловленою думкою. Підтвердіть фактами або спростуйте її слушність.
«Дехто твердить, що головною причиною є бідність, нужда і брак хліба. Але що на це сказати, коли емігрують і доволі заможні господарі, які мають землю, хліб, навіть гроші готівкою... Отже, не виключно голод і нужда, а також якісь інші, досі не виявлені причини посилюють еміграцію... Сама мрія про "свободу", здається, є принадою, яка вабить темний народ» (І. Франко. «З приводу української еміграції»).

Створення першого в західно-українських землях українського театру

1861

Заснування товариства «Руська бесіда»

1864

1868

Заснування товариства «Просвіта»

Відкриття кафедри української філософії в Чернівецькому університеті

1873

Створення Літературного товариства ім. Т. Шевченка

1875

Заснування газети «Діло»

1880

1885

Створення політичної організації «Народна рада»

§ 22 Суспільно-політичне життя у 60-80-х роках XIX ст.

Пригадайте з уроків всесвітньої історії, за яких обставин і коли Австрійська імперія перетворилась на дуалістичну монархію – Австро-Угорщину. Чи зачепили ці перетворення українські землі?

1. Вплив москвофілів на суспільно-політичне життя населення західноукраїнських земель

У другій половині XIX ст. виразниками суспільно-політичного руху в тій частині України, яка перебувала у складі Австро-Угорської монархії, були течії москвофілів і народовців (українофілів).

СЛОВНИК

Москвофільство – національно-культурна і суспільно-політична течія українського населення Галичини, Буковини та Закарпаття, популярна в другій половині XIX ст. Поширювала ідеї приналежності західних українців (русинів) до єдиного російського («руського») народу.

ЗАУВАЖТЕ

Щодо покоління західноукраїнських діячів москвофільського спрямування, які обстоювали специфічний світогляд, зорієнтований на історичну спадщину Русі-України, вживають термін «старорусини».

Суспільно-політична течія **москвофілів** об'єднувала ту частину греко-католицького духовенства й інтелігенції Галичини, Буковини та Закарпаття, яка прагнула до культурної єдності з Росією, сподіваючись на підтримку російського уряду, дотримуючись водночас підкресленої лояльності до Габсбурзької монархії.

Москвофільство утвердилося після подій 1848–1849 рр., коли українська інтелігенція, яка тривалий час прихильно ставилася до Габсбурзької династії, була розчарована поступками полякам і фактичним перетворенням Галичини на польську автономію. Шукаючи способів для протидії польському наступу, українські інтелігенти почали орієнтуватися на Росію. У західноукраїнських землях вони мали широке коло прихильників, які безнадійно заплуталися в тер-

мінах «руський», «русинський», тобто «український», та «російський», помилково вважаючи їх тотожними.

Москвофіли вживали як літературну мову так зване **язичіє** – суміш церковнослов'янської, російської, польської та української мов. Мову, якою розмовляв простий народ, уважали говіркою неосвічених людей. Саме «язичіє» відштовхувало молодих українських інтелігентів від рідної мови, що полегшувало завдання тим, хто хотів їх денационалізувати (онімечити, сполонізувати тощо).

У москвофілів були власні установи й культурно-освітні товариства, вони видавали газети і журнали. Заснована ними **1870 р.** громадсько-політична організація **«Руська рада»** претендувала на роль основного представника українського народу Галичини.

Від другої половини 60-х років XIX ст. москвофіли пропагували ідею єдиного «русского» народу від Карпат до Камчатки. Це влаштовувало російський царизм, за фінансової підтримки якого москвофіли поширювали свої ідеї в західноукраїнському суспільстві. Згодом вони розгорнули агітацію за прийняття греко-католицьким населенням православ'я і приєднання західноукраїнських земель до Росії.

На Закарпатті активними прихильниками москвофільства були «будителі» **Олександр Духнович** та **Адольф Добрянський**. Вони виступали з антиугорських позицій, обстоювали ідею зв'язку земель, заселених закарпатськими русинами, із «загальноруським простором», який ототожнювали з Росією.

Одним із каналів поширення проросійських ідей на Буковині були осередки православ'я. Буковинські москвофіли (а це були переважно православні священники, які зазнавали сильного впливу з боку румунів і німців) вважали, що тільки за допомогою Росії буковинці можуть позбутися статусу пригнобленого народу.

Знайдіть в інтернеті інформацію про те, які засоби пропаганди застосовували москвофіли для досягнення своєї мети серед різних станів українського суспільства. Поясніть, чому ці засоби були дієвими. Порівняйте російський пропагандистський рух у XIX і XXI ст. Виділіть спільні й відмінні риси.

2. Роль народовців у формуванні української національної самосвідомості (60–80-ті роки XIX ст.)

На початку 60-х років XIX ст. у суспільно-політичному русі в західноукраїнських землях виокремилася **народовська** течія.

Народовці були прихильниками ідеї національної окремішності українців у двох імперіях, виступали за єдність усіх українських земель і розвиток єдиної української літературної мови на основі живої народної. Ця течія об'єднувала здебільшого студентів, учителів, молодих священників, представників світської інтелігенції.

СЛОВНИК

Народовці – представники суспільно-політичного руху другої половини XIX ст., які розвивали традиції українського національного життя, обстоювали самобутність українського народу.

Оскільки більшість культурно-освітніх установ у Галичині перебували під контролем москвофілів, зокрема Галицько-руська матиця, «Народний дім», народовці організували паралельні товариства для реалізації своїх завдань.

Знайдіть в інтернеті інформацію про організації і періодичні видання, створені народовцями та москвофілами. ►► **1.** Поміркуйте, чим пояснюється змагальність двох основних течій у суспільно-політичному житті в західноукраїнських землях. Що спільного було в їхній діяльності? ►► **2.** Чому, на вашу думку, політична організація народовців виникла пізніше за москвофільську? ►► **3.** Чим було зумовлене заснування москвофілами у 1874 р. Товариства ім. М. Качковського?

◀ Рекламна листівка про створення москвофілами Товариства ім. М. Качковського

У січні **1861 р.** у Львові було засновано перше в Галичині культурно-розважальне товариство *«Руська бесіда»*. Згодом такі товариства виникли в багатьох містах Галичини. Вони утримували клуби, театральні колективи, читальні та бібліотеки, влаштовували концерти, літературно-музичні вечори. У Львові при *«Руській бесіді» 1864 р.* виник перший у західноукраїнських землях *український театр* з однойменною назвою.

У **1868 р.** народовці заснували у Львові культурно-освітнє товариство *«Просвіта»*; у **1873 р.** з ініціативи й за матеріальної підтримки діячів підросійської України створено *Літературне товариство ім. Т. Шевченка* (1892 р. реорганізоване в *Наукове товариство ім. Т. Шевченка*).

ПРИЧИНА

- прагнення народовців підняти науковий та освітній рівень українців, сприяти піднесенню їхньої національної свідомості

ПОДІЯ

1868 р. – заснування у Львові першої «Просвіти»

НАСЛІДОК

- відкриття бібліотек, книгарень, друкарень, музеїв, театрів у Галичині, організація публічних читань
- активізація політичних амбіцій українців, участь просвітян у діяльності галицького сейму
- підвищення рівня національної свідомості українців

↑ Юліан Романчук (1842–1932)

↑ Сторінка газети «Діло». 1880 р.

Завдяки старанням народовців Східна Галичина стала центром українсько-го друкованого слова для всієї України. У книжках, журналах і газетах публікували не тільки матеріали західноукраїнських авторів, а й статті, твори громадських діячів, учених і письменників підросійської України, що сприяло поширенню ідеї єдності українського народу по обидва боки російсько-австрійського кордону.

↑ Олександр Барвінський (1847–1926)

Наприкінці 60-х – у 70-х роках XIX ст. провідним органом народовців став літературно-науковий та політичний журнал «Правда». «Першим виразним осередком народовецького руху в Галичині з виразним українофільським відгінком» І. Франко вважав журнал «Вечерниці», що виходив протягом 1862–1863 рр.

Від початку 80-х років XIX ст. діяльність народовців набула політичного характеру. Поштовхом до цього стали вибори до галицького сейму (1879), на яких українці, очолювані москвофільською «Руською радою», змогли делегувати лише трьох своїх представників.

↑ Володимир Барвінський (1850–1883)

Для поширення своїх поглядів та посилення впливу на громадськість народовці заснували політичні часописи: газети «Діло» (1880 р., ініціатор і засновник **Володимир Барвінський**) – для інтелігенції та «Батьківщина» (заснована з ініціативи **Юліана Романчука** в 1879 р.) – для селянства. За сприяння В. Барвінського 1880 р. у Львові відбулося *перше українське народне віче*, у якому взяли участь дві тисячі селян. *Ця подія започаткувала вічевий рух у західноукраїнських землях.*

Прагнучи здобути першість у суспільно-політичному житті, народовці у 1885 р. створили власне політичне товариство під назвою «**Народна рада**». Засновниками цього товариства були **Олександр Барвінський**, Іван Белей, Стефан Качала, Кость Левицький, Василь Нагірний, Юліан Романчук та ін.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Юрій Федькович (1834–1888) – письменник, фольклорист, культурно-освітній і громадський діяч, засновник і перший редактор «Буковини» – першої української політичної газети на Буковині. Ю. Федьковича називають буковинським «будителем», засновником нової української літератури на Буковині: він першим у краї почав писати твори живою народною мовою (1862 р. – дебютна збірка поезій, 1876 р. – перша збірка прозових творів). Ю. Федькович – перший збирач фольклорних матеріалів на Буковині й організатор збирання фольклору.

Народовський рух поступово поширився і на Буковину, започаткувавши там національне відродження. Важливим осередком виховання національно свідомої інтелігенції в краї стала заснована у нововідкритому Чернівецькому університеті (1875) кафедра української філософії, яку очолив народовець Гнат Онишкевич. Створене в Чернівцях товариство «Руська бесіда» (1869), підпорядковане москвофілам, 1884 р. перейшло під вплив народовців. Друкованим органом народовців стала газета **«Буковина»** – перша українська політична газета на Буковині (почала виходити 1885 р.). Її першим редактором був **Юрій Федькович**.

Від середини 80-х років XIX ст. пожвавлення народовського руху на Буковині пов'язано з діяльністю Степана Смаль-Стоцького. У 1891 р. він очолив політичне товариство «Руська рада» і перетворив його на найвпливовішу українську організацію на Буковині.

Досягнення народовців на Закарпатті були значно скромнішими. Там вони так і не змогли послабити позиції москвофільства, зокрема й через активну мадяризацію краю.

3. Діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта» та Літературного товариства ім. Т. Шевченка

Основним завданням створеного народовцями в 1868 р. українського культурно-освітнього товариства «Просвіта» стало поширення письменності, освіти в широкому розумінні цього слова. Товариство видавало твори видатних українських письменників, шкільні підручники, літературно-наукові альманахи, популярні брошури, створювало читальні, поширюючи свої заходи й на селян. Незабаром з'явилися філії «Просвіти» та читальні в повітових містах і селах по всій Галичині й Буковині.

↑ Пам'ятник «Просвіти» у Львові. Скульптор В. Ярич. 1993 р.

Одним із перших заходів товариства стало заснування власної наукової бібліотеки з читальнею (1869) та видання «Читанки для сільських людей» під назвою «Зоря». Першим головою «Просвіти» був педагог і композитор **Анатоль Вахнянин**.

У 1871–1876 рр. для українських гімназій «Просвіта» видала 17 шкільних підручників накладом 12,3 тис. примірників.

Прочитайте фрагмент джерела. Прокоментуйте описані у ньому події / явища. У чому історичне значення згаданих подій / явищ?

«Розпочався вечір. На сцену вийшов п. Ол. Барвінський, якого зустріли гучними оплесками. Привітавши гостей, він розповів про життя М. Костомарова, про його заслуги в науці й літературі. Півгодинну його лекцію всі слухали з цілковитою увагою. Після лекції перед глядачами постала чудова картина. На сцену вийшов жіночий хор під проводом п-ні Барвінської і проспівав "Молитву" Верниволі (Кониського) на музику Лисенка: "Боже великий, єдиний, Русь-Україну храни!"... Як їхня провідниця, так і весь хор (12 осіб), – всі були в прекрасних народних строях; дивишся і очей не можеш відірвати. Всі, хто був у залі, з невимовною насолодою дивилися на цю красу Поділля, а коли пролунали по залу ніжні, любі звуки "Молитви", – справжня дрож проймала кожне серце, стільки святого почуття влили дівочі серця у слова і звуки своєї "Молитви"».

Газета «Діло». 1885 р.

З ініціативи народовців і за підтримки діячів Східної України у Львові **1873 р.** було створено **Літературне товариство ім. Т. Шевченка**. Згідно зі статутом, основною метою товариства мав стати розвиток української словесності. Тож спочатку в його діяльності переважала культурно-просвітницька робота. Ініціатива перетворення Товариства ім. Т. Шевченка на наукове належала О. Кониському. У **1892 р.** товариство ухвалило новий статут, відповідно до якого перетворювалося на товариство фахових науковців і науковців-аматорів. Було сформовано три відділи: філологічний, історико-філософський і математико-природничо-медичний. Для розв'язання конкретних наукових завдань передбачалося створювати комісії. Товариство стало називатися **Науковим товариством ім. Т. Шевченка (НТШ)**.

Період найбільшого піднесення в діяльності НТШ пов'язаний із головуванням **Михайла Грушевського (1897–1913)**. НТШ мало свою друкарню, а незабаром як окрему структуру було створено «Видавничу спілку» для видання української художньої літератури й науково-популярних книжок. У НТШ було сформовано першу і протягом тривалого часу єдину наукову українознавчу

← Пам'ятник М. Грушевському у Львові. Скульптори Д. Кравич, М. Посікіра, Л. Яремчук. 1994 р.

бібліотеку, мало власну книгарню. Збагачувався етнографічними й археологічними експонатами музею товариства.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
 - ▶ Створення політичної організації «Народна рада»
 - ▶ створення у Львові Літературного товариства ім. Т. Шевченка
 - ▶ заснування у Львові товариства «Просвіта»
 - ▶ створення у Львові при «Руській бесіді» першого в західноукраїнських землях українського театру.
2. Виконайте проєкт. Уявіть себе головним редактором / головною редакторкою газети «Діло». Ви маєте підготувати ювілейний випуск газети з приводу 15-річчя від її заснування. Зробіть підбірку найважливіших подій із суспільно-політичного життя українських земель та оформіть газету на кілька сторінок у вигляді презентації.
3. Використавши додаткові джерела інформації, а також матеріали параграфа, дослідіть біографії вказаних історичних діячів. Схарактеризуйте кожного з них одним реченням. О. Барвінський, В. Барвінський, Ю. Романчук, Ю. Федькович, М. Грушевський.
4. До положень, що розкривають суть ідей і прагнень москвофілів, доберіть контраргументи українофілів.
 - ▶ 1. Створення і накидання українцям «язичія».
 - ▶ 2. Пропагування ідей, що самостійного українського народу не існує.
 - ▶ 3. Агітація за перехід греко-католиків у православ'я.
5. Які твердження стосуються суспільно-політичної течії народовців?
 - ▶ 1. Створили товариство «Просвіта», яке видавало популярні українські книжки, відкривало читальні тощо.
 - ▶ 2. Пропагували ідеї російських слов'янофілів і намагалися запровадити штучне «язичіє».
 - ▶ 3. Заснували 1870 р. громадсько-політичну організацію «Руська рада».
 - ▶ 4. Створили перше в Галичині культурно-розважальне товариство «Руська бесіда».
 - ▶ 5. Їхніми лідерами були О. Барвінський, В. Барвінський, Ю. Романчук, К. Левицький, С. Смаль-Стоцький.
 - ▶ 6. Об'єднували частину греко-католицького духовенства й консервативної інтелігенції.
 - ▶ 7. Орієнтувалися на реакційні кола царської Росії й мали від них матеріальну підтримку.
 - ▶ 8. Через періодичні видання «Вечерниці», «Правда», «Діло», «Батьківщина» пропагували національні й культурно-освітні ідеї.
6. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

«Щодо специфічності галицько-руського москвофільства, на яке поляки почали нарікати ще 1848 р., воно справді не без вини правлячих у Галичині польських сфер від 1848 р. дотепер мало певні успіхи... Наша москвофільська секта зітхає до Росії, якої, як правило, не знає, до національної єдності з великим російським народом, про який не має поняття, до російської мови, літератури, на якій не читає...» (І. Франко)

«Скликання народних віч мало відновити традицію давніх руських демократичних інституцій та залучити народні маси до публічних обговорень, щоб у такий спосіб з'ясувати думки й бажання народу, а також плекати в якнайширших верствах суспільства здатність до політичного життя. Ініціатором цієї думки був Володимир Барвінський, перший редактор "Діла", який на цьому вічі виголосив дуже ґрунтовну промову, в якій розкрив засади постанов щодо економічних справ...» (К. Левицький).

Польсько-українська угода («Нова ера»)

1890

Утворення Русько-української радикальної партії (РУРП)

1894

Відкриття кафедри історії України у Львівському університеті

1895

Вихід друком твору Ю. Бачинського «Україна Irredenta»

Утворення Української національно-демократичної партії (УНДП)»

1899

Утворення Української соціал-демократичної партії (УСДП)

§ 23 Політизація українського національного руху в 90-ті роки XIX ст.

Прочитайте фрагмент історичного джерела і дайте відповіді на запитання.
►► 1. Про які реалії суспільного життя в Закарпатській Україні кінця XIX ст. йдеться? ►► 2. Дайте історичний коментар до подій і явищ, описаних у фрагменті джерела.

«...Мадяри забороняють угорським русинам отримувати руські часописи з Галичини, навіть неполітичні, а й літературні або призначені для дітей. А ось недавно угорський уряд через свою велику гуманність заборонив отримувати і поширювати в Угорщині видання львівської «Просвіти». Угорським русинам забороняють підтримувати зв'язки з галицькими, відбирають листи, написані до угорських русинів, тощо. Навіть в абсолютистській Росії не чинять таких речей так явно, з таким цинізмом, а особливо з вустами, повними гучних фраз про свободу, толерантність і цивілізованість.

Щоб знищити всякий слід Русі на Угорщині, уряд наказав змінювати назви не лише місцевостей, а й осіб – як імена, так і прізвища – на мадярський лад... З цілої українсько-руської території власне угорські русини найперші почали емігрувати за море.

Русини не мають жодного свого посла в соймі. Не мають тому, що в Угорщині вибори проводять так, як певне ніде в іншій країні, хоч би навіть напівцивілізованій...»

Із протесту галицьких українців щодо закарпатських українців Угорщини. 1896 р.

1. Створення першої легальної політичної партії в Україні

У другій половині 70-х років у суспільне життя Галичини прийшло нове покоління діячів. Його очолювали студенти Львівського університету **Іван Франко** та **Михайло Павлик**. Притаманний молоді радикалізм, а також вплив М. Драгоманова зумовили критичне ставлення цих діячів не тільки до московізму, а й до народоства. Молоді радикали, захоплені *соціалістичними ідеями*, робили наголос насамперед на соціальних проблемах, прагнули надати українському національному рухові нового, європейського характеру. Через

свої часописи, зокрема «Народ», вони хотіли залучити до політичної діяльності селян Галичини та Буковини.

Пояснюючи, що таке *соціалізм*, М. Павлик зазначав: «...зрівняти всіх людей на світі так, аби кожен на себе робив, а не на других; аби кожний мав чим і на чім робити... Така наука про рівність всіх людей називається соціалізм, такі думки зветься соціалістичними, а чоловік, котрий їх тримається, – соціаліст, по-нашому гуртівник, або товаришник, бо все має йти на гурт товариствам, громадам» («Друкований лист М. Павлика до людей», 1880 р.).

У жовтні 1890 р. радикали створили першу в Україні політичну партію – *Русько-українську радикальну партію (РУРП)*. Її засновниками й лідерами були І Франко, М. Павлик, В. Будзиновський, С. Данилович, Є. Левицький, Р. Ярославич. РУРП прагнула обстоювати соціальні інтереси українських селян Галичини й водночас захищати національні права українського народу.

Прочитайте фрагменти історичних джерел і дайте відповідь на запитання. Як засновники РУРП пояснювали мету створення своєї організації?

«Радикальну партію засновано з метою нести в народні маси свідомість його економічних, національних і політичних інтересів і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх... Заснування Радикальної партії сталося початком небувалого в нас досі руху в народних масах. В народні маси кидано нечувані досі гасла; загальне голосування, свобода друку, податкові та аграрні реформи» (І. Франко).

«У 20-му числі “Народу” від 15-го жовтня 1890 р. надруковано “Програму РУРП”... Складається вона з двох частин: 1) максимальної і 2) мінімальної програми... Не містила вона нічого нового й оригінального, а була лише перенесенням на нашу ниву поглядів, засад західноєвропейського соціалізму. С. Данилович пояснював згодом цю програму широким верствам українського народу так, “що тепер приходиться власне зміна ладу цілого світу на лад соціалістичний”, “щоб не було ні хлопа, ні пана, лише всі були рівні, вільні, просвічені люди” і що “на основі того ж наукового соціалізму стоїть і наша РУРП, котра має за своє найважливіше завдання підготувати руських селян-мужиків до соціалістичного ладу”. Він зазначив, що делегати РУРП Р. Ярославич і С. Вітик на з’їзді соціал-демократів у Відні 1897 р. заявили, що РУРП прагне передусім до здобуття політичної самостійності для цілого русько-українського народу в Австро-Угорщині і Росії» (О. Барвінський).

РУРП першою обґрунтувала вимогу політичної самостійності України. У 1895 р. вийшов друком публіцистичний твір одного із молодих членів партії *Юліана Бачинського* під назвою «Україна Irredenta» («Україна уярмлена»).

↑ Михайло Павлик (1853–1915)

СЛОВНИК

Політична партія – організація, що об’єднує своїх членів навколо програми, гасла чи керівника; прагне досягти мети шляхом здобуття державної влади, участі в її здійсненні або безпосереднього впливу на рішення державної влади.

Спираючись на соціалістичні ідеї, автор обґрунтував історичну правомірність боротьби українців за окрему самостійну державу.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Юліан Бачинський (1870–1940) – український громадський і політичний діяч, публіцист. Вищу юридичну освіту здобув в університетах Львова і Берліна. Член Русько-української радикальної партії в Галичині, очолював її соціалістичне крило, підтримував ідею самостійності України. Погляди щодо Соборної української держави Бачинський виклав у книзі «Україна Ingredienta». Один із співзасновників Української соціал-демократичної партії Галичини (1899), якою керував до 1914. Під час Першої світової війни служив в австрійській армії. Згодом – член Української національної ради ЗУНР у Львові та голова дипломатичної місії у Вашингтоні. Визнав Радянську владу в Україні в 1933 р. Повернувся в Україну, наступного року заарештований, помер в ув'язненні.

Тож 1895 р. на 4-му з'їзді партії рурпівці доповнили свою програму пунктом, у якому йшлося, що втілення партією *«ідеалів соціалістичних можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу»*.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Франко (1856–1916) – видатний український поет, прозаїк, драматург, літературний критик, публіцист, перекладач, науковець, громадський і політичний діяч, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1899), почесний доктор Харківського університету (1906), член Всеукраїнського товариства «Просвіта». Автор близько 6000 літературних, наукових і публіцистичних праць. Один з ідейних лідерів українського національного руху, перший голова РУРП, один із її головних ідеологів. У 1899 р. він вийшов з її складу, мотивуючи своє рішення тим, що почувається «насамперед русином, а потім радикалом».

Прочитайте вислів І. Франка – його життєве кредо – і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Як це твердження характеризує І. Франка як людину? ►► **2.** Як ви думаєте, чи легко жити з такими переконаннями? ►► **3.** У чому І. Франко вбачав реальні можливості втілення національної ідеї?

«Тільки... всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів».

2. Суть «новоерівської» політики народовців. Її здобутки

Не поділяючи соціалістичних ідеалів молоді, народовці прагнули досягти піднесення українського руху легальним способом, діючи в межах законів Австро-Угорщини. У 1890 р. лідери народовців О. Барвінський, Ю. Романчук,

галицький митрополит С. Сембратович за підтримки В. Антоновича та О. Кониського дійшли згоди з польськими політичними колами й австрійським урядом щодо компромісної політики, яка отримала назву «**нової ери**».

Про задоволення істотних політичних прав українців не ішлося. Тому «нова ера» у відносинах з австрійськими урядовими колами тривала недовго. У 1894 р. більшість народовців на чолі з Ю. Романчуком відмовилися від «новоєрівської» політики та зблизилися з тим крилом радикальної партії, яке поступово відмовлялося від соціалістичних ідей на користь національної. Наслідком такої плідної співпраці стало створення у **1899 р. Української національно-демократичної партії (УНДП)** – основної політичної сили українства в краї.

«**Нова ера**» – спроба українсько-польського порозуміння 1890 р. в Галичині за посередництва австрійського уряду та українських громадських діячів Наддніпрянщини. Її суть полягала у відмові народовців від союзу з москвофілами й лояльному ставленні до імперії Габсбургів узамін на поступки з боку австрійських і польських владних кіл для українського руху в культурно-освітній, політичній та господарській сферах.

Проаналізуйте таблицю і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Який зі здобутків політики «нової ери», на вашу думку, був найістотніший? ►► **2.** Підтвердіть фактами або спростуйте слушність оцінки О. Лотоцького: *«Якщо поступки на користь українців обмежилися лише призначенням на новостворену у Львівському університеті кафедру історії Східної Європи М. Грушевського, то наслідки його діяльності в Галичині вже самі по собі цілком виправдовують ту політичну акцію, що її творцями були Антонович, Кониський, Барвінський...»*

Найважливіші здобутки «нової ери»

- Запровадження в буковинських і галицьких освітніх установах українського фонетичного правопису (1892)
- Відкриття у Львівському університеті кафедри історії України на чолі з М. Грушевським (1894)
- Перетворення Літературного товариства ім. Т. Шевченка на наукове (1892) та розширення завдяки державним субсидіям його діяльності
- Створення страхового товариства «Дністер» (1892)
- Відкриття української гімназії в Коломиї (1892)
- Поширення принципу двомовності на низку вчительських семінарій
- Поява урядових розпоряджень про підтвердження прав або розширене вживання української мови в державних установах
- Відкриття для українців ширшого доступу до державних посад

3. Створення партій самостійницького спрямування (УНДП та УСДП)

Прочитайте фрагмент історичного джерела й дайте відповіді на запитання.

►► 1. Які політичні й територіальні зміни передбачено цим документом?
►► 2. Інтереси яких верств, прошарків суспільства відображають положення цього документа? ►► 3. Сформулюйте 4–5 тез про завдання, які ставила собі за мету УНДП.

«У кінці р. 1899 рознеслась по нашому краю звістка про те, що постає якась нова партія. Та мова не йшла про якусь нову партію, але про те, щоб роз'єднані наші народні сили, які прямують до однакової мети, – об'єднати. Ініціаторами цієї групи були: Є. Левицький, В. Охримович, М. Грушевський та І. Франко. Після досягнення порозуміння і відповідної підготовки 26 грудня 1899 р. у великій залі “Народного дому” відбулась нарада щодо нової програми, організації і тактики...

Таким чином, цей з'їзд був першим Народним З'їздом національно-демократичної партії, під час якого у самому вступі до народної програми проголошено ось таку декларативну постанову: “Ми, галицькі Русини, частина українсько-руського народу, що мав колись державну самостійність, відтак віками боровся за свої державно-політичні права і ніколи не зрікся і не зречеться прав народу самостійного, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є досягти того, щоб цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в цілісний національний організм, у якому б народний загал керував всіма своїми справами на свою загальну користь: культурними, економічними і політичними...”

Прагнучи до тієї кінцевої мети прагнемо до того, щоб в австрійській державі територія, заселена русинами, становила одну окрему провінцію з якнайширшою автономією в законодавстві та адміністрації; до поділу Галичини на дві частини: руську і польську і так само до поділу Буковини на частини руську і волоську, та до утворення з руських частин Галичини і Буковини однієї національної провінції з окремою адміністрацією і окремим національним соймом”.

А стосовно тодішньої російської України ця програма постановляла: “Будемо підтримувати, скріплювати та розвивати почуття національної єдності з російськими українцями; будемо серед російських українців підтримувати такі прагнення, які ведуть до перетворення російської держави з абсолютної і централістичної в державу конституційно-федералістичну, сперту на автономії народностей...”

Та щодо угорської Русі: будемо прагнути, щоб серед угорських русинів викликати національний рух, подібний до того, який існує у середовищі галицьких і буковинських русинів, щоб заохотити їх до вживання й плекання рідної мови, до боротьби проти винародовлювання (денационалізації. – Авт.) та до культурної, економічної й політичної діяльності на користь угорсько-руського народу, та з тією метою будемо налагоджувати з угорськими русинами тісніші взаємини і будемо старатися зблизитись із ними...»

Левицький К. «Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914»

Розбудувати суспільство мирними, легальними методами боротьби мала на меті **Українська соціал-демократична партія (УСДП)**. Цю організацію заснували як складову австрійської соціал-демократії у **1899 р.** колишні рурпівці Микола Ганкевич, Юліан Бачинський, Семен Вітик та ін. Лідер партії Микола Ганкевич заявляв, що *«українські соціал-демократи прагнуть національної*

↑ Українські культурні діячі та діячки під час урочистостей з нагоди сотої річниці виходу «Енеїди» І. Котляревського. 1898 р. Серед них – О. Кобилянська, М. Грушевський та І. Франко

свободи свого народу, щоби возз'єднаний і вільний український народ став поряд з іншими націями як рівноправний».

Формуванню політичної свідомості галицьких українців сприяли масові заходи, першими з яких були урочистості в пам'ять 50-річчя «знесення панщини» 19 травня 1898 р. Тоді у Львові відбулося велике всенародне віче. Від імені політичних партій та українського населення Галичини віче проголосило самостійність українського народу. Українською національною маніфестацією стало і святкування у жовтні–листопаді того самого року у Львові 100-річчя від виходу у світ «Енеїди» Котляревського.

4. Взаємодія українців з австрійськими державними та крайовими парламентськими установами

У середині 60-х років XIX ст. набула завершеного вигляду політична система Габсбурзької імперії. За двосторонньою угодою **1867 р.** австрійська монархія стала *двоединою (дуалістичною) державою*, яка отримала назву **Австро-Угорщина**. Її очолював австрійський цісар з династії Габсбургів, який одночасно мав титул короля Угорщини. Австро-Угорщина проводила єдину зовнішню політику, мала спільні військове і морське міністерства, але внутрішні справи кожна частина розв'язувала самостійно за допомогою власних урядів. Окремо формувалися й автономні діяли *парламенти – Державна рада (райхсрат)* в Австрії та *сейм* в Угорщині.

У 1861 р. на нових засадах у Львові почав діяти *галицький*, у Чернівцях – *буковинський сейми*. Вибори в Галицький сейм проводили кожні шість років за *куріальною системою*, в основу якої покладено станово-майновий принцип. За виборчим законом українці могли здобути до третини місць у сеймі (щонай-

↑ Будівля Галицького крайового сейму (нині – головний корпус Львівського національного університету ім. І. Франка). Фото 1881 р.

більше 50 зі 150). Але в реальному житті від 70-х років XIX ст. кількість українських представників у сеймі здебільшого становила 15–20 осіб. Сейм обговорював усі актуальні питання державного і крайового життя, був головною ареною формування українсько-польських відносин. Та навіть за обмеженого впливу представництва українців українське питання в Галицькому сеймі звучало доволі гостро.

Діяльність українських депутатів відбувалася у складних умовах. Польська більшість сейму ухвалювала рішення, ігноруючи українських представників. На знак протесту депутати-українці демонстративно залишали сеймову залу.

На початку 80-х років народовці запропонували нову тактику сеймової політики. Вона передбачала: активні виборчі кампанії; використання сеймової трибуни для проголошення національних вимог – української національної самостійності, єдності українського народу, поділу Галичини на польську та українську частини; ухвалення сеймом рішень в інтересах українців; постійний зв'язок із виборцями.

Крім Галицького сейму, ареною парламентської діяльності депутатів від Галичини був австрійський парламент – Державна рада у Відні. З 1861 р. депутатів Державної ради обирали крайові сейми, з 1873 р. було запроваджено безпосередні вибори в округах на куріальній основі.

Українські депутати (до десяти представників, які в окремі періоди належали до різних фракцій) до 1907 р. не відігравали в Державній раді помітної ролі. Українське питання порушувалося в Державній раді епізодично, переважно у зв'язку з виступами українських депутатів із протестами проти порушення закону про вибори в Галичині. Однак участь у діяльності парламентських установ усіх рівнів була для галицьких українців школою легальної політичної боротьби.

Від початку XX ст. найчисленнішим і найвпливовішим серед інших політичних сил у Галицькому сеймі й Державній раді було представництво УНДП.

Г'ємонт – це назва північно-західної області Італії, яка наприкінці XIX ст. стала притягальним центром державного об'єднання роздробленої, ослабленої країни. Високий політичний і національний дух народу області об'єднав навколо неї інші території, завдяки чому в 1870 р. постала єдина, незалежна іта-

лійська національна держава. Доведіть, що роль «українського П'ємонту» кінця ХІХ ст. відіграла Галичина. Коли і внаслідок яких подій це сталося?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Дайте відповіді на запитання до джерела. ► 1. Коли відбулися описані події? ► 2. На яких змінах у національній свідомості галичан наголошено в джерелі? ► 3. Чому ці зміни свідчать про зростання українського руху?

«...Роковини всенародного свята національного відродження України позначилися в Галичині не тільки на полі літературнім, але мали також і велике значення для розвитку політичної думки галицьких українців. Зібрані на святі Котляревського з найбільш глухих закутків інтелігенти, робітники й селяни зрозуміли, що світло до Галичини прийшло з Наддніпрянщини, що дала Котляревського й Шевченка; що народ, який живе по однім і по другім боці Збруча, – це один і той самий і що центр нашого національного життя – у золотoverхому Києві. З тієї пори й почали вживати галичани замість слів “Русь”, “руський” – спочатку “Україна-Русь”, “українсько-руський”, а згодом уже “Україна”, “український”» (Зі спогадів М. Мочульського).

2. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Утворення Русько-української радикальної партії ► перетворення унітарної Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську імперію ► вихід друком твору Ю. Бачинського «Україна Irredenta» ► відкриття кафедри історії України у Львівському університеті.

3. Схарактеризуйте одним реченням діячів політичного етапу національного відродження. І. Франко, М. Павлик, М. Грушевський, Ю. Бачинський, Ю. Романчук.

4. Укажіть твердження, які стосуються Русько-української радикальної партії.

► 1. Була першою політичною партією в Україні. ► 2. Заснована 1899 р. й очолена Миколою Ганкевичем. ► 3. Наприкінці ХІХ ст. стала найчисленнішою політичною партією в західноукраїнських землях. ► 4. Була нечисленною організацією і помітно поступалася іншим партіям авторитетом і впливом на суспільство. ► 5. Ідеологи партії відмовилися від революційних гасел, прагнучи досягти соціалізму через реформи, захист станових інтересів робітників, легальні парламентські методи боротьби. ► 6. Уперше аргументовано вимагала політичної самостійності України. ► 7. Поєднала широку організаційну мережу народовців та інтелектуальні надбання українських радикалів.

5. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться у фрагментах джерел. У чому полягає їхнє історичне значення?

«Порадійте нашій вельми важній новині: на кафедру історії у Львові цісар 9 квітня затвердив звичайним професором Грушевського. Особливо для мене – се невимовно велика радість... От се той момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури! Праця моя не погубила, і дожив-таки я до цього сподіваного часу!» (О. Кониський).

«Під час цієї соймової сесії сталася важлива подія, що знаменувала настання “нової ери” та змістом якої було зближення австрійського уряду і з ним галицьких поляків із народною руською партією, щоб через задоволення національних домагань приєднати наш народ до Австрії» (К. Левицький).

«А вже як грім з ясного неба вдарила радикалів звістка про приєднання І. Франка до нової партії. Та проте радикальна партія втрималася на своїй партійній позиції, закликаючи своїх прихильників, щоб трималися непохитно того радикалізму, який виробив і залишив по собі великий учитель Драгоманов...» (К. Левицький).

§ 24 Особливості українофільського та політичного етапів національного відродження. Практичне заняття

1. Особливості українофільського етапу національного відродження в західноукраїнських землях

Прочитайте текст джерела 1 і виконайте завдання. ►► 1. Визначте особливості національного руху 60–80-х років XIX ст. в західноукраїнських землях. ►► 2. До міркувань М. Грушевського, що характеризують національний рух 60–80-х років XIX ст., доберіть 5–6 фактів, які конкретизують узагальнення й оцінки у фрагменті цитованої праці.

1. *«Виросши з незначних гуртків молоді 60-х рр., у 70-х рр. це галицьке народовство стає вже значною силою. Це меншість порівняно з представниками “твердого”, або москвофільського, напрямку, але меншість сильна, життєва, така, яка привертала до себе те, що було більш живим в суспільстві. В той час, як партія “твердих” косніла і розкладалася у своєму реакціонерстві та відчуженні від народу, народовство міцніло і розросталося. Розпочавши з діяльності літературної (журнал “Правда”, товариство “Просвіта” для видання книжок для народу 1868 р., “Товариство ім. Шевченка”, засноване на капітал, зібраний українцями в Росії), воно згодом починає брати участь і в політичному житті краю. З культурних центрів у Галичині переходить воно у провінцію, поступово завойовує міщанське та селянське населення, прилучає до спільного національного життя Буковину (лише не встигає досягнути того самого у найбільші закоснілій, захопленій москвофільством і мадяризацією угорській Україні)».*

Грушевський М. «Нарис історії українського народу»

2. Засади діяльності РУРП в її установчих документах

Прочитайте текст джерела 2 і виконайте завдання. Проаналізуйте джерело 2, скориставшись настановами пам'ятки «Як працювати з історичним джерелом» на с. 3 підручника. Тезово запишіть програмові засади діяльності РУРП.

2. *«На ці перші установчі збори української радикальної партії, скликані через приватні запрошення, що їх підписали Іван Франко, Михайло Павлик і Євген Левицький, прибуло кількадесят молодих людей, переважно студентів університету або таких, що недавно закінчили університет. Тривалий час велася широка дискусія про те, на якій ідейній основі має базуватися програма нової партії. Всі стояли за те, що діяльність нової партії має бути спрямована лише на український народ, який мешкає в австрійській державі, бо хоч радикали вже від самого початку були в безнастанних зносинах із поступовими революційними колами Великої України, та про яку-небудь політичну роботу між українським народом в Росії, а ще до того з Галичини, не могло бути тоді й мови. Утім, мала то бути партія, яка мала вести явну легальну роботу на основі австрійської конститу-*

ції. Суперечки точилися лише з приводу того, яку позицію повинна зайняти партія у суспільному питанні. Багато хто виступав за те, щоб створити чисто соціалістичну партію з програмою, заснованою на класовій боротьбі трудового пролетаріату проти капіталу, отже, – щоб прийняти соціалістичну програму робітничих партій Європи. Я доказував, що наша програма мусить бути іншою, ніж програма робітничих партій, бо наш народ – це маса дрібних малоземельних рільників, і повинна мати на увазі передусім те, що потрібно для їхнього суспільного й культурного піднесення; що в нас нема жодного капіталістичного промислу, який би творив і водночас формував пролетаріат, але маємо дбати, щоб наш дрібний рільник, мужик, міг оборонятися від зубожіння, просвітитися і через добровільні продукційні спілки доходити поступово до соціалізації рільничої продукції. Отже, щоб наш український мужик мав землю, просвіту і свободу організовуватися та розпоряджатися собою, а не падав під обухом визиску – чи то з боку різних представників капіталу, чи з боку державної організації. Ті мої пропозиції підтримали Франко і Павлик. Остаточно збори згодилися на таку форму партійної програми, щоб у ній було зазначене наше прагнення до здійснення ідеї соціалізму і щоб zarazом була у ній зазначена послідовність тих етапів, якою наш український мужик, дрібний власник землі, має досягати тієї остаточної мети вселюдського розвитку. Поява програми справила велике враження не лише на українців. Це була перша спроба розв'язати проблеми дрібного рільництва в дусі соціалізму».

Данилович С. «Франко як духовний батько радикальної партії в Галичині»

3. Сучасники про національні політичні партії Галичини

Прочитайте тексти джерел 3 і 4 й дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Які національні політичні завдання ставила УНДП? Чому вона була наймасовішою та найвпливовішою в Галичині? ►► **2.** Чим подібні і чим відрізнялися програмові засади РУРП і УНДП? ►► **3.** Чому УСДП, за визначенням Грушевського, «наймолодша і найслабша»?

3. «...За останні десять років національно настроєні елементи Галичини склалися в три організовані партії.

Національно-демократична партія (хоча ця назва, спровокована тим змістом, який вклали до своєї програми і тактики націонал-демократи польські, неохоче вживається) є спадкоємницею національного руху галицького українства й об'єднує в собі більшість національно настроєного українського суспільства. Наріжним каменем її програми є національні політичні завдання, хоча з часу останньої реформи помітне місце в ній належить також питанням економічного і соціального характеру. Певна прогресивність її послаблюється на практиці присутністю в її лавах значних мас духовенства і чиновництва. Мірилом її політичної сили може бути підрахунок голосів під час останньої виборчої кампанії: із загального числа голосів, одержаних кандидатами українських національних партій (375 тис.), її кандидати одержали 267 тисяч.

Радикальна партія виникла наприкінці 1880-х рр. і, на противагу культурно-національним завданням старшої партії (нинішньої національно-демократичної), висунула на перший план питання і завдання соціально-політичні. Після того, як національно-демократична партія внесла до своєї програми (1899) соціальні і політичні вимоги партії радикальної і багато видатних представників останньої долучилося до неї, відмінність між обома партіями непомітна і виявляється переважно в тактиці. На відміну від партії національно-демократичної, що, як зазначалося, нараховує в своїх лавах багато представників духовенства (уніатського), партія радикальна має характер виразно **антиклерикальний** і рішуче виступає проти духовенства. Її можна вважати за ліве крило націонал-демократів.

СЛОВНИК

Антиклерикальний – спрямований проти панування церкви і духовенства в суспільно-політичному, культурному житті країни.

Соціал-демократична партія – наймолодша, вона і найслабша в цей час, та і в майбутньому для неї не помітно особливо сприятливих умов: її справжня стихія – фабричний пролетаріат – тут відсутній, і в містах їй доводиться розмежовуватись з польською соціал-демократією, – завдання не з легких. До того ж, намагаючись не підкреслювати різко національного питання із партійної солідарності з польською соціал-демократією, вона послаблює свої позиції, оскільки національне питання для українців є тепер питанням загальним. Досі, з огляду на загальну слабкість соціал-демократії в Галичині, українські соціал-демократи підпорядковували національні запити загальнопартійним інтересам і серед українських національних партій найменше висували національне питання; в останній час молодші покоління партії висувують його набагато різкіше й повніше, дедалі більше вивільняючись (як і єврейські соціалісти Галичини)».

Грушевський М. «Українці в Австро-Угорщині»

4. «5 січня 1900 р. оголосив був Народний комітет першу свою відозву до народу, в котрій пояснив нашу національну ідею. В сій відозві сказано: „...Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу... Та поки досягнемо сей наш ідеал... мусимо на ґрунті теперішніх відносин і в рамках австрійської держави прагнути до створення окремої національної провінції зі своєю окремою адміністрацією і своїм національним Сеймом”».

Левицький К. «Історія політичної думки галицьких українців»

Складіть порівняльну таблицю українських національних політичних партій Галичини. Критерії для порівняння оберіть самі.

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ І ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Скасування панщини австрійським урядом ► вихід друком твору Юліана Бачинського «Україна Irredenta» ► заснування у Львові страхового товариства «Дністер» ► заснування народовцями у Львові товариства «Просвіта» ► створення Русько-української радикальної партії ► створення літературного товариства імені Тараса Шевченка у Львові.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «Заснування “Руської бесіди” дуже спричинилося до пожвавлення просвітницької діяльності в Тернополі і на Поділлі, якою займалася тернопільська філія товариства “Просвіта”. Вже перед тим головний відділ “Просвіти” у Львові звернув увагу на потребу ширення просвіти серед широких народних верств не лише за допомогою книжечок і “Письма з Просвіти”, але таки живим словом і заснуванням читалень».

Б. «...Тим часом піросло молоде покоління, яке в своїх молодечих серцях мало більше віри в життєві сили і майбутнє свого рідного народу, ніж його батьки. Воно знов підняло прапор нашої національної самостійності і почало закликати до праці. Се покоління назвалося народовцями. Народовцями, – бо своєю задачею вважало працю для простого народу в рідній мові того народу...» (М. Лозинський)

В. «...Один зі старших руських діячів, о. Стефан Качала, член-засновник “Матиці”, який разом із молоддю старався скерувати “Матицю” на добру дорогу, виклав у газеті “Слово” проєкт заснування нового товариства для просвіти народу і поставив йому за мету: “сприяти розвитку народної просвіти в напрямках моральному, матеріальному і політичному через видання практичних книжок, брошур і т. д. тією мовою, якою народ говорить...” Нагальні збори відкрив голова комітету Анатоль Вахнянин і розповів про заходи щодо заснування товариства...» (М. Лозинський)

Г. «Найневідкладніші національні потреби галицьких русинів: бажано, щоб у Східну Галичину призначалися лише такі службовці і судді, які доведуть своє належне знання руської мови – усно і на письмі; бажано, щоб усі цісарсько-королівські органи влади, установи і суди в Східній Галичині стосовно руських сторін, а також з власної ініціативи користувалися лише руською мовою і руським письмом; бажано, щоб у Львівському університеті була створена кафедра історії руського народу (з руською мовою викладання)...; бажано відкрити підготовчий клас при руській частині гімназії в Перемишлі і, крім того, ще одну руську гімназію в Східній Галичині...; бажано створити принаймні одну нову учительську семінарію руського типу і вже існуючі семінарії для вчителів і вчительок у Львові, Станіславі, Тернополі і Перемишлі повністю утраквізувати (зробити двомовними)...»

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Користуючись матеріалом підручника і додатковими ресурсами, знайдіть інформацію про Ю. Бачинського. Дослідіть його біографію та діяльність. Поміркуйте, що вплинуло на політичні погляди діяча. Проаналізуйте твір «Україна Irredenta». Що спонукало Бачинського до створення цієї праці? Звідки він черпав ідеї для праці? Чому не став успішним політичним лідером? Які б поради ви дали діячеві, якщо б вам випала можливість поспілкуватися з ним? З ким би із громадсько-політичних діячів Наддніпрянської України ви б порівняли Ю. Бачинського? Відповідь обґрунтуйте.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть із ними речення.

Сервітути, кооперативний рух, трудова еміграція, москвофільство, народовці, політична партія, «Нова ера», соціалістичні ідеї, український П'ємонт.

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причинно-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	1848 р. 1864 р. Львів 1861 р. Перемишль – Львів 1880 р. Львів 1890-1894 рр. 1890 р. Львів 1899 р.	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Проаналізуйте зображення. Складіть розповідь про життя української емігрантки / емігранта від першої особи, використовуючи інформацію з фото.

Село українських емігрантів. Провінція Метібора (Канада). Початок XX ст.

Перша хвиля українських емігрантів у Канаді

Українська церква в Бразилії. Початок XX ст.

§ 25 Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії на початку ХХ ст.

Проаналізуйте карту на с. 181, порівняйте її з картами на с. 111 та 152 і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Пригадайте, коли і за яких обставин українські землі потрапили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. ►► **2.** Які українські землі на початку ХХ ст. перебували у складі Російської імперії, а які – Австро-Угорської? До складу яких адміністративно-територіальних одиниць вони належали? ►► **3.** Порівняйте державні кордони Російської та Австро-Угорської імперій з українськими етнічними теренами. ►► **4.** Поміркуйте, чому уряди обох імперій не створювали адміністративно-територіальних одиниць за етнічними ознаками.

1. Розвиток промисловості в підросійській Україні на початку ХХ ст.

Проаналізуйте діаграму і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Які галузі переважали в структурі промислового виробництва України на початку ХХ ст.? ►► **2.** Як діаграма відображає економічну політику Російської імперії щодо України?

Початок ХХ ст. в Україні був періодом бурхливого розвитку капіталізму, швидкого зростання чисельності та концентрації пролетаріату. Завдяки географічному розташуванню та природним багатствам *Україна стала одним із найрозвиненіших промислових регіонів імперії*, основним виробником продукції видобувної та металургійної промисловості, а також цукру й товарного зерна.

Економіка регіонів України розвивалася з різною інтенсивністю. Південь досить швидко модернізувався, тут бурхливо розвивалося промислове виробництво; Лівобережжя, де зберігалися залишки кріпацтва, помітно відставало. При цьому промисловість підросійської України формувалася як частина загальноімперського економічного комплексу.

На межі ХІХ–ХХ ст. *спеціалізація промислового виробництва* привела до формування в підросійській Україні великих промислових центрів – Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізорудного, Нікопольського марганцевого басейнів та Південно-Західного цукробурякового району.

↑ Українські землі на початку XX ст.

СЛОВНИК

Концентрація виробництва – зосередження засобів виробництва, працівників та обсягів виробництва на великих підприємствах.

Монополія – об’єднання підприємств, створене в умовах посилення конкурентної боротьби для узгодження дій з виробництва і збуту товарів з метою одержання максимальних прибутків.

Синдикат – одна з форм монополії, коли самостійні в питаннях виробництва підприємства об’єднуються для збуту своїх товарів.

На початку XX ст. за рівнем **концентрації промислового виробництва** Україна вийшла на одне з перших місць у світі. Приміром, у 1901 р. на 12 великих металургійних заводах було зосереджено 96 % усіх робітників металургії Півдня України. На кожному з них працювало понад 1 тис. робітників, які виплавляли 87 % чавуну в цьому регіоні.

Унаслідок концентрації виробництва розпочався процес **монополізації** промисловості – об’єднання підприємств, які зосереджують виробництво і збут значної частини продукції певної галузі промисловості.

Ще в **1887 р.** у Києві було створено **синдикат** цукрозаводчиків, керівниками якого стали найбільші виробники цукру в Україні. Основне завдання об’єднання – регулювання цін на цукор і забезпечення підприємцям високого прибутку на внутрішньому ринку.

Підприємці скорочували продаж цукру на внутрішньому ринку й збільшували його експорт, штучно підтримуючи високі ціни на нього всередині країни.

У 1902 р. виник синдикат «Продамет» – товариство для реалізації виробів металургійних заводів. Після «Продамету» найбільшим був синдикат з продажу металевих труб «Трубопродаж». Майже 60 % видобутку кам'яного вугілля Донбасу контролював синдикат «Продвугілля», організований у 1904 р. Це був один із найбільших синдикатів імперії. У 1902 р. створено синдикат «Продвагон», який об'єднував 13 найбільших підприємств відповідного профілю.

Поряд із промисловими монополіями виникали й *банківські*. Концентрація промисловості й капіталу зумовила злиття банківського капіталу з промисловим і, як наслідок, появу *фінансового капіталу*. Кілька найбільших банків імперії контролювали 50 % металургійної і 60 % вугільної промисловості.

Проаналізуйте діаграму й виконайте завдання. Знайдіть в інтернеті інформацію про галузеві пріоритети капіталістів-іноземців, представників кожної із країн. Підготуйте коротке повідомлення про найбільші підприємства та їх власників – французів, німців, бельгійців та англійців. Поцікавтесь, чи функціонують ці підприємства нині. Кому вони належать?

На початку ХХ ст. Україна, як ви вже знаєте, була ареною активної підприємницької діяльності іноземних капіталістів. Царський уряд, запроваджуючи високе мито на імпортовані товари, водночас дозволяв іноземцям вигідно вкладати капітали в промисловість Росії. Іноземні капіталісти мали такі самі права, як і російські. До 96 % усіх іноземних капіталів припадало на чотири європейські країни: Францію, Англію, Німеччину і Бельгію, при цьому кожна мала свої галузеві пріоритети.

Для економіки України, як і загалом Російської імперії, на межі століть характерні періоди піднесення і занепаду. **Економічна криза**, зокрема, спостерігалася у 1900–1903 рр.: скоротилось виплавлення чавуну, зменшився видобуток кам'яного вугілля, марганцевої руди, припинилася діяльність багатьох заводів, рудників, шахт, а понад 100 тис. робітників в Україні стали безробітними. Тим, хто залишився працювати, істотно зменшили платню, хоча робочий день тривав не менше 12–16 годин на добу. Криза не загальмувала пов'язані між собою процеси монополізації та концентрації промислового виробництва, оскільки спричиняла банкрутство насамперед дрібних підприємств.

Нове промислове піднесення почалося в 1910–1913 рр. Найпомітніше воно виявилось в металургії, вугільній промисловості, почасти в машинобудуванні.

Проаналізуйте діаграми на с. 178 і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Які явища і процеси промислового розвитку України вони засвідчують? ►► 2. Яку динаміку відображають діаграми? Із чим це пов'язано?

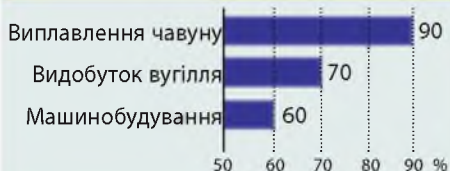
Частка іноземного капіталу в промисловості України на початок ХХ ст.

СЛОВНИК

Економічна криза – порушення рівноваги між попитом і пропозицією на товари та послуги, що призводить до падіння економічних показників.

Частка іноземного капіталу в промисловості України. 1910–1914 рр.

Швидкими темпами зростала чисельність робітництва – з 360 до 631 тис. осіб упродовж 1900–1913 рр.

Найбільшими робітничими центрами стали Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Луганськ, Юзівка, Маріуполь. Робочий день для більшості робітників тривав від 12 до 14,5 год на добу. Поширилася практика понаднормової роботи. На підприємствах не дотримувалися техніки безпеки та охорони праці, що призводило до зростання травматизму та каліцтв. Невисоку заробітну плату часто «з'їдали» численні штрафи. Нестерпними були й житлово-побутові умови. Більшість робітників мешкали в бараках і землянках.

На початку ХХ ст. широкого розмаху набув **страйковий рух**. Страйки стали систематичнішими й дедалі організованішими. У 1900 р. у Харкові відбулася багатотисячна травнева демонстрація. У 1901–1902 рр. страйки та демонстрації відбулися в Києві, Катеринославі, Одесі та інших містах. Робітники висували **економічні вимоги** – запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, видача її готівкою.

У липні–серпні **1903 р.** Росію охопив загальний політичний страйк під гаслом «Геть самодержавство!». Він розпочався в Баку на Закавказзі й перекинувся до Одеси, Катеринослава, Києва, Миколаєва, Єлизаветграда та інших промислових центрів і районів України. У виступах узяли участь близько 200 тис. робітників, з них понад 115 тис. в Україні. У багатьох містах демонстрації та мітинги супроводжувалися сутичками з поліцією та військами. Загальний страйк 1903 р. був наймасовішим та найорганізованішим. Проте загалом страйки 1900–1903 рр. відбувалися несинхронно, що давало змогу царському уряду придушувати їх.

→ Відкатка вугілля. Саночник. Донбас. Фото 1911 р.

Частка України в загальноросійському промисловому виробництві. 1914 р.

СЛОВНИК

Страйк – одночасна колективна відмова робітників і службовців від праці з пред'явленням підприємцям чи урядові економічних, політичних чи інших вимог.

Прочитайте фрагмент наукової праці і дайте відповіді на запитання.
▶▶ 1. У чому полягав парадокс економічного розвитку України на межі XIX–XX ст.? ▶▶ 2. Як ця особливість економічного життя позначалася на суспільному розвитку? Які суперечності породжувала?

«Парадокс соціального життя Донбасу полягав у тім, що гігантськими стрибками рухалися в промислову еру лише густонаселені міста. Промисловий переворот, електрифікація та телефонізація міст і шахтних управлінь, театри й друкарні, міські сади та приватні гімназії міст дисонували із патріархальністю та архаїкою сільської місцевості, де покрівлі лишалися на загал солом'яними, посуд – глиняним, ворота й двері спиралися на дерев'яні завіси, а щорічний виїзд на ярмарок був найважливішою культурною подією».

Кульчицький С., Якубова Л. «Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини»

↓ Доменний цех на Юзівському металургійному заводі. Фото 1906 р.

2. Промисловці – меценати та благодійники

Економічний розвиток зумовив появу нової української еліти з кола підприємців. Майже в кожному регіоні з'явилися свої меценати та благодійники, які опікувалися освітою, медициною, мистецтвом, а також безпритульними дітьми і дітьми-сиротами.

Особливо масштабною була діяльність сім'ї *Терещенків*. Брати Терещенки походили з козацького роду з м. Глухова (нині Сумської обл.). Наприкінці XIX ст. Терещенки володіли понад 200 тис. десятин землі (з них 70 тис. на Київщині). У 1870 р. **Микола Терещенко** разом із братом Федором заснував «Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків» – найбільше об'єднання у цукровій галузі країни. Щороку цукрові підприємства Терещенків виробляли продукції більше ніж на 21 млн рублів. У 1911 р. їхні рахунки лише в закордонних банках перевищували 13 млн рублів.

Родині Терещенків Київ завдячував дитячим при-тулком, лікарнею, двома гімназіями та двома учили-щами, кількома корпусами Політехнічного інституту. Терещенки збудували Музей старовини і мистецтва, Троїцький народний дім. У Глухові для дітей бідних батьків і сиріт благодійники заснували міське учили-ще, для якого було збудовано приміщення з бібліоте-кою. Лише один представник цієї родини – Микола Артемійович Терещенко пожертвував на громадські потреби близько 5 млн рублів (з яких близько 2 млн припало на Київ). Не поступався йому щедрістю і брат – Федір Терещенко.

↑ Микола Терещенко (1819–1903)

Скориставшись інформацією підручника та з мережі Інтернет, дайте відповіді на запитання.

▶▶ 1. Які зі зведених Терещенками будівель слу-жать донині? ▶▶ 2. Чи зберегли вони первісне призначення? ▶▶ 3. Чи бували ви в цих приміщеннях? Поділіться враженнями з класом.

Не менш відомими меценатами та благодійниками, чії пожертви сприяли насамперед українській справі, були представники родини підприємців-цукро-заводчиків **Симиренків**. **Платон Федорович Симиренко**, як ви вже знаєте, пожертвував кошти на видання «Кобзаря» 1860 р.

Після смерті старшого брата, а згодом батька керівництво фірмою «Брати Яхненки і Симиренко» перебрав на себе **Василь Федорович**. Разом з фірмою він успадкував проблеми, пов'язані з поверненням боргів кредиторам. У 1873 р. він організував у с. Сидорівка на Канівщині цукроварню, обладнав її машинами та устаткуванням власної конструкції. В. Симиренко перетворив підприємство на науково-виробничу лабораторію, проявивши себе талановитим винахідником і раціоналізатором. Приміром, одним із перших в імперії він запровадив виробництво пастили та мармеладу.

Василь Симиренко та Єлизавета Милорадович у 1873 р. взяли участь у створенні Літературного товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Згодом меценат пожертвував 100 тис. рублів золотом на придбання будинку НТШ у Львові.

Упродовж сорока років Василь Федорович регулярно виділяв Київській громаді десяту частину своїх при-бутків. Надавав фінансову підтримку українським ученим і письменникам, громадським діячам (М. Коцюбинському, М. Лисенку, О. Кістяківському тощо). Фінансував діяльність, зокрема видавничу, М. Драго-манова у Женеві, видання газети «Громадська думка» (згодом «Рада»). Завдяки фінансовій допомозі В. Си-мирєнка виходив журнал «Київська старина» як пе-редплатне періодичне видання. Усі статки

← Василь Симиренко (1831–1915) в 70-ті роки XIX ст.

(10 млн рублів) В. Смиренко заповів Товариству підтримки української творчої інтелігенції.

Від середини 70-х років XIX ст. в Україні не відбулося жодного помітного культурного заходу, який би не підтримав В. Смиренко. Не буде перебільшенням твердити, що він, по суті, фінансував український національний рух.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Євген Чикаленко (1861–1929) – громадський діяч, меценат української культури, видавець і публіцист, за фахом агроном. Навчався у Харківському університеті. За участь у радикальному студентському гуртку змушений переїхати до рідного села на Одещині, де жив певний час під наглядом поліції. Як меценат виділяв кошти Науковому товариству імені Шевченка у Львові, журналу «Киевская старина», фінансував видання 4-томного російсько-українського словника. Заснував київські газети «Громадська думка» і «Рада», працював редактором, виділяв кошти на видання газети «Селянин». Брав участь в укладанні словника

Б. Грінченка, зібрав і видав українські пісні.

Євген Чикаленко – поміщик-землевласник з Одещини – не тільки давав кошти на національно-культурне відродження, а й був активним учасником українського національного руху. Він був співзасновником кількох партій підросійської України на початку XX ст., причому не лише надавав їм фінансову підтримку, а й був ідеологом цих політичних організацій. Справою всього життя Є. Чикаленка стало видання **від 1906-го до 1914 р.** щоденної українськомовної газети «**Громадська думка**» (згодом – «**Рада**») – єдиної на той час газети в Росії, яка була рупором українського національного руху. Щоб забезпечити безперервний вихід газети, йому часом доводилося брати кредити під заставу власного будинку й продавати землю.

↑ Сторінка газети «Рада». 1908 р.

3. Особливості розвитку сільського господарства

Проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство сприяло розвитку й *спеціалізації сільськогосподарського виробництва*. Від другої половини XIX ст. на наших землях було сконцентроване основне виробництво цукру (Правобережжя і Лівобережжя) і товарної пшениці (Південна Україна). Зростали посівні площі соняшнику, картоплі, тютюну та інших технічних культур. На початку XX ст. в південних губерніях вирощували близько 210 млн пудів зерна, що становило майже п'яту частину хліба, зібраного в європейській Росії. Утім процеси капіталізації у сільському господарстві розгорталися по-

вільніше, оскільки в цій галузі доводилося долати пережитки кріпосництва. Селяни й після реформи були обмежені в праві розпоряджатися надільною землею, а общинників пов'язувала кругова порука щодо виконання повинностей і платежів.

Капіталізація сільськогосподарського виробництва виявилася передусім у *скороченні поміщицького землеволодіння*: ці землі поступово переходили у власність буржуазії.

Ще однією прикметою часу було зростання в селі *соціального розшарування*: заможні селяни скуповували землі збіднілих разом із худобою та реманентом. Завдяки банківським позикам вони створювали великі господарства, почали масово застосовувати сільськогосподарську техніку. Бідніші ж селяни втрачали землю. Ці явища, які посилювалися на початку ХХ ст., визначають як процес *обезземелення селянства*. У 1905 р. частка безземельних і малоземельних селян становила 55,7 %. Обезземелення тягло за собою *аграрне перенаселення* та появу великої кількості *безробітних*. З лівобережних та правобережних губерній щороку 1,5 млн сільськогосподарських робітників вирушали на заробітки, здебільшого на Південь України.

Ситуацію ускладнював швидкий приріст сільського населення, яке за 50 реформених років майже подвоїлося. Промисловість не могла поглинути надлишкову робочу силу, оскільки нових робочих місць з'являлося значно менше. Тож від кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. відбулася *масова трудова еміграція* селян підросійської України до Середньої Азії, Сибіру та Далекого Сходу. Особливо збільшився потік переселенців з України після побудови Транссибірської залізниці. Вони компактно оселялися в Південно-Західному Сибіру та Північному Казахстані (у *Сірому Клину*) та на Далекому Сході, зокрема на Амурі й узбережжі Тихого океану (у *Зеленому Клину*).

Прочитайте фрагмент історичного джерела на с. 188 і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Як автор документа пояснював причини переселення українських селян у степові землі Сірого Клину? ►► 2. У чому полягала суть переселенської політики російського уряду?

«Бажання московського уряду "розпорошити" українців і розчинити їх поміж росіянами розбилось почасти об небажання росіян селитися в степах. Коли прийде українець просити місце під оселю, його запитують: "А куди б ти хотів переселитись?" – "Та так, щоб хліб можна їсти", – відповідав українець. Коли ж росіянину поставити подібне питання, той почне вимагати, щоб і ліс був, і вода, та й від міста близько або від залізниці...

Розраховував московський уряд також на білорусинів як на обрусителів. Людність такого села за національністю виглядала так: 40 % українців, 30 % росіян і 30 % білорусинів. 30 % росіян і 30 % білорусинів створюють більшість, але на практиці вийшло інакше, бо білорусини відразу ставали на бік українців. Вони й старались як у мові, так і у всьому іншому бути подібними на справжніх українців».

З розповіді землеміра М. Бондаренка про українських переселенців Сірого Клину

Прочитайте фрагмент історичного джерела і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Обміркуйте проблему «Трудова міграція українських селян в глиб Росії»:

шкода чи користь», дібравши з тексту джерела аргументи «за» та «проти». ►► 2. На підставі дібраних аргументів оберіть власну позицію щодо проблеми.

«Якби тільки хтось пояснив, як піти, щоб не повернули, то негайно там би був. Краще хоч у наймитах, але там, бо тут і в найми ніхто не бере. Без усякої користі для себе працюєш, руки опускаються, коли думаєш, що на Амурі міг би жити. Кажуть, там холодно, а я скажу – нам холодніше; там худобу треба тримати удома 6 місяців, а я скажу – хоч би й усі 12, та тільки було б чим годувати її; тут і одну корову не прогoduєш. Кажуть, що в інших місцях хвороби, вода не здорова... клімат для нас не підходить, що там небо не те, земля не така, а у нас, мовляв, що не посади – усе росте. Я ж скажу, нехай так. Але ж земля хороша тільки для того, хто нею володіє, а воду приємно пити ситому; на небо ж нам дивитись ніколи, бо повинні відробляти те, що з'їли вчора. Одним словом, хороша батьківщина, та не для нас. Тільки б переселитись, а там гірше, ніж тут, бути не може...»

«Переселення із Полтавської губернії з 1861 р. по 1 червня 1900 р.
Статистичний звіт Полтавського земства». 1910 р.

4. Особливості кооперативного руху в підросійській Україні

На українських землях у складі Російської імперії, так само як і в західноукраїнських, найпоширенішою формою пристосування селян до ринкових, товарно-грошових відносин став **кооперативний рух**. Особливістю кооперації в підросійській Україні було те, що вона не обмежувалася споживчою та кредитною сферами. Яскравою сторінкою кооперативного руху є діяльність **Миколи Левитського** – активного поширювача ідей колективного господарювання, утіленого в **хліборобських артілях** – добровільних об'єднаннях селянських господарств для спільного обробітку землі.

У 1894 р. у с. Федвар Херсонської губернії (нині с. Підлісне Кіровоградської обл.) за сприяння Левитського було створено першу артіль, що стала прикладом для інших. До 1899 р. М. Левитський, якого згодом назвали «артільним батьком», започаткував у Херсонській губернії 125 хліборобських артілей. Артільний рух швидко поширився на інші регіони України. Розроблені Левитським принципи організації артілей було викладено в брошурі «**Спількова умова для хліборобських спілок**». Оpubлікована в 1901 р., вона стала зразком для підготовки умов та статутів селянських артілей.

Прочитайте фрагмент джерела на с. 184 і дайте відповіді на запитання. ►► 1. За яким принципом відбувалася організація артілей? ►► 2. Чи пов'язані, на вашу думку, процеси поширення кооперативних ідей і розвитку національної свідомості? Як саме? Відповідь обрuntуйте

► Микола Левитський (1859–1936)

«Вся наша земля... об'єднується разом в одне ціле і передається до неподільного та спільного володіння та користування всієї артілі... Все рухоме та нерухоме майно, різні будівлі і т. ін. належать нероздільно і перебувають у спільному користуванні всієї артілі... Врожай весь обов'язково завозиться в один двір... Врожай, після виплати артільних боргів, податків і т. ін., поділяється між усіма учасниками по числі робочих душ без різниці статі (причому хлопці 14–17 років і дівчата 13–16 років отримують половину належного дорослим учасникам)... Щоб наше артільне діло йшло добре, ми всі повинні жити в добрій згоді, любові та згоді, як брати і як личить справжнім християнам; ми не повинні ані лаятися, ані сваритися, ані пиячити...»

Левитський М. «Спількова умова для хліборобських спілок». 1901 р.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Покажіть на карті (с. 176) індустріальні райони підросійської України, найбільші індустріальні міста. Які терени називаємо Зеленим Клином, Сірим Клином?
2. Кожну з особливостей економічного розвитку України початку ХХ ст. проілюструйте прикладами.
 - а) концентрація промислового виробництва; б) утворення монополій; в) вплив іноземного капіталу; г) нерівномірний розвиток окремих регіонів України; д) спеціалізація промислових районів; е) зростання чисельності промислового робітництва; є) розгортання страйкового руху пролетаріату.
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів.

М. Терещенко, В. Симиренко, Є. Чикаленко, М. Левитський.
4. Які факти та явища характеризують розвиток сільського господарства Наддніпрянщини на початку ХХ ст.? Наведіть відповідні приклади.
 - 1. Збереження поміщицького землеволодіння. ► 2. Неактуальність проблеми аграрного перенаселення. ► 3. Спеціалізація окремих районів. ► 4. Провідна роль виробництва технічних культур: цукрових буряків, картоплі, тютюну. ► 5. Посилення міграції українських селян. ► 6. Перевага дрібних селянських господарств – середняцьких та бідняцьких. ► 7. Збереження залишків кріпосницької системи.
5. Укажіть, що спричинило пожвавлення страйкового руху пролетаріату на початку ХХ ст. Обґрунтуйте правильність чи хибність кожного з тверджень.
 - 1. Політика російського царату, спрямована на поліпшення соціально-економічного становища робітників. ► 2. Низька заробітна плата. ► 3. Відсутність на фабриках і заводах охорони праці, техніки безпеки. ► 4. Невелика тривалість робочого дня на підприємствах. ► 5. Зростання кількості робітників, що зазнали каліцтва.
6. Визначте, про кого йдеться у фрагментах історичних джерел. Свою думку аргументуйте.

«Єлизаветград за останні десятиліття став центром своєрідного селянського руху; заснований _____, цей рух мав на меті організацію сільських господарських спілок і поряд із суто економічними перевагами викликав також пожвавлення національного почуття» (І. Франко).

«_____ ніколи й нікому не оповідав і про власний шлях до своєї національної свідомості та матеріального служіння Україні. Я не знаю, як він дійшов до української свідомості, але певно вона була в них у родині, бо старший брат його, як відомо, видавав "Кобзаря" Т. Г. Шевченка... Потім знайомство і близькість з професором В. Антоновичем зміцнили і поглибили цю свідомість» (Є. Чикаленко).

Створення Революційної української партії (РУП)

1897

Створення Загальної української безпартійної організації (ЗУБО)

1900

Створення Української народної партії (УНП)

1902

Створення Української демократичної партії (УДП)

1904

Створення Української радикальної партії (УРП)

1905

Переименування РУП в Українську соціал-демократичну робітничу партію. Створення Української радикально-демократичної партії (УРДП)

§ 26 Політизація українського національного руху

► Пригадайте, коли та за яких обставин виникли перші політичні партії на західноукраїнських землях. Поміркуйте, до якого етапу національного відродження України варто віднести діяльність «Братства тарасівців».

1. Пожвавлення національного руху в Україні на початку ХХ ст.

Піднесення національного руху на західноукраїнських землях до рівня політичного, створення українських політичних партій у Галичині надихали східноукраїнських громадських діячів.

З ініціативи В. Антоновича та О. Кониського в **1897 р.** на нелегальному з'їзді всіх громад було створено **Загальну українську безпартійну організацію (ЗУБО)**. Метою організації було згуртування всіх українських діячів національного руху: громад, які існували в 20 різних містах підросійської України, членів колишнього «Братства тарасівців», української інтелігенції.

Члени ЗУБО опікувалися друком і поширенням українськомовних видань, влаштуванням святкувань річниць відомих діячів української культури тощо.

Однією з культурних подій, у якій найактивнішу участь узяли члени ЗУБО, стало відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві влітку **1903 р.**

Відкриття пам'ятника перетворилося на справжнє всеукраїнське *«свято української інтелігенції»*. До Полтави з'їхалися громадські діячі, письменники, вчені, артисти, музиканти з усієї України – не лише з Наддніпрянщини, а й з Галичини та Буковини.

Святкування тривало кілька днів. З нагоди відкриття пам'ятника відбулося урочисте засідання міської думи, літературно-музичний концерт, вистава «Наталка Полтавка» за участю акторів театру корифеїв, виставка українського мистецтва.

Під час урочистого засідання міської думи виголошувати привітання українською мовою було дозволено лише діячам Галичини та Буковини. Учасники заходу заборону виступати українською мовою сприйняли з обуренням. На за-

↑ Діячі та діячки культури й представники громадськості під час урочистостей з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. 1903 р.

← Відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. 30 серпня 1903 р.

клик Миколи Міхновського вони демонстративно вийшли із зали, і засідання довелося закрити.

У грудні 1903 р. в Києві пишню відзначали 35-річчя мистецької діяльності композитора М. Лисенка, наступного року вшанували І. Нечуя-Левицького з нагоди 35-річчя його літературної творчості. Учасники урочистого засідання в телеграмі міністру внутрішніх справ висловили вимоги надання «прав і свобод українській літературі», запровадження в навчальних закладах України навчання рідною мовою. Рух з легалізації української мови та розв'язання мов-

ного питання набув широкого розмаху саме завдяки цим заходам і подальшій діяльності ЗУБО.

Прочитайте уривок із наукової праці на с. 193 і дайте відповідь на запитання. Чи погоджуєтеся ви з міркуваннями вченого? Відповідь обґрунтуйте.

«...Поява Всеукраїнської загальної організації (те саме, що й ЗУБО. – Авт.) свідчила про те, що старше покоління українства усвідомлювало потребу самоорганізації, проте характер її діяльності вказував на небажання відмовитися від культурництва й перейти до політичної боротьби».

Субтельний О. «Україна: історія»

2. Виникнення українських політичних партій у Наддніпрянщині

Думка про створення політичної партії визріла в середовищі харківських студентів. У життя ту ідею втілили **Дмитро Антонович**, **Боніфатій Камінський**, **Лев Мацієвич** і **Михайло Русов**, створивши **1900 р. Революційну українську партію (РУП)** – першу українську політичну партію в підросійській Україні. Уже за перші три роки діяльності було сформовано мережу рупівських груп, що діяли в Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах та інших містах України. До РУП входили переважно студенти, представники інтелігенції, частина селянства і робітництва. Діяльністю партії керували центральний комітет у Києві та закордонний комітет у Львові. Рупівці вели **пропаганду** й агітацію у своїх періодичних органах – газеті «Гасло», згодом у газетах «Селянин» і «Праця».

СЛОВНИК

Пропаганда – поширення у суспільстві певних ідей з метою переконати в них громадян.

Партія проголосила себе виразником інтересів селянства, у якому вбачала основу української нації. Члени партії брали участь в організації селянських антипоміщицьких й антиурядових виступів на Полтавщині та Харківщині у 1902–1903 рр.

Програмовим документом РУП на першому етапі її діяльності стала видана **1900 р.** у Львові брошура харківського адвоката **Миколи Міхновського «Самостійна Україна»**. Книжка М. Міхновського вперше на східноукраїнських землях проголошувала ідею політичної самостійності України.

Прочитайте фрагмент джерела і дайте відповідь на запитання. Що, на вашу думку, викликало описану автором реакцію членів РУП на промову М. Міхновського з програмовими засадами партії? Чому?

«Організація була суто конспіративною й окремою від "Харківської студентської громади". Першою книжкою рішено випустити щось програмове й звернутися за цим до Миколи Міхновського, який потім згодився написати те у формі промови.

...Під кінець свята Микола Міхновський з великим піднесенням виголосив свою промову на тему "Самостійна Україна". Головні засади були: "Без національного визволення українського народу неможливе і його соціальне визволення з темряви, визиску й рабства. На підставі Переяславської умови з 1654 р. між царем Олексієм і Богданом Хмельницьким Україна з'єднувалася з Московщиною як рівний з рівним. Московські царі тієї умови не

↑ Обкладинка брошури М. Міхновського. 1900 р.

додержали, й Україна юридично стала вільною від тієї умови. Ми хочемо: "Єдиної, нероздільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кубань-річку".

Блискавкою ударила по нас та промова. Всі були наче перелякані несподіванкою, й на дві-три секунди в кімнаті настала мертва тиша, але скоро розляглися гучні оплески. Всі були в якомусь екстазі».

Коллард Ю. «Спогади юнацьких днів: 1897–1906»

Невдовзі рупівці відмовилися від ідеї самостійності, перейшовши на федералістські позиції, почали обстоювати національну автономію України, тож брошура «Самостійна Україна» перестала виконувати роль програмового документа.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Микола Міхновський (1873–1924) – ідеолог і основоположник українського самостійництва, адвокат, публіцист. Діяч Української Народної Республіки, організатор її війська. Як адвокат виступав на політичних процесах в обороні підсудних, брав активну участь в українському національному русі. Ініціатор створення Української народної партії, її лідер. Обстоював вимогу досягнення державної самостійності України.

Перегляд ідеологічних засад призвів до *першого розколу* РУП. Міхновський вийшов з організації і **1902 р.** заснував **Українську народну партію**.

Прочитайте фрагмент історичного джерела і дайте відповіді на запитання. Подискутуйте з питання, чому політична сила, про яку йдеться, та її лідер зазнали жорсткої критики від політичних опонентів.

«Микола Міхновський у тім часі був у Харкові центром українського руху. Як людина неабиякої ерудиції й гарячий патріот, він помагав у заснуванні РУП, а коли того вимагали обставини, став основоположником Української народної партії.

Гаслами партії УНП були: Самостійна Українська Республіка працюючого люду, всевітнє визволення поневолених націй і визволення праці від капіталу.

Своє політичне "вірую" партія УНП висловила в 10 заповідях:

I. Одна, єдина, неподільна, самостійна, вільна, демократична Україна – Республіка робочих людей... III. Україна для українців... IV. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганять твоєї господи мовою чужинців-гнобителів. V. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде цілому твоєму народові й тобі... X. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили й відваги...

Ці "заповіді" тоді справили на наше громадянство сильне враження...»

Коллард Ю. «Спогади з минулого»

Доберіть кілька аргументів на підтвердження або спростування тези, що УНП була першою націоналістичною українською партією.

У грудні 1904 р. під час спроби провести у Львові другий з'їзд РУП розпалася остаточно. Причиною цього розколу стало посилення суперечностей серед рупівців – прибічників існування самостійної соціал-демократії й тих, які орієнтувалися на політичний союз із РСДРП. Частина членів РУП під керівництвом **Мар'яна Меленевського** відмовилася від участі в роботі з'їзду й створила **Український соціал-демократичний союз – «Спілку»**, яка на початку своєї діяльності мала істотний вплив на українських робітників і селян. Незабаром «Спілка» таки увійшла до складу РСДРП.

Решта членів РУП, зокрема **Микола Порш, Симон Петлюра й Володимир Винниченко**, у грудні 1905 р. на останньому (другому) з'їзді в Києві перейменували свою організацію в **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**. З'їзд ухвалив статут новоствореної партії та резолюції з програмових і тактичних питань.

Прочитайте фрагмент історичного джерела й дайте відповідь на запитання. ►► **1.** У яких положеннях програми зроблено акцент на конституційних формах боротьби? ►► **2.** У яких висунуто гасла демократичної республіки? ►► **3.** Визначте, які положення програми УСДРП принципово відрізняються від гасел УНП.

→ Сатиричне зображення соціал-демократа. Російська поштівка. Початок ХХ ст.

«Партія добивається: 1. Демократичної республіки, де вища державна влада... належить одному виборчому законодавчому зібранню народних представників. 2. Автономії України з окремим представничим зібранням (союмом), котрому належить право законодавства у внутрішніх справах, що торкаються території України... 7. Широкого самоврядування місцевого й краєвого для всього населення держави. 8. Необмеженої волі слова, друку, совісті, зібраннів, спілок і страйків. 9. Недоторканності особи, помешкання й листування... 11. Знищення всяких привілеїв класів, сословій, походження, полу, віри й націй. 12. Рівноправності всіх мов у школах, судах, місцевих громадських і урядових установах».

З програми УСДРП

3. Національні ліберально-демократичні партії підросійської України

Важливим кроком ЗУБО на шляху політизації діяльності стало схвалене на конференції 1904 р. рішення про створення **Української демократичної партії (УДП)**. Керували нею **Олександр Лотоцький, Євген Тимченко, Євген Чикаленко**. Тоді ж було ухвалено й програму партії.

Прочитайте фрагмент джерела на с. 190 і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Визначте критерії для порівняння програмових засад УДП і УСДРП. Укажіть спільні гасла. ►► **2.** Що відрізняло партії?

«1. Заведення парламентського ладу, участь народу в державних справах. 2. Демократичні свободи. 3. Автономія України та Український Крайовий Сейм та Федерація Росії. За народами, які проживають на території України (росіянами, євреями, поляками та ін.), визнається рівне право з українцями на задоволення їхніх національних, економічних та культурних потреб. 4. Економічні питання: а) восьмигодинний робочий день, б) державну пенсію німцям... 5. Визначаючи, що орудувати землею мають тільки ті, що самі власноручно її обробляють, вважаємо конечним: а) передача казенних і т. д. земель до фонду крайового сейму, б) викуп земель у поміщиків і передача їх за гроші селянам».

Із програми Української демократичної партії

Восени 1905 р. зі складу УДП вийшла радикальна група на чолі з **Борисом Грінченком і Сергієм Єфремовим**, яка утворила **Українську радикальну партію**.

Самостійне існування Української радикальної партії тривало кілька місяців. Наприкінці 1905 р. відбулося об'єднання Української демократичної партії та Української радикальної партії в **Українську демократично-радикальну партію (УДРП)**. Так відбулося формування ліберально-демократичної течії українського національного руху.

СЛОВНИК

Лібералізм – політична течія, спрямована на утвердження парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод, яка обстоює абсолютну цінність людської особистості та рівність усіх людей від народження.

4. Загальноросійські партії, які діяли в Україні

Найвпливовішою серед загальноросійських політичних партій початку ХХ ст. була **Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП)**. У 1903 р. на другому з'їзді було ухвалено програму, де кінцевою метою діяльності проголошено пролетарську революцію та встановлення диктатури пролетаріату з метою побудови соціалізму.

На цьому з'їзді внаслідок розбіжностей партія розділилася на дві фракції – більшовицьку на чолі з **Володимиром Леніним** і меншовицьку на чолі з **Юлієм Мартовим**. В Україні осередки РСДРП діяли здебільшого в промислових центрах, де переважали російськомовні робітники. Ці організації ігнорували українське національне питання, агітували за «інтернаціональне» згуртування людей праці в боротьбі проти самодержавства та буржуазії.

Серед російських політичних партій, які проголошували захист інтересів селянства, найвпливовішою була **Партія соціалістів-революціонерів** (т. зв. **есери**). Виникали свої партії і в етнічній групі євреїв. Найавторитетнішою організацією серед євреїв був **«Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії» – Бунд**. Ця перша єврейська політична партія прагнула національно-культурної автономії для євреїв і соціалістичної перебудови суспільства. Певний час на автономних правах вона входила до складу РСДРП.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
 ► Об'єднання УДП з УРП в УДРП ► створення у Львові УНДП ► перейменування РУП в УСДРП ► утворення УНП ► утворення РУП.

2. За стислими характеристиками визначте, про яку партію ідеться.
 ► 1. Перша політична партія в Наддніпрянській Україні, створена 1900 р. в Харкові групою студентської молоді. ► 2. Програма цієї партії, що виникла 1904 р. в Києві, передбачала встановлення конституційного ладу, проведення соціальних реформ та надання Україні широких автономних прав у межах федеративної Росії. ► 3. Партія, що виникла 1905 р. в результаті злиття УДП та УРП, виступала за автономію України у складі федеративної Росії з виборною Українською народною радою (сеймом). ► 4. Партія створена 1902 р. радикальними членами РУП, які вийшли з попередньої організації; голове завдання полягало в досягненні самостійності України. ► 5. Партія, створена 1904 р. лівим крилом РУП, незабаром об'єдналася з РСДРП як її національно-автономна крайова організація. ► 6. У програмі партії, створеної в результаті реорганізації РУП у грудні 1905 р., було наголошено на прагненні добитися національно-територіальної автономії України в складі Російської Республіки.

3. Заповніть таблицю «Українські політичні партії підросійської України на початку ХХ ст.».

Назва партії	Рік створення	Лідери	Програмові засади

4. Дайте історичний коментар до подій та явищ, описаних у фрагментах джерел. У чому полягає історичне значення згаданих подій / явищ?

«...Були привітання, спершу – від закордонних гостей, себто від Юліана Романчука, голови української парламентарної репрезентації... Тільки-но з'явився на сцені Романчук, залунали такі овації, що він довго не міг говорити. Коли ж промовив перші слова: "честь тобі, славний городе..." – знову овації струснули залу, й по скінченні привіту – знову буря оплесків. Здавалося, що від гуркоту заваляться стіни!» (Дмитро Дорошенко).

«На з'їзді було до 50 душ з різних кутків України і постановлено на йому закласти організацію по пропонованому уставу і висловлено бажання притягнути до організації і членів існуючих громад. Рішено заснувати свою книгарню, а що дозвіл на книгарню добути дуже тяжко, то постановили просити редакцію "Київської старини", аби вона передала Загальній організації свою книгарню, але під своєю фірмою...» (Є. Чикаленко).

«Зиму 1903/4 року Рада була зайнята майже виключно програмним питанням і назвою партії, в яку мала перетворитися наша досі безпартійна організація. Тепер вже не було між нами голосів, що були б проти програми і проти внесення соціально-економічних питань, бо з'їзд постановив виробити замість платформи детальну програму» (Є. Чикаленко).

«З резолюції про назву партії. Вважаючи теперішню назву невідповідною соціал-демократичній програмі і тактиці партії, II черговий з'їзд партії ухвалює назву "Революційна українська партія" змінити назвою "Українська соціал-демократична робітничка партія"» (3 матеріалів II з'їзду РУП).

5. Поміркуйте, що дає підстави для поданого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

РУП належала визначальна роль у суспільно-політичному русі та формуванні партійно-політичної атмосфери в підросійській Україні на початку ХХ ст.

Січень–березень – масові селянські виступи

Червень – повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський»

27 квітня – 8 липня – діяльність I Державної думи

1905

1906

1907

Січень – масові політичні демонстрації та страйки робітників

17 жовтня – Маніфест царя Миколи II

1 січня – вихід друком першого номера газети «Громадська думка»

20 лютого – 2 червня – діяльність II Державної думи

§ 27 Російська революція 1905–1907 рр. на території України

Прочитайте фрагмент історичного джерела й дайте відповіді на запитання.

►► 1. Визначте, у чому причини невдоволення пролетаріату й селянства, що призводило до масових протестів. ►► 2. Висловіть припущення, якими були очікування цих двох найчисленніших груп населення в боротьбі за свої права в 1905 р.

«Під осінь 1905 року настали часи бурхливого, ураганного життя... Грандіозна всеросійська залізнично-поштово-телеграфна забастовка, змова, якої ніколи доти і після неї світ не бачив, надзвичайно схвилювала всіх. Де ж таки: величезна просторами держава лежала, як паралізована істота; ні один нерв не функціонував, не міг передати від центру на периферії жодного наказу, жодної звістки, і центр не знав, що діється на периферіях; а провінція не знала, чи є це той центр, чи вже, може, бурхлива хвиля революції змела його й занесла в безвість. Ні листів, ні телеграм, ні газет нема, тільки якісь суперечні чутки, яких не можна провітрити, бо ніхто не міг нікуди проїхати по залізниці. Переляканий цар уже хотів був тікати з родиною напроплавом за кордон, але придворні умовили його лишитися і піти на поступки громадянству в надії його заспокоїти. Він знов покликав до влади звільненого, ненависного йому графа Вітте і доручив йому скласти проєкт конституції, яку сам ще недавно перед земськими делегатами назвав безглуздими мріями, а тепер оповістив її маніфестом 17 жовтня».

Чикаленко Є. «Спогади»

1. Розгортання революції в Україні

Події в столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі, що відбулися в неділю, **9 січня 1905 р.**, ознаменували початок першої російської революції. Цей день увійшов в історію як **Кривава неділя** – мирну багатотисячну демонстрацію робітників, які прямували до Зимового палацу, щоб передати імператорові петицію з вимогами поліпшити умови їхнього життя, розстріляли урядові війська.

Події в столиці спричинили хвилю обурення і протестів по всій імперії. Країною прокотилася хвиля страйків, які охопили й українські міста – Київ, Харків, Одесу, Катеринослав, Миколаїв.

← Висвітлення подій Кривавої неділі на сторінці французької газети Le Petit Parisien («Маленький парижанин»). 1905 р.

У січні–березні 1905 р. страйками в Україні було охоплено 320 заводів, фабрик, майстерень. У губерніях Східної України страйкувало майже 170 тис. осіб, загалом кількість страйкарів в імперії сягнула 810 тис. До протестів долучилося і селянство. За перші три місяці 1905 р. в Україні відбулося близько 140 селянських виступів. Револьюційний рух перекинувся і в армію.

У червні в одеському порту почалося повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський», більшість команди якого становили українці. Серед керівників повстання були матроси **Григорій Ва-**

кулєнчук та **Панас Матюшенко**, а серед офіцерів єдиним, хто приєднався до повстання, став член РУП Олександр Коваленко. Незабаром «Потьомкін» знявся з якоря і вийшов у відкрите море, а згодом пристав до берега в румунському порту Констанца. Більшість потьомкінців залишилися в Румунії на становищі політичних емігрантів.

Повстання на панцернику «Потьомкін» було *першим масовим виступом у збройних силах, першим випадком переходу військової частини на бік революції.*

У жовтні розпочався *всеросійський політичний страйк*. Під гаслами «Геть царський уряд!» по всій Росії згуртувалося понад 2 млн осіб, в Україні страйкувало більш як 120 тис. робітників. Із жовтня 1905 р. активізувалися протести селян. Страйкарі висували вимоги скликати Установчі збори й проголосити Росію демократичною республікою з наданням політичних прав і свобод усім громадянам.

Наляканий розмахом революційних подій, цар Микола II **17 жовтня 1905 р.** видав **Манифест**, у якому проголосив скликання Державної думи із законодавчими правами та забезпечення виборів у Думу всім

→ Оратор закликає до страйку робітників Олександрійського металургійного заводу в Катеринославі. Жовтень 1905 р.

Парламентаризм – система політичної організації держави, за якої чітко розмежовані функції законодавчої та виконавчої влади за привілейованого становища парламенту.

Антисемітизм – неприязнь, ворожість до євреїв і осіб єврейського походження; переслідування й дискримінація євреїв.

верствам населення, обіцяв дарувати народу громадянські свободи: совісті, слова, зібрань, створення організацій, недоторканності особи. Маніфест відкривав перспективи для запровадження **парламентаризму** й політичної реорганізації країни.

Маніфест закрив умови для створення та діяльності політичних партій. У жовтні 1905 р. ліве крило російського ліберального руху створило **Конституційно-демократичну партію** (кадети). Праве крило ліберального руху утворили **«Союз 17 жовтня»** (від російської назви місяця – «октябристи»).

Тоді ж сформувався і **«Союз російського народу»**. Представники «Союзу» відкрито пропагували **антисемітизм**, закликаючи вигнати євреїв за межі Російської імперії. Вони спиралися на підтримку царської адміністрації і працювали у тісному контакті з таємною поліцією – «охранкою», що забезпечувала існування бойових «дружин» «Союзу» – т. зв. *чорних сотень*. Саме тому членів цієї організації називають **чорносотенцями**.

Знайдіть в інтернеті інформацію про революційні події 1905 р. в Україні (повстання на панцернику «Потьомкін», повстання на крейсері «Очаків» на чолі з лейтенантом П. Шмідтом, повстання саперів київського гарнізону на чолі з підпоручиком Б. Жаданівським, виступ селян у с. Великі Сорочинці на Полтавщині). Представте класу доповідь за планом: а) дата початку і тривалість повстання, б) кількість учасників, в) вимоги протестантів, г) методи боротьби, д) наслідки і результати. Порівняйте ці виступи і зробіть загальний висновок.

2. Піднесення національного руху 1905–1907 рр.

Пом'якшення внутрішньополітичного режиму імперії зумовило пожвавлення політичного життя. Активізувався й український національний рух.

Під тиском української громадськості Комітет міністрів 31 січня 1905 р. подав до Імператорської Російської академії наук запит про можливість скасування урядових указів 1863 та 1876 рр. У березні академія надіслала урядові доповідь із висновком, що українська мова є окремою слов'янською мовою, та рекомендацією скасувати антиукраїнські розпорядження 1863 і 1876 рр.

Національно свідомі студенти вимагали запровадження українознавчих курсів в університетах. У 1907 р. у Харківському університеті Микола Сумцов почав читати українською мовою лекції з української народної словесності, в Одеському – Олександр Грушевський з історії України. У Київському університеті було дозволено викладати курс української літератури. Щоправда, тривало це недовго.

Найстаріший в Україні історичний журнал «Київська старина» (1882–1906), заснований з ініціативи Київської громади, почав виходити українською мовою під назвою **«Україна»** (1907).

Від кінця 1905 р. з'явилися українські періодичні видання. Першою українськомовною газетою стало видання братів Шеметів у Лубнах (на Полтавщині) «Хлібороб». Незабаром у найбільших містах України, а також у Петербурзі й Москві виходило вже 18 українських газет і журналів. Проте лише щоденна українськомовна газета «Громадська думка» (згодом – «Рада»), незважаючи на переслідування, продовжувала виходити до 1914 р. Перший номер цієї газети побачив світ 1 січня 1906 р. (вилучений поліцією). Після чергового жандармського обшуку «Громадську думку» у серпні 1906 р. закрили. Незабаром видання часопису було відновлено під новою назвою «Рада». Видавцем обох газет був Є. Чикаленко.

«Просвіти», створені за галицьким прикладом, почали діяти в Катеринославі, Одесі, Кам'янці-Подільському, Києві, Чернігові, Миколаєві, Житомирі, Мелітополі.

У роботі «Просвіт» активну участь брали відомі діячі культури – Леся Українка, М. Коцюбинський, Панас Мирний, М. Лисенко, Б. Грінченко, Д. Яворницький. Товариства засновували бібліотеки й читальні, налагоджували випуск науково-популярної літератури українською мовою, організовували лекції, літературні та музичні вечори, давали вистави тощо.

Прочитайте фрагмент джерела і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Поясніть, чому українська мова, попри розширення сфер її використання за часів революції 1905–1907 рр., не мала сприятливого економічного підґрунтя – неодмінної умови утвердження повнофункціональності мови. ►► 2. Доведіть на прикладі мовного питання, що поступки царизму внаслідок революції 1905–1907 рр. були лише імітацією реформ і лібералізації.

«Коли настала конституція, то громади Демократично-радикальної партії енергійно взялися коло заснування "Просвіт", які закладалися не тільки по великих містах, а й по містечках та великих селах. А коли вийшли "Тимчасові правила" про пресу, громади Демократично-радикальної партії почали видавати українські тижневі газети, які, правда, виникали й цезали, як бульки на воді, то за браком передплатників, коштів, то почасти й за відсутністю літературних сил, а найбільше – через утиски уряду. Адже уряд, не забороняючи видавати українські газети,

↑ Газета «Хлібороб». 1905 р.

↓ Редакція газети «Рада». У центрі – Є. Чикаленко

заборонив їх передплатувати. Досить було показати начальству бандероль, по якій одержував урядовець українську газету, щоб той позбувся посади. Піп на селі боявся передплатувати, щоб на нього не доніс дяк, учитель народний боявся попа, навіть лікарів земських подекуди позбавляли посад за передплату української газети; а в селянина просто з рук видирали її, наказуючи, щоб не смів читати таких газет; навіть начальникам пошт таємно наказано було не приймати від селян грошей, адресованих на українські газети. Деякі селяни та народні вчителі приїздили раз чи двічі на місяць до редакції, забирали з собою газету і вдома, позатулявши вікна, читали її, наче нелегальне видання.

Тільки незалежні від уряду люди вільних професій, як адвокати, лікарі, комерсанти – і то у великому місті, могли безборонно передплатувати українську пресу, бо там адміністрація не так могла це завважити, і таки там не можна було вживати брутальних способів заборони. А державні урядовці, навіть високого рангу, не могли передплатувати вільно українських газет».

Чикаленко Є. «Спогади»

Революція 1905–1907 рр. дала можливість М. Грушевському повернутися з Галичини в підросійську Україну й перенести звіт до Києва *«Літературно-наукового вісника»*. За його сприяння в Києві було створено *Українське наукове товариство (1907)*, яке видавало *«Записки УНТ»*.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Михайло Грушевський (1866–1934) – видатний український історик, організатор української науки, громадсько-політичний діяч, активний діяч Київської громади. У 28-річному віці очолив кафедру історії у Львівському університеті (1894–1914). Перебуваючи в Австро-Угорщині, М. Грушевський продовжував громадсько-політичну діяльність і плідно працював над багатотомною *«Історією України-Руси»*. Голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1897–1913). Редактор *«Записок НТШ»* і *«Літературно-наукового вісника»*, засновник і голова Українського наукового товариства у Києві (з 1908).

Легалізація національних партій унаслідок революції сприяла поживленню їхньої діяльності.

У 1905 р. РУП розгорнула активну агітаційно-пропагандистську роботу – було опубліковано, зокрема, 68 відозв загальним накладом майже 90 тис. примірників.

РУП-УСДРП бойкотували вибори до I Думи. Під час виборчої кампанії до II Державної думи УСДРП активно організовувала мітинги й масові зібрання. На кінець революції чисельність УСДРП становила близько 3 тис. членів. Проте в 1907 р. через арешти членів УСДРП її діяльність було згорнуто.

Прочитайте фрагменти історичних джерел на с. 197 і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Чому сучасники називали М. Грушевського «символом всеукраїнського єднання»? ►► 2. Завдяки яким особистим якостям М. Грушевський став одним із лідерів українського національного руху та організатором української

науки? ►► 3. На які риси характеру М. Грушевського звертали увагу сучасники? Що в його особистості вразило вас?

«Приїзд Грушевського мав велике значення. На той час проф. Грушевський уважався всіма нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові й громадські заслуги, його надзвичайний організаційний таланти створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас за тих часів законом. Він був саме в розквіті своїх сил, повний енергії й широких планів. З прибуттям Грушевського до Петербурга всі підпорядкувалися йому без застережень, і він став ідейним провідником як редакції "Українського вісника", так і Української парламентарної громади...»

Дорошенко Д. «Спогади»

«...Крім наукової і публіцистичної праці [Грушевський] змушений обставинами присвячувати багато часу та заходів різним освітнім організаціям, у яких він майже скрізь займає визначне місце. Він не тільки авторитетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань, голова різних товариств та комісій, і в тих товариських організаціях невтомний ініціатор та дуже тямучий диспутант. Проф. Грушевський знаменитий організатор, і агітатором стати не дозволяє йому тільки його незвичайно бистрий практичний розум, що хоронить його від усякого запалу та того, що росіяни називають "увлечение"».

Франко І. З рецензії на «Історію України-Руси». 1911 р.

«Вставав він рано і зараз сідав за працю – за писання. Бувши дуже короткозорим, міг писати, коли очі близькі були до паперу, – отже, тримали ми для нього низький стільчик дитячий, на якому й сидів він, працюючи, перед бюрком. До сніданку – децьо години 9-й – на бюрку вже лежала купка списаних листочків – здебільшого стаття, про яку він умовився напередодні з тим чи іншим органом преси або науковим видавництвом. Затим телефони, чи хтось до нього, чи він кудись. Поміж численними зустрічами встигав побувати в бібліотеці, використати книгу, якої не міг знайти в іншому місті, списати чи скоригувати якийсь архівальний документ до біжучої праці. Використати його самого можна було хіба за сніданком та обідом або вже увечері, по зборах у нас чи коли повертався з якихось зборів, тоді, поза діловими оповіданнями про наслідки свого рухливого дня, розсипав іскри добродушного чи ідікого гумору».

Лотоцький О. «Сторінки минулого»

3. Діяльність українських парламентських громад у I та II Державних думах

Згідно з новим виборчим законом наприкінці лютого – на початку березня 1906 р. відбулися вибори до **I Державної думи**. Найбільш радикальні політичні сили або бойкотували вибори, або були усунуті від участі в них через арешти й заслання найактивніших членів. Серед партій, які відмовилися від участі у виборах, була й РУП-УСДРП. Нещодавно створена УДРП не мала помітного політичного впливу й виступала у блоці з російськими партіями, насамперед кадетами. Такі виборчі блоки було створено в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові.

Від 9 українських губерній було обрано 102 депутати. Частина з них об'єдналася в *українську парламентську громаду*. Загалом громада об'єднувала

44 члени, її головою було обрано адвоката з Чернігова **Ілю Шрага**. Друкованим органом громади став журнал **«Український вісник»**, який виходив за участі М. Грушевського. Українські депутати готували законопроекти про надання Україні автономії, впровадження української мови в школах. Та через передчасний розпуск Думи (вона працювала лише 72 дні) жодне з питань не було винесене навіть на обговорення.

Вибори до складу **II Державної думи** відбувалися у січні—лютому 1907 р. Цього разу у виборах узяли участь усі радикальні партії, зокрема й українські. Українська думська громада налічувала 47 осіб. Вона ввійшла до фракції трудовиків, назвала себе *Українською трудовою громадою* і мала на меті добиватися перетворення Росії на «правову й демократичну державу», забезпечення українцям права на автономію.

Проте й ця Дума працювала недовго: 3 червня 1907 р. цар Микола II ухвалив маніфест «Про розпуск II Державної думи». Ця подія увійшла в історію під назвою **«Трет'ючервневий переворот»**, адже розпуск II Державної думи означав остаточну поразку революції.

Згідно з новим законом про вибори до **III Думи** близько 80 % населення було позбавлено виборчих прав, натомість істотні переваги отримали поміщики та велика буржуазія. Тому в III і IV Державних думах не було утворено української громади. Проте «українське питання» обговорювалося в стінах парламенту. Зокрема, у III Думі за підписом 37 депутатів готували законопроект (т. зв. проект 37-ми) «Про мову навчання в початкових школах місцевостей з українською людністю», розроблений депутатами-українцями I та II Дум. Але цей проект було відхилено, як і інший – про запровадження в Україні судочинства українською мовою. До IV Думи також було внесено законопроект про навчання рідною мовою в українських школах. Проте результат був так само негативний.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

► *Діяльність II Державної думи* ► *об'єднання Української демократичної партії з Українською радикальною партією в Українську радикально-демократичну партію* ► *створення Революційної української партії (РУП)* ► *повстання матросів на панцирнику «Потьомкін»*.

2. Визначте, які з названих подій відбулися в 1905 р. в Україні.

► 1. Повстання моряків 12 кораблів Чорноморського флоту на чолі з лейтенантом П. Шмідтом. ► 2. Збройний виступ саперів на чолі з Б. Жаданівським. ► 3. Перша велика (10 тис. учасників) політична демонстрація робітників. ► 4. Повстання на панцирнику «Потьомкін», організаторами якого були Г. Вакуленчук та П. Матюшенко. ► 5. Виступ селян у Великих Сорочинцях на Полтавщині. ► 6. Утворення Революційної української партії. ► 7. Збройне повстання робітників у Горлівці, Єнакієвому, Луганську. ► 8. Відзначення 100-річчя видання «Енеїди» І. Котляревського. ► 9. Кривава неділя.

3. Заповніть пропуски й усно відновіть текст.

Вибори до I Державної думи відбулися _____. Радикальні політичні сили _____. У I Державну думу від 9 українських губерній було обрано _____. 44 депутати об'єдналися в _____.

Головою було обрано _____. Друкованим органом став журнал _____. Українські депутати підготували _____. Вибори до складу II Державної думи відбувалися у _____. Цього разу у виборах взяли участь усі радикальні партії, зокрема й українські. Українська налічувала _____. Вона увійшла до фракції _____ й назвала себе _____. Вона мала добиватися _____. Проте й ця дума працювала недовго: її розпуск відбувся _____.

4. Наведіть факти, які свідчать про піднесення національного руху в 1905–1907 рр. в Україні відповідно до плану: ► 1. Поява масових українських періодичних видань. ► 2. Діяльність «Просвіт». ► 3. Активізація діяльності політичних партій.

5. Які організації, що виникли в Наддніпрянській Україні в 1905–1907 рр., характеризують діяч українського національного руху Микола Аркас? Порівняйте їхню діяльність із подібними організаціями в Західній Україні другої половини XIX ст. Наскільки виправдовує себе порівняння цих організацій з церковними братствами кінця XVI–XVII ст.?

«Вони по своїх статутах (уставах) мають ширити самосвідомість серед українського люду, нести освіту в народ по найдальших кутках, де живе він, а для того – видавати і ширити дешево, корисні для людей книжки, заводити книгозбірні, влаштовувати читання й таке інше. Товариства ці повинні зробити те велике діло для свого народу тепер, що колись випало було на долю церковним братствам. Хоч обставини життя тепер і не ті, але праця їх однаково свята й велика».

6. Прочитайте текст джерела та дайте відповіді на запитання.

Чи правдиво у записці відображено інформацію про утиски української мови? Чи поділяєте ви впевненість авторів, що питання мови «не загрожує єдності Росії»? Поміркуйте, у чому схожість та відмінність питання української мови на початку XX ст. та сьогодні?

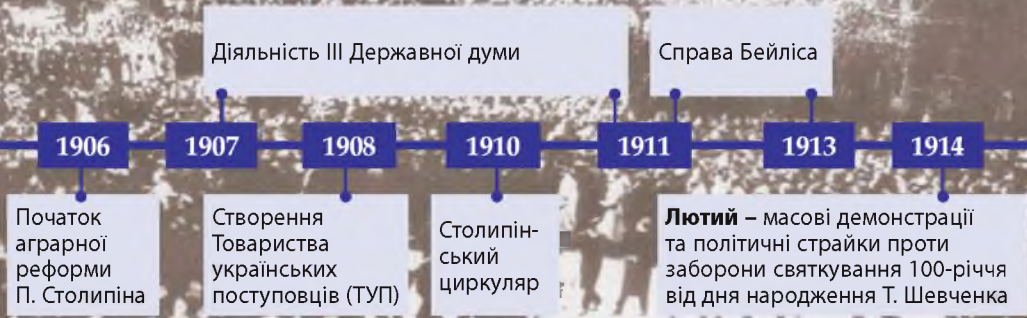
«Імператорська Академія наук, ознайомившись із доповіддю Комісії, не може не визнати, що цензурні утиски малоруського друкованого слова, які при тому почалися тільки з 1863 р., не були викликані ніякими загрожуючими єдності Росії намаганнями малоруського народу чи його інтелігенції. У рівній мірі ніщо не вказує на існування таких намагань і тепер. Урядові розпорядження, що паралізували вільний розвиток малоруської літератури, по-перше, перешкоджали до цього часу визначенню взаємних відносин між великоруською і малоруською літературою, які, як у цьому переконана Академія наук, не розійдуться ні в цілях, ні в напрямках; по-друге, викликали неприродний зріст літератури з Галичини, літератури, в значній мірі ворожої для Росії. У даний час ці урядові розпорядження є джерелом сильного і цілком природного незадоволення освічених шарів малоруського населення Росії. Крім того, вони порушують інтереси сільського населення Малоросії; поширення книг духовно-морального, виховного і загальноосвітнього змісту затримується частково повним незнанням, частково недостатнім ознайомленням малорусів із великоруською книжною мовою. Все це дуже не вигідно позначається на інтересах усього руського народу».

З доповідної записки Комісії імператорської Академії наук. 1905 р.

7. Чи вважаєте ви слушним висновок українського історика? Відповідь обґрунтуйте.

«Думське законодавство не дало нічого українському життю».

М. Грушевський

§ 28 Суспільно-політичне становище у 1907–1914 рр.

Прочитайте фрагмент джерела і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** З'ясуйте, коли відбулися описані в ньому події. ►► **2.** Як автор ставиться до подій, про які розповідає. Чи збігаються відомості джерела з інформацією підручника? ►► **3.** Що в тексті видалося добре відомим, а що – новим?

«...З розквітом українського культурно-просвітнього життя поступово замирало партійне, а після розпуску 2-ї Державної думи, коли почалася страшенна столипінська реакція, і зовсім завмерло.

Коли настала чорна столипінська реакція, коли позакривано “Просвіти” і майже всі українські клуби, коли позникали всі провінційні українські газети й залишилися тільки щоденна “Рада” в Києві та “Рідний Край” у Полтаві, що ледве-ледве животіли під пресом адміністрації, яка, як уже я казав, не забороняючи видавати, заборонила передплачувати, тоді українське громадянство виразно відчуло потребу знов у нелегальній підпільній організації...»

Чикаленко Є. «Спогади»

1. Політика російського самодержавства щодо України в пореволюційні роки

Після поразки революції 1905–1907 рр. у Російській імперії запанувала реакція. Царський уряд проводив відверту антиукраїнську політику. Через утиски й переслідування одна за одною в містах припиняли діяльність культурно-освітні організації. Закривалися українські періодичні видання, було заборонено й передплату. Знову заборонили викладати українською мовою в навчальних закладах. Набула чинності цензурна заборона на вживання у будь-яких публікаціях назви «Україна». Відновлено обмеження на ввезення і поширення книжок українською мовою. В Україні тривалий час діяв воєнний стан – стан посиленої чи надзвичайної охорони. Діяли військово-польові суди, які засуджували учасників заворушень до страти та ув'язнення. У містах і селах лютували каральні військові, козачі й чорносотенні загони.

Головним провідником імперської реакційної політики, невід'ємним складником якої був російський **шовінізм**, від 1906 р. став голова Ради міністрів **Петро Столипін**. Завдяки особистому протегуванню Столипіна та державній підтримці створений 1908 р. в Києві «**Клуб російських націоналістів міста Києва**» став однією з найвпливовіших політичних сил у Російській імперії. Діяльність клубу була спрямована проти українського руху загалом.

↑ Кінна поліція біля університету Св. Володимира під час студентських демонстрацій. Фото 1910 р.

СЛОВНИК

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої, що супроводжується розпалюванням міжнаціональної ворожнечі й ненависті.

Іншим ударом по українському рухові став циркуляр Столипіна від 20 січня **1910 р.** із заборonoю *реєструвати будь-які іноземницькі товариства*. Циркуляр також дозволяв губернаторам на власний розсуд закривати вже зареєстровані товариства. В окремій інструкції міністр пояснював губернаторам, що заборона поширювалася на українські та єврейські організації. Унаслідок згаданого циркуляра український рух знов опинився в підпіллі.

Прочитайте фрагменти документа і виконайте завдання. ►► **1.** Доберіть контраргументи до тез, сформульованих у ньому. ►► **2.** Висловіть свою оцінку наведеним міркуванням.

«I. Українська мова малоприслаблена для створення рідної малоросам обласної культури. II. Південноросійська народна школа не потребує малоросійських підручників і викладання: підручники ж і книжки на мові українській не тільки некорисні, а й шкідливі. III. Націоналізація малоросійських народних училищ, як зазначав М. Драгоманов, необхідна для федеративного розпаду Росії, для знищення єдності і згуртованості російського народу як великодержавної одиниці в Європі. IV. Наявність в малоросійській чи українській популярній літературі своєрідної (фонетичної) орфографії є фактором, що шкодить народній грамотності і гальмує культуру Півдня Росії. V. У Західній Русі українська книжна мова – плоть від плоті мови польської – забезпечує українському руху підтримку і співчуття колонізаторів».

Щоголев С. «Сучасне українство. Його походження, зростання і завдання». 1913 р.

2. «Справа Бейліса» та участь у ній громадськості

Насаджуючи російський великодержавний шовінізм, царська влада прагнула посіяти взаємну ворожнечу між представниками національних меншин, зокрема, мала на меті підбурити українців до антисемітських акцій.

Показовим є один з найбільш резонансних судових процесів того часу – «справа Бейліса» 1913 р. Прикажчика цегельного заводу киянина Менделя

↑ Судовий процес у «справі Бейліса». Тогочасний малюнок

Бейліса, єврея за національністю, було звинувачено в убивстві з ритуальною метою християнського хлопчика Андрія Ющинського.

Чорносотенна преса розгорнула антисемітську агітацію, підбурюючи до єврейських погромів. Слідство тривало понад два з половиною роки й викликало протести свідомої громадськості всієї імперії. На захист Бейліса виступила демократична російська та українська інтелігенція.

Під тиском незаперечних доказів, протестів громадськості колегія присяжних засідателів, незважаючи на численні кривосвідчення чорносотенців, виправдала Бейліса.

3. Суть і наслідки аграрної реформи Столипіна в Україні

Перешкодою, що гальмувала розвиток ринкових відносин у сільському господарстві, було поміщицьке та общинне землеволодіння. У 1905 р. в Україні налічувалося близько 45 % дворів з общинним землеволодінням. Така форма землеволодіння була найпоширенішою у Харківській губернії та Південній Україні, де охоплювала від 91 до 96 % усіх селянських дворів.

У 1906 р. цар Микола II підписав указ, за яким кожен селянин отримував в особисту приватну власність земельний наділ, що перебував у розпорядженні сільської общини. Селяни, які виходили з общини, повинні були або переселитися із села на *хутір*, або, зберігаючи садибу в селі, перенести своє господарство на відведену індивідуальну ділянку (*відруб*).

МЕТА АГРАРНОЇ РЕФОРМИ СТОЛИПІНА

- підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва
- розв'язання проблеми аграрного перенаселення
- збільшення товарності селянського господарства
- зміцнення соціальної опори самодержавства на селі

Від 1907 р. до 1911 р. в Україні виділилося на хутори та відруби майже половина селянських господарств. Проте для малоземельних селян вихід з общини означав цілковите розорення. Він позбавляв їх можливості користуватись

общинними вигонами, водопоями та іншими угіддями, без яких вони не могли довго протриматися на відведеній ділянці землі. Тому біднота чинила опір руйнуванню общини.

Одержавши надільну землю у власність неспроможна її обробляти біднота продавала наділи за безцінь заможним селянам і остаточно пролетаризувалася. Це ще більше посилило процес розшарування села.

В Україні унаслідок концентрації земельних наділів у руках заможних власників, використання ними машин, добрив, розширення посівних площ збір зерна збільшився майже у півтора разу (1909–1913).

Кількість дворів, що вийшли з общини

ЗАУВАЖТЕ

У 1913 р. Україна досягла найбільшого за всю попередню історію валового збору зернових – 1,2 млрд пудів.

Важливою ланкою нової аграрної політики було заохочення *переселення селян у малоосвоєні регіони Російської імперії*. Найбільше трудових мігрантів з України – майже 1 млн осіб – виїхало до Південно-Західного Сибіру й Північного Казахстану (Сірий Клин) і Далекого Сходу (Зелений Клин). Незабаром близько 70 % переселенців повернулося в Україну.

4. Національний рух у 1908–1914 рр.

Для координації українського національного руху, що внаслідок заборони мусив перейти в підпілля в підросійській Україні, на початку **1908 р.** в Києві було створено нелегальну громадсько-політичну організацію – **Товариство українських поступовців (ТУП)** на зразок ЗУБО. Ініціаторами її заснування були представники Української демократично-радикальної партії. До ТУП долучилися також частина українських есдеків та окремі представники інших партій і безпартійні. Нова організація об'єднала тогочасну українську національну еліту. Її членами були, зокрема, **М. Грушевський, Є. Чикаленко, С. Єфремов, В. Винниченко, І. Шраг** та ін.

ТУП обстоювало три основні ідеї: *парламентаризм, перебудову Російської держави на федеративних засадах, національно-територіальну автономію України*. Діяльність ТУП була спрямована на українізацію шкільної освіти, впровадження української мови в громадських установах, суді, церкві тощо.

Керівним органом ТУП була рада, яку обирали на щорічних з'їздах організації. Відбувалися такі зібрання нелегально, здебільшого в будинку Є. Чикаленка в Києві. Осередки організації – «громади ТУП» діяли по всій Україні (близько 60), а також у Петербурзі та Москві.

Резонансною подією, яка навіть стала предметом обговорення в Державній думі, було виголошення **Дмитром Донцовим** доповіді «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» на II Всеукраїнському студентському з'їзді в 1913 р. у Львові. У ній Д. Донцов обґрунтував ідею **сепаратизму** як протиставлення ідеї самостійництва.

↑ Дмитро Донцов
(1883–1973)

СЛОВНИК

Сепаратизм – прагнення спільноти чи групи населення до відокремлення, рух за надання частині держави права автономії чи повне її відокремлення.

Прочитайте фрагменти історичних джерел і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Які ідеї сповідували автори наведених висловлювань? ►► **2.** Як ви розумієте поняття «сепаратизм» в XIX ст. та в умовах сучасної України? ►► **3.** Чи мають прояви сепаратизму нині щось спільного з тим, про що говорив Донцов?

«Актуальним є не гасло самостійності – мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією, актуальним, більш реальним, більш конкретним і скорше здійсненним є гасло відірвання від Росії, – політичний сепаратизм».

Донцов Д.

«Тепер, коли українці починають голосно говорити, як це робить Донцов і товариші, що всяка надія на Росію є утопія та що лишається шукати рятунку тільки в сепаратизмі, я кажу вам: бійтеся його! ...Донцови будуть числитися не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами!...»

З промови лідера партії кадетів П. Мілюкова

Антиукраїнська політика тривала й після смерті Столипіна 1911 р. Її кульмінація припала на березень **1914 р.**, коли імперська влада заборонила **урочистості з нагоди 100-ї річниці народження Тараса Шевченка**. Урядові заборони спричинили масові демонстрації студентів у Києві та інших містах України.

Каральні урядові заходи в умовах громадського спротиву і справді не досягли мети: національно свідомо українська громадськість відзначила Шевченків ювілей, організувавши демонстрації, мітинги, урочисті зібрання. Так, 25 лютого (10 березня н. ст.) більшість студентів Києва не прийшли на лекції у свої навчальні заклади. День святкування перетворився на акцію протесту з приводу заборони вшанування 100-річчя Шевченка.

→ Плакат з нагоди 100-ї річниці народження Т. Шевченка, створений українцями Вінніпегу (Канада). 1914 р.

Прочитайте фрагмент історичного джерела і виконайте завдання. Напишіть оглядову статтю, новинне повідомлення тощо для закордонної газети про політичні умови, у яких розгортався український рух.

«...Мені пригадалось, як відбувався той пам'ятковий ювілей 1914 року в Києві. Україна готувалася до бучного ювілею, і він мав би вилитися в таке всенародне свято, якого ще до того часу не знала Україна; влада це бачила і вжила заходів: всякі святкування, навіть панахиди, були суворо заборонені. Всім школам був даний з цього приводу суворий наказ. У Києві видавництво "Криниця" видрукувало 12 000 примірників "Кобзаря" до ювілею – всі вони були конфісковані. Гадали, що ніякого святкування не буде. Але якось несподівано в пам'ятний день увесь Київ, особливо молодь, вийшли на вулиці міста з портретами Т. Шевченка, з співами, з прапорами, з квітами. Того року була рання весна, і цей день видався надзвичайно теплий і ясний. Всі вулиці були забиті людьми. Ганяла поліція, гарцювали з нагаями козаки, – цілими натовпами хватили в тюрму, нічого не помагало.

...Чорносотенна частина київського студентства, які звалися тоді "академістами", помагали, як тільки могли, поліції. Вони вчиняли бешкетів; били вікна в редакції української газети, вихвачували з рук і рвали портрети Шевченка, бюсти, що стояли у вітринах, обкидали гряззю. Надвечір вийшов ювілейний номер газети, – вони платили великі гроші, купували їх пачками і тут же на вулицях рвали на шматочки. Але люди хапали клаптики і ховали на спомин про великий день.

Наслідки були відомі: всі помешкання київських тюрем були до вечора набиті студентами, курсистками і іншими учнями вищих і середніх шкіл».

Васильченко С. «Спогади»

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
 - ▶ Початок аграрної реформи П. Столипіна
 - ▶ ухвалення циркуляра П. Столипіна із заборону реєструвати будь-які «інородницькі» товариства
 - ▶ судовий процес у «справі Бейліса»
 - ▶ створення ТУП.
2. Виберіть твердження, що характеризують становище України після поразки революції 1905–1907 рр.
 - ▶ 1. Почали з'являтися українські періодичні видання.
 - ▶ 2. Було легалізовано національні партії, відтак пошквалася їхня діяльність.
 - ▶ 3. Судочинство ґрунтується не на праві, а на сваволі бюрократії.
 - ▶ 4. Відбулися вибори до I Державної думи Росії, з-поміж депутатів були й українці.
 - ▶ 5. Заборона демократичних видань.
 - ▶ 6. Посилення національного гніту.
 - ▶ 7. Різке звуження сфери вживання української мови.
 - ▶ 8. Впровадження на більшій території України воєнного стану.
 - ▶ 9. Створення в українських містах і містечках осередків «Просвіти».
 - ▶ 10. Масові арешти.
 - ▶ 11. Погроми прогресивних громадських організацій.
3. Чого прагнув досягти П. Столипін, запроваджуючи аграрну реформу?
 - ▶ 1. Підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва.
 - ▶ 2. Створити незалежний від органів адміністративного управління суд.
 - ▶ 3. Подолати проблему аграрного перенаселення.
 - ▶ 4. Підвищити товарність селянського господарства.
 - ▶ 5. Зміцнити соціальну опору самодержавства на селі.
 - ▶ 6. Надати селянам право особистої свободи, ліквідувавши залежність їх від поміщика.
4. Що передбачала аграрна реформа П. Столипіна?
 - ▶ 1. Селяни здобули право особистої свободи, позбувшись залежності від поміщика.
 - ▶ 2. Руйнування селянської общини.
 - ▶ 3. Дозвіл селянам отримати землю у приватну власність (хутір чи відруб).
 - ▶ 4. Переселення селян у малоосвоєні райони Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу.
 - ▶ 5. Створення у губерніях і повітах виборних установ, які отримали право розв'язувати господарські й культурні питання.
5. Дайте історичний коментар до подій та явищ, описаних у фрагментах джерел. У чому історичне значення згаданих подій / явищ?

«Після довгих нарад, обмірковувань вирішили ми 1908 року відновити давню безпартійну загальну організацію, що існувала від 1897 до 1904 року, але тепер уже під назвою "Товариство українських поступовців" (так званий ТУП), без усякої програми, лиш на платформі федеративного устрою Росії та автономії України, у яке увійшли ті самі громади, що входили в Демократично-радикальну партію» (Є. Чикаленко).

«Київський міський голова І. Дяков, перебуваючи в Петербурзі, з'ясовував у міністерстві внутрішніх справ, чи буде допущено владою прийняті київським міським управлінням заходи до 100-річчя від дня народження поета Т. Г. Шевченка... В міністерстві... було заявлено, що владою ніяких святкувань, присвячених пам'яті Шевченка, дозволено не буде» (Газета «Киевлянин», 4 лютого 1914 р.).

§ 29 Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини. Практичне заняття

Прочитайте тексти джерел 1–3 і виконайте завдання ►► 1. Сформулюйте 2–3 причини відданості більшості з них ідеям федералізму. ►► 2. Проаналізуйте джерела 1–3 на підставі рекомендацій, викладених у поданій пам'ятці. Зверніть увагу, що аналіз актових історичних джерел має певні особливості. На відміну від оповідних, ці джерела було створено в процесі діяльності різних державних, громадських установ, організацій тощо, тож вони мали свого часу практичне значення, чим зумовлений їхній діловий, офіційний характер. Тому алгоритм опрацювання трохи інший.

АЛГОРИТМ ОПРАЦЮВАННЯ АКТОВИХ ДЖЕРЕЛ

- 1) визначте, коли, де та за яких обставин з'явився аналізований документ, тобто схарактеризуйте історичні умови створення документа, а також узагальніть, про що в ньому йдеться; усе це стисло запишіть у першій частині відповіді;
- 2) визначте, які результати мало ухвалення документа, які зміни в державі та суспільстві загалом зумовило або могло зумовити впровадження цього документа; сформулюйте значення документа і наслідки реалізації закладених у ньому ідей для історичного процесу;
- 3) поміркуйте, у чому цінність джерела саме для вас, стисло викладіть ставлення до заходів, передбачених цим документом, до основних ідей, які в ньому задекларовано; чи мало ухвалення документа ті наслідки, на які сподівалися його укладачі.

1. Програмові засади Української народної партії (УНП)

«...Українська народна партія єсть партія робітницької маси українського народу; єсть партія українського міського і сільського пролетаріату.

Українська народна партія визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиск, безправ'я, знищити сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні.

Цей ідеал такий: взагалі, знявдя виробу – фабрики і заводи на землі, оселеній українським народом, мусять належати Українцям-робітникам, а земля (рілля) – Українцям-хліборобам.

ВІЛЬНА НЕПІДЛЕГЛА САМОСТІЙНА РЕСПУБЛІКА – УКРАЇНА РОБОЧИХ ЛЮДЕЙ.

...Аби позбутись бюрократичної централізації, яка єсть ворог свободи взагалі, Самостійна Республіка Україна будучини мусять бути спілкою вільних і самоправних українських земель, що різняться умовами життя: такі: Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжя, Кубань, Чорномор'я, Полісся, Галичина і т. д.

Будуємо і боремося за Самостійну Україну зовсім не для того, аби в їй панували капіталісти, хоч і українські. Весь час боротьби не забуваємо, що єдине соціалістичний ідеал може остаточно задовольнити український пролетаріат і, взагалі, працюючий український люд.

Самостійна Україна буде республікою вільних людей, свободних від гніту і експлуатації, республікою людей свободної праці...»

2. Програмові засади Української демократично-радикальної партії (УДРП)

«Українська демократично-радикальна партія, обстаючи в справах політичних за глибокодемократичну державну конституцію, в той же час розуміє се так, що реформована держава мусить бути федерацією рівноправних автономних національно-територіальних одиниць. Такої автономії вимагає Партія і для свого Українського Народу на всій тій території, яку він фактично тепер заселює суцільною масою.

Заснована на Україні російській, Партія тут і виявляє свою роботу. Але се не значить, що ми відокремлюємо себе від тих частин нашого народу, які живуть поза межами Росії. Думка про відрізені частки національного тіла ніколи не може покинути живу націю, – не покине вона й нас і виявлятиметься в наших вимаганнях, у нашій тактиці й політичній боротьбі.

1. Новий лад мусить забезпечувати загальнознані вже людські права і найперше – волю від кари на тілі, від кари на смерть та від кари вічною тюрмою – кари, що часом буває гірша за смертну, потім – незайманість особи, оселі й листування без судового декрету. Окрім того, кожна людина мусить мати волю: а) оселятися й жити скрізь, добирати собі яке схоче діло й порядкувати своїм добром як схоче, без ніякого окремого дозволу; б) вживати рідної мови в приватному й громадському житті; в) говорити, писати й друкувати що хоче, відповідаючи тільки перед судом, коли зламала закон; г) належати до якої хто хоче віри або й ні до якої; д) збиратися на збори, гуртуватися в спілки й товариства, страйкувати. Громадянські права й повинності мусять бути рівні для всіх, усі привілеї клас, станів, полу, віри, нації мусять бути скасовані.

2. Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краювою репрезентативною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах сієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці.

Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць».

3. Програмові засади Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)

«Резолюція про автономію України.

Маючи на увазі, що процес економічної централізації являється лише однією стороною економічної еволюції, другою ж стороною її є економічна децентралізація, котра тягне за собою децентралізацію політичну, що форми політичні пристосовуються до індивідуальних, економічних, побутових, психологічних і культурних обставин її, що в інтересах демократії державного ладу потрібна децентралізація законодавства, адміністрації й судівництва, що в інтересах усунення, оскільки це можливо в капіталістичному суспільстві, національного гніту потрібно передання усіх тих справ, в котрих виявляється національний гніт, в руки представницького зібрання національно-територіальної одиниці. В інтересах розвитку класової боротьби і продукційних сил на Україні II черговий з'їзд УСДРП приймає в свою програму постулат Автономної України (Україну з'їзд визнає лише в межах етнографічних) з правом законодавчим в тих справах, котрі торкаються лише народу, мешкаючого на території України».

§ 30 Економічне та суспільно-політичне життя

Прочитайте фрагмент літературного твору й дайте відповіді на запитання.

►► **1.** Як автор ставиться до події та явища, про які розповідає; як він пояснює особливості формування верстви пролетаріату? ►► **2.** З'ясуйте, яким було буденне життя галицького робітництва. ►► **3.** Чому робітники погоджувалися на умови життя, змальовані в тексті? Стисло викладіть своє ставлення до описаних явищ.

«...Звільна, важкою ходою повзли дні за днями, і життя в Бориславі для робучих людей ставало чимраз тяжче і тяжче. Здалека і зблизька, з гір і з долів, з сіл і з містечок день у день сотні людей пливли-напливали до Борислава, як пчолу до улія. Роботи! Роботи! Якої-небудь роботи! Хоть би й найтяжчої! Хоть би й найдешевшої! Щоб тільки з голоду не згинуть! – се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисяч висохлих, посинілих, виголоджених людей. Небо і землю запер бог на залізні ключі, – вся надія мужиків-хліборобів вигоріла разом з їх житом та вісом на поруділих від спраги загонах. Худоба гибла за недостатчею паші. Не осталося нічого, як іти на заробітки, а заробітків-то якраз і не було тоді ніяких в нашій Підгір'ї – крім Борислава. От і поперлися туди бідні люди з усіх сторін, хапаючися за останнє, так, як той потопуючий хапається за стебелінку...

Дешеві і покірні робітники рікою напливали до бориславських багачів, з сльозами напрошувалися на роботу, хоть би й за яку дешеву ціну, – і ціна справді пішла чимраз дешевша».

Франко І. «Борислав сміється»

1. Особливості розвитку промисловості південно-західної України на початку ХХ ст.

Проаналізуйте графіки на с. 210 і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Які явища та процеси вони засвідчують? ►► **2.** Як змінився національний склад населення західноукраїнських земель у порівнянні з першою половиною ХІХ ст.? Із чим це пов'язано? ►► **3.** Обчисліть приблизну кількість українців – мешканців західноукраїнських земель 1910 р.

У західноукраїнських землях розвивалися галузі промисловості, пов'язані з видобутком сировинних ресурсів. Це призводило до виснаження природних ба-

гатств краю та гальмувало його промисловий розвиток через незацікавленість у впровадженні більш технологічних виробництв. Уряд усіяко заохочував про-

никнення в регіон іноземного капіталу, передусім австро-німецького. Упродовж десятиріччя ХХ ст. у промисловості західноукраїнських земель спостерігалося певне піднесення.

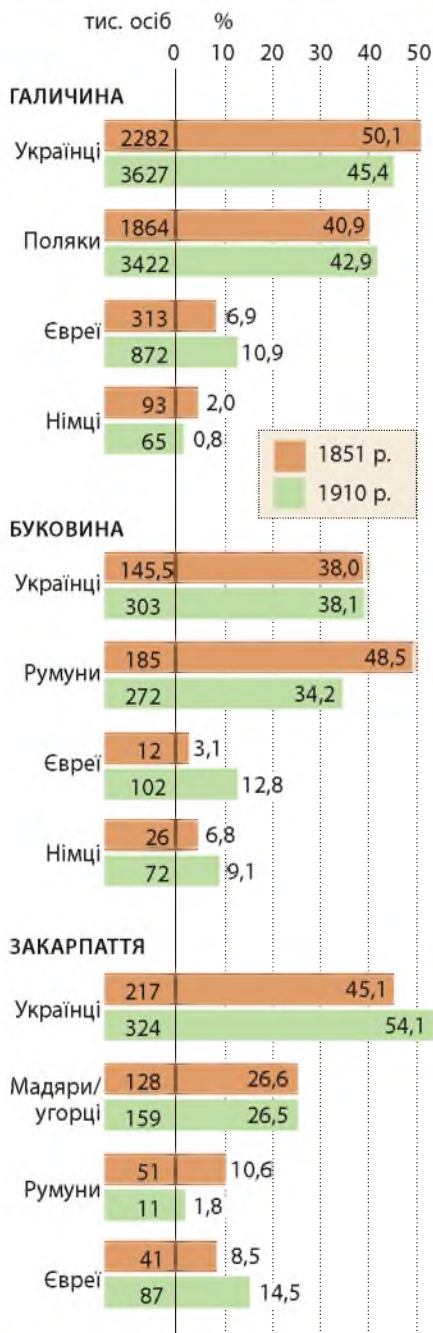
У 1909 р. за обсягами видобутку нафти Галичина посідала 3-тє місце у світі після США та Росії, його показник сягав 2 млн тонн.

Нафтова промисловість Прикарпаття перебувала цілком у руках іноземних капіталістів. У травні 1912 р. німецькі й англійські фірми об'єдналися в один великий концерн, який видобував третину нафти Бориславського басейну, володів усіма нафтопроводами цього басейну і чотирма (із семи) великими нафтоперегінними заводами. Задля підвищення ціни на нафту монополісти від 1910 р. почали скорочувати її видобуток. Скорочення видобутку й зростання ціни, зрештою зумовили занепад галузі.

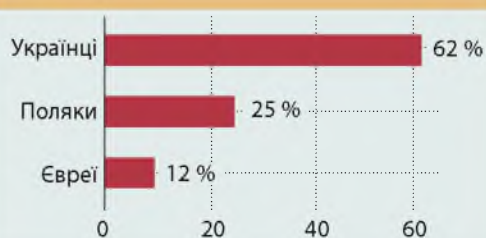
Борислав посідав перше місце у світі з видобутку *озокериту*. Проте на початку ХХ ст. попит на озокерит на міжнародному ринку впав, тому його видобуток було скорочено.

Сировинними галузями, що приносили неабиякі прибутки австрійському, німецькому, французькому капіталові, були *лісозаготівельна* й пов'язана з нею *деревообробна*. З Галичини, Буковини та Закарпаття вивозили величезну кількість деревини (тільки Галичина щороку

Національний склад населення західноукраїнських земель (1851–1910)

Національний склад населення Східної Галичини (1910)

→ Пожежа нафтогазової свердловини «Ойл Сіті» у м. Бориславі. 1908 р.

У 1908 р. зі свердловини «Ойл Сіті», із глибини 1016 м, вирвався потужний фонтан нафти з високим вмістом розчиненого газу. Через кілька днів фонтанування під час грози виникла пожежа, яку гасили майже три тижні.

постачала близько 100 тис. вагонів деревини колодами, брусками й дошками). Проте капіталовкладення у виробництво були мізерними. Виняток становила, зокрема, Ужгородська меблева фабрика австро-американського синдикату «Мундус».

Неощадливе використання лісів у Карпатах призводило до розмивання ґрунту, унаслідок чого в гірських місцевостях почастишали повені.

Пожвавлення відбувалося в більшості галузей харчової промисловості: цукровій, борошномельній, спиртогорілчаній, – виробництво в яких зосереджувалося на дрібних підприємствах.

Швидко розвивалися металообробна та машинобудівна промисловість. У 1912 р. у краї працювало вже 14 великих підприємств цих галузей, на яких виготовляли залізничні й трамвайні вагони, парокотлове й насосне устаткування, сільськогосподарські машини.

2. Розвиток сільського господарства

Попри певне пожвавлення промислового розвитку, основу економіки краю становило сільське господарство, у якому працювало понад 75 % населення. Ця галузь економіки на початку ХХ ст. залишалась екстенсивною, низькопродуктивною, остаточно втративши колишні експортні можливості (щороку через нездатність галузі забезпечити населення продуктами харчування Галичина ввозила 2 млн т борошна з Угорщини).

Найбільшою проблемою селян було *малоземелля* і *безземелля* в умовах збереження *великого поміщицького землеволодіння*, частка якого перевищувала 40 % усіх земель. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Саме у великих поміщицьких маєтках помітнішою була тенденція до переорієнтування сільськогосподарського виробництва на потреби ринку. Відбувалася поступова заміна трипільля ефективнішою системою сівозмін, дедалі активніше застосовували мінеральні добрива, нову техніку. Широке застосування агротехнічних новинок забезпечувало кращу врожайність на поміщицьких полях.

Селянські господарства істотно відставали за рівнем виробництва, зберігаючи здебільшого напівнатуральний характер. Безземелля спонукало українських селян жити за рахунок заробітків у панських дворах, які були мізерними й не

↑ Робота в полі. Фото початку ХХ ст.

Товариство взаємного кредиту
„Дністер“
 у Львові ул. Руська ч. 20, Телефон ч. 788
 засноване при Товаристві взаємної безпеки „Дністер“ в р. 1895 на підставі закону о стоваряшенях з р. 1873 Відвічальність членів обмежена до подвійної висоти уділу. Цілюю Товариства є уділюване кредита своїм членам. рільникам обезпеченим в „Дністрі“ від більше літ. Відсотки від вкладок 4 від ста без потручення рентового податку.
 Вкладки приймає і виплачує Каса Дирекції. Ковто поштової Штандли ч. 35.527. Жирове копто в банку австро-угор.
 Штандли вкладки . . . К 8100.200—
 Удѣли членські К 341.275—
 Удѣли олівки К 3916.477—
 Канцелярії товариства отворені перед пол. від 8 до 2 г.

↑ Реклама Товариства взаємного кредиту «Дністер». Газета «Станиславівські вісті». 24 жовтня 1912 р.

могли забезпечити прожиткового мінімуму. Аби сплатити різноманітні податки, селяни були змушені продавати ледь не весь врожай, прирікаючи себе на голод. Розорюючись, селяни втрачали землю і перетворювалися на безземельних наймитів. Посилювалося *аграрне перенаселення*.

Доведене до зубожіння селянство західноукраїнських земель на початку ХХ ст. вдалося до протестів. Провідною формою соціального руху на селі стали *селянські страйки*. 1902 р. зафіксований в історії Східної Галичини як *рік страйків*. Його організаторами були три провідні українські політичні партії – РУРП, УСДП та УНДП. Наприкінці липня 1902 р. в Галичині страйкувало 24 повіти, понад 500 сіл і 100 тис. сільськогосподарських робітників. Страйкарі вимагали скорочення робочого дня, підвищення заробітної платні, дозволу користування поміщицькими лісами, луками. Про розмах страйкового селянського руху свідчить те, що придушити його влада спромоглася тільки з допомогою жандармерії та військових загонів.

Іншою формою пристосування до складної суспільно-економічної ситуації була українська *споживча* та *кредитно-позичкова кооперація*. На початку ХХ ст. розширювали діяльність товариства, що виникли раніше, і з'являлися нові.

З усіх видів сільськогосподарської кооперації в Галичині найбільше розвинулася *молочарська*. У 1904 р. у с. Завадові біля Стрия запрацював перший у західноукраїнських теренах кооператив-молочарня – Союз руських молочарських спілок. Незабаром він був перетворений на Крайовий молочарський союз – *Маслосоюз*. Українські молочарні були невеликими підприємствами, куди селяни здавали молоко, яке переробляли на масло (перші молочарні виготовляли до 4 кг масла на день). До 1914 р. працювало понад 100 підприємств-молочарень, які виробляли вже близько 30 тис. кг масла на рік.

Які особливості економіки західноукраїнських земель засвідчують уривки з дописів у газетах? (с. 213)

«Теперішні охоронні мита, запроваджені в Австрії, виключно на користь промисловості судетських країв, які заливають нас своїми дорогими й поганими фабричними виробами, чинять неможливим розвиток крайової промисловості в Галичині» («Тижневик економічний», 1900 р.).

«Русини – найбільшій народ Угорщини. Велика кількість їх перебуває в Америці. А землі тих, які залишаються, все частіше продаються з аукціону банками» («Газета Мукачєвого», 1911 р.).

«Тутешні робітники (в Стрию), в тому числі залізничники, в буквальному сенсі гинуть від голоду через дуже дорогі продукти, живуть у холодних і вологих будинках» («Новий робітник», 1902 р.).

3. Виникнення української діаспори

Аграрне перенаселення призвело до масової трудової еміграції західноукраїнського селянства не тільки в європейські країни, а й за океан – до США, Канади, Бразилії, Аргентини та інших країн.

Усього до 1914 р. із західноукраїнських земель виїхали на постійне проживання в інші країни (за неповними підрахунками) 700–800 тис. осіб. За океаном виникли цілі села і райони, заселені українцями. Переселенці давали поселенням назви, що нагадували їм рідну землю, – Україна, Новий Київ, Львів, Поділля, Збруч та ін. В умовах чужоетнічного середовища українці-емігранти зберігали мову, традиції, звичаї, елементи культури і побуту. Так формувалася українська діаспора.

Від самого початку емігранти намагалися гуртуватися навколо греко-католицької церкви. Було створено греко-католицькі єпископати у США й Канаді. Буковинські переселенці закладали православні церкви.

Прочитайте фрагмент наукової праці й виконайте завдання. ► Поміркуйте, що дає підстави для наведеного твердження. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

думки.

«Більшість східнослов'янських емігрантів з Галичини і Буковини мали нечітку або не мали жодної національної ідентичності, коли покидали батьківщину. Згодом, вже у Сполучених Штатах Америки і Канаді, потрапивши в оточення інших народів Європи та всього світу, вони почали плекати національну свідомість – пізнавши свою українську ідентичність, передавали її дітям та онукам...»

Магочій П. Р. «Історія України»

↑ Пам'ятник першим емігрантам до Канади в селі Небилів (Івано-Франківська обл.)

СЛОВНИК

Українська діаспора – громади українців (осіб українського походження), які проживають за межами України.

4. Боротьба за створення українського університету у Львові

На межі XIX–XX ст. у суспільно-політичному житті Галичини загострилася боротьба за український університет у Львові. Згідно з імператорською ухвалою 1871 р. Львівський університет мав бути двомовним – українсько-польським, проте фактично був польським. Адміністрація складалася винятково з поляків, мовою викладання та внутрішнього врядування була польська, на всіх факультетах було лише шість кафедр з українською мовою викладання.

Восени 1901 р. студенти-українці виступили з вимогою розширення прав української мови в університеті та збільшення кількості українських кафедр. Через опір адміністрації закладу близько 600 студентів на знак протесту вдалися до **сецесії** – масового виходу з університету. Кинувши Львівський університет, вони переїхали на навчання в університети Кракова, Відня, Праги.

Так ідея створення окремого українського університету у Львові перетворилася на символ боротьби українців за національні права. Цю ідею активно пропагував професор Львівського університету М. Грушевський. Українські депутати в Державній раді закликали уряд розв'язати це питання. Ю. Романчук, зокрема, розглядав заснування університету як «запоруку національної величі», адже відкриття такого закладу надало б українцям «рівноправності з іншими народами».

Кульмінацією боротьби за український університет стало віче українського студентства **1 липня 1910 р.** Польські студенти збудували в приміщенні університету барикади, щоб перешкодити українцям вийти з будинку назовні й розпочати запланований похід вулицями Львова.

↑ Демонстрація львів'ян на підтримку українського студентства 1 липня 1910 р.

Прочитайте джерело й дайте відповіді на запитання. ►► **1.** З'ясуйте, коли відбулися описані події. ►► **2.** Визначте, як автор ставиться до подій, про які розповідає. ►► **3.** Стисло викладіть власне ставлення до описаних подій. ►► **4.** Поміркуйте, чому так багато важило для галицьких українців створення українського університету у Львові. Хто чинив опір цим намірам і чому?

«1 липня цього року у Львівському університеті сталися такі події, яких ще не знала історія боротьби за університети. Від кулі браунінга загинув молодий, у розквіті віку студент права... Адам Коцко...»

Минуло 11 років, як українська академічна молодь розпочала активну боротьбу за свій університет. Депутації та петиції до 1902 р., широко відома сецесія молоді в тому ж році, постійні заворушення у Львівському університеті від 1905 р. аж по 30 червня цього року, які в 1907 р. дійшли до кульмінаційного пункту... всі ці виступи просунули питання заснування самостійного українського університету настільки вперед, що воно стало таким актуальним, що нині ніхто вже не має сміливості відмовляти 4-мільйонному українському народові в Австрії в його найбільш слушному

й природному праві мати свою найвищу школу, університет. Однак жодних реальних результатів для реалізації цього постулату вони не принесли; навпаки, принесли навіть скорочення прав української мови у Львівському університеті».

З львівської газети «Земля і воля». 8 липня 1910 р.

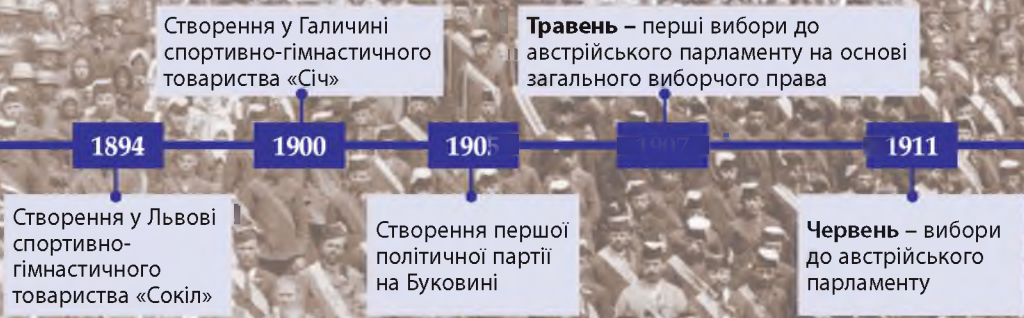
ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. До положень, що характеризують стан економіки західноукраїнських земель на початку ХХ ст., доберіть конкретні факти за матеріалом підручника.
 - ▶ 1. Розвиток галузей промисловості, пов'язаних із видобутком сировинних ресурсів.
 - ▶ 2. Заохочення урядом проникнення в регіон іноземного капіталу.
 - ▶ 3. Зростання чисельності міських мешканців.
 - ▶ 4. Переорієнтування сільськогосподарського виробництва у великих поміщицьких маєтках на потреби ринку.
 - ▶ 5. Селянські страйки як провідна форма соціального руху на селі.
 - ▶ 6. Розвиток споживчої та кредитно-позичкової кооперації.
2. Конкретизуйте й уточніть загальне твердження.

Одним із ключових питань для галицьких українців наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була боротьба за український університет.
3. Які твердження характеризують особливості економічного життя західноукраїнських земель на початку ХХ ст.?
 - ▶ 1. Іноземні капіталісти прибрали до рук нафтодобувну, нафтопереробну, деревообробну, хімічну галузі промисловості.
 - ▶ 2. Західноукраїнські землі залишались аграрно-сировинними придатками австрійського капіталу і ринком збуту для товарів, виготовлених у розвинених регіонах Австро-Угорщини.
 - ▶ 3. Нафтова промисловість Прикарпаття була цілком у руках українських підприємців.
 - ▶ 4. Зростала кількість пролетаріату за рахунок розореного селянства.
 - ▶ 5. Швидко розвивалися ті галузі промисловості, в яких були зацікавлені іноземні інвестори.
 - ▶ 6. Швидко розвивалися цегляне, бетонне, вапняне виробництва, тимчасом як нафтова й деревопереробна промисловість залишались у стані застою.
 - ▶ 7. Характерними явищами економічного життя краю були: постійне безробіття; надзвичайно тяжкі умови праці робітників, відсутність техніки безпеки, постійні каліцтва; занадто довгий робочий день.
4. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться у фрагментах джерел. У чому полягає їхнє історичне значення?

«У Львівському університеті, який має бути весь русинським, оскільки призначений для русинської частини Галичини, є всього 6 кафедр з викладанням українською мовою, і усі клопотання про збільшення кількості цих кафедр розбиваються об опір польських представників, так само, як і вимоги особливого русинського університету. Поляки розглядають кожний набуток русинів у цій сфері як свою втрату...» (М. Грушевський)

«Браття селяни! Вже доволі каторжної праці! Досить наших сліз, нужди та кривди. Браття! Не за морем, не в далекій чужині, не на переселенні наш хліб! Тут нам повинно бути велике життя, а не вічна недоля на землі, яку наші прадіди кров'ю заливали. Тут буде наш рай, як тільки в згоді і єдності, рука в руку, плече в плече будемо триматися. Тоді прийде добро в наші хати і згине нужда» (З відозви Гусятинського страйкового комітету 1902 р.).
5. Вимушену еміграцію на Американський континент галицькі українці сприймали як трагедію, як крайній вчинок, що, звісно, не виключав смерть, а лише давав можливість її трішки віддалити. Про це з боєм писав видатний західноукраїнський новеліст Василь Стефаник. Один із його героїв, вирушаючи в подорож за океан, прощався з односельця-ми словами: *«Підемо світами й розвіємось на старість, як лист по полю»*. Доведіть, що такі песимістичні настрої українців-емігрантів мали підстави. У чому, на вашу думку, полягала найбільша трагедія для вимушених емігрантів?

§ 31 Піднесення українського національного руху в західноукраїнських землях

Прочитайте фрагмент наукової праці і дайте відповіді на запитання. ►► **1.** Визначте, розв'язання яких завдань автор вважає передумовою для досягнення перспективної мети. Що це за мета? ►► **2.** Які завдання були найактуальнішими для того часу? Які наслідки цієї боротьби?

«...З цього часу домагання утворення автономного українського "коронного краю" в Австрії відсунулося на далеке майбутнє... Справою ще дальшого майбутнього, радше далеким ідеалом, ніж реальним домаганням, стало з'єднання всіх українських земель в одну незалежну державу, якого одні сподівалися від загальноєвропейського воєнного конфлікту, інші – від соціальної революції.

У цій боротьбі були періоди великого загострення і трагічних подій, коли українським населенням, особливо селянством і студентством, заповнювалися в'язниці, лилася кров і падали жертви українські. Так було ціле перше десятиліття ХХ століття – під час боротьби за український університет, під час масових страйків українського селянства і в наймогутнішому з усіх українських масових рухів того часу – русі за загальне і рівне виборче право до австрійського парламенту й галицького сойму.

Результатом цієї боротьби в публічно-правовій галузі стало здобуття представництва в австрійському парламенті і в галицькому соймі, української народної школи (з великими обмеженнями на користь польської мови і польського політичного духу), кількох українських середніх шкіл, кількох українських кафедр на теологічному, філософському і правничому факультетах Львівського університету, права уживання в державних установах української мови, права державної підтримки для українських культурних та економічних інституцій і т. ін.»

Лозинський М. «Галичина в житті України»

1. Політичні партії Галичини на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. помітно активізувалася політична діяльність українських партій Східної Галичини.

Перша в краї **Русько-українська радикальна партія (РУРП)** за десятиліття своєї історії зазнала істотної трансформації – від неї відокремилися

націонал-демократи і соціал-демократи. РУРП спиралася на підтримку селян Східної Галичини. У 1905 р. з'їзд РУРП схвалив нову програму, в основу якої було покладено ідею поєднання соціальної боротьби українського народу з національною. Провідними діячами партії були Михайло Павлик, Кирило Трильовський, Лев Бачинський.

Так само на селян орієнтувалася **Українська соціал-демократична партія (УСДП)** (лідери – Микола Ганкевич, Семен Вітик): до заходів, спрямованих на організацію міського пролетаріату, вона практично не вдавалася. Намагаючись залучити до соціал-демократичного руху в Східній Галичині більше учасників, УСДП проводила пропагандистську роботу серед малоземельних селян і сільськогосподарського пролетаріату, а також сприяла активній участі членів партії в селянських страйках. Проте партія не мала достатньої ваги в суспільно-політичному житті краю.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Кость Левицький (1859–1941) – український державний діяч, один із найвизначніших політичних діячів Галичини кінця XIX – першої половини XX ст. Навчався в університетах Відня та Львова. Відкривши адвокатську канцелярію у Львові, одним із перших став писати скарги й подання до суду українською мовою. Активний діяч «Просвіти». Один із засновників та лідерів УНДП, згодом голова партії. У 1907–1918 рр. посол (депутат) Державної ради Австро-Угорської імперії, 1908–1914 рр. – депутат Галицького крайового сейму. Від 1910 р. голова українського парламентського клубу (фракції) цих інституцій.

Серед тогочасних партій найсильніший вплив на суспільні процеси мала **Українська національно-демократична партія (УНДП)**. Організатори УНДП – Ю. Романчук, К. Левицький, М. Грушевський – ставили собі за мету забезпечити українському національному рухові масовість. Зростання політичного авторитету організації забезпечило створення мережі осередків на місцях – у повітових центрах і навіть селищах. При цьому активно залучали до політичного життя простих людей, організовуючи публічні зібрання, поширення популярних часописів і брошур, маніфестації, приурочені до конкретних подій. УНДП стала організатором потужного вічевого руху, який охопив чи не всі найбільші населені пункти Галичини.

З'їзд УНДП, який відбувся 26 грудня 1902 р., проголосив перехід до *«політики масової самооборони і рішучої опозиції проти галицько-польської адміністрації, проти піддержуючого її центрального уряду»*. На підставі рішень з'їзду К. Левицький зробив висновок про те, що відтоді національно-демократична партія *«взяла у свої руки керму нашої політики»*.

Тож український рух під політичним проводом УНДП, яка поступово радикалізувалась, в умовах співпраці з РУРП і УСДП набував опозиційного щодо влади характеру, орієнтувався на власні сили, на зростання політичної свідомості громадян.

← Демонстрація перед міським театром у Львові, організована політичними партіями під гаслом проведення у краї виборчої реформи. 1905 р.

Найближчими програмовими завданнями РУРП і УНДП визначили боротьбу за національно-територіальну автономію Східної Галичини і Північної Буковини із власним сеймом й адміністрацією, УСДП – за культурно-національну автономію. А кінцевою метою національного руху всі три партії поставили здобуття культурної, економічної й політичної самостійності українського народу, його державної незалежності та об'єднання його земель.

Спираючись на матеріали підручника й інформацію з мережі Інтернет, опрацюйте програмові документи РУРП, УСДП та УНДП, з'ясуйте як вони втілювалися у життя. Підготуйте виступ від імені члена кожної із партій із закликами до української громадськості підтримати партію у її боротьбі за владу.

2. Розгортання національного руху в Буковині та Закарпатті

Умови для розгортання національного руху в Буковині та Закарпатті не були однаковими. На Буковині склалися сприятливіші можливості для реалізації демократичних норм австрійської конституції. В краї не було гострого етнічного протистояння, як між поляками й українцями в Галичині. Політичні ідеї на Буковині втілювали в життя п'ять великих етнічних угруповань – українці, румуни, німці, євреї, поляки.

Провідну роль у суспільно-політичному житті українців Північної Буковини наприкінці XIX – на початку XX ст. відігравали *народовці*. Вони розгорнули культурно-освітню та громадсько-політичну діяльність серед селян, створивши мережу сільських читалень: збирали народні віча, організовували різні кооперативні товариства, зокрема «райффайзенки». Окремий напрям діяльності становили заходи проти румунізації та впливу румунських бояр у Буковинському сеймі.

Народовці були творцями й першої української політичної партії на Буковині, яка постала в Чернівцях **1905 р.** і проіснувала до кінця 1907 р. Вона називалася «*Національна рада русинів на Буковині*». Програмові документи партії були близькими до засадничих документів РУРП та УНДП.

Пізніше народовці утворили Українську поступову партію, а потім партію «Руська рада». У 1913 р. цю політичну платформу уособлювали дві партії – Українська народна партія та Національно-демократична партія. Лідерами народовських політичних партій були Степан Смаль-Стоцький, Микола Василько та ін.

У 1907 р. в Чернівцях створено **Українську радикальну партію**. Вона активно критикувала народовські організації за надмірну прихильність до влади, заявляючи, що виражає інтереси українського селянства. Однак авторитет цієї партії серед селян був порівняно невисоким.

Третьою силою в українському русі були *соціал-демократи*. Створена ще в серпні 1896 р. **Соціал-демократична партія Буковини** була складовою австрійської соціал-демократії.

Розстановку політичних сил і впливовість окремих партій засвідчили вибори до Буковинського сейму 1911 р. Із 17 українських депутатів 15 були народовцями, 1 – радикалом та 1 – соціал-демократом. Москвофіли остаточно втратили позиції в суспільно-політичному житті.

Тож в українському суспільному русі в Буковині початку ХХ ст. вели перед національні партії, які обстоювали ідею єдності українців Буковини, Галичини, Закарпаття та Наддніпрянської України і майбутнє об'єднання західно-українських земель в єдиній незалежній Українській державі.

У **Закарпатті** суспільно-політична ситуація істотно відрізнялася від решти західноукраїнських земель. Угорська влада активно здійснювала політику **мадяризації**, що ґрунтувалася на ідеї плекання єдиної «політичної мадярської нації». Виявлялася політика передусім у витісненні з ужитку української мови та її заміні угорською в школах, церкві, друкованих виданнях тощо.

Утім, село в Закарпатті залишалося українським. Чи не єдиною та найдієвішою національною інституцією українців у краї була греко-католицька церква. Її представники в останнє десятиліття ХІХ ст. започаткували народовський рух. Закарпатські народовці не висували ідеї створення незалежної Української держави і навіть не порушували питання про надання Закарпаттю статусу автономії у складі Угорщини. Не було створено й політичної партії. Та попри організаційну млявість народовці Закарпаття все-таки спромоглися перехопити ініціативу в москвофілів і мадярофілів у культурно-громадській сфері.

3. Рух за реформу виборчої системи Австро-Угорщини

Головним напрямом суспільно-політичного життя Галичини початку ХХ ст. була боротьба українців за зміну системи виборів до австрійського парламенту.

↑ Степан Смаль-Стоцький і Микола Василько

СЛОВНИК

Мадяризація – політика угорської влади, спрямована на нав'язування національним меншинам Угорщини угорської мови, католицизму з метою їх асиміляції з угорською нацією.

Українські діячі, зокрема, вимагали справедливого представництва у віденському парламенті та Галицькому сеймі, впровадження загальної, рівної, прямої участі у виборах усього (чоловічого) населення Австро-Угорської монархії. Становлячи 13,2 % населення імперії, українці мали 1897 р. у рейхстазі із 353 лише 9 послів (всього 2,5 % місць).

Ліквідація старої куріальної системи, яка фактично позбавляла більшість селян і робітників права участі у виборах, на думку галицької громадськості, забезпечила б перевагу українського представництва в австрійському парламенті (й Галицькому сеймі) над польським, що дало б змогу обстоювати національні й політичні права парламентськими методами.

Рух за реформу виборчої системи розпочався в 90-ті роки XIX ст., а особливої інтенсивності набув у 1905–1906 рр. Він згуртував національну інтелігенцію, вилився у велелюдні селянські віча, робітничі страйки. 2 лютого 1906 р. у Львові з ініціативи УНДП відбулося *народне віче*, у якому взяли участь близько 50 тис. галицьких українців.

ЗАУВАЖТЕ

Палата послів за виборчим законом 1907 р. мала налічувати 516 депутатів, з яких 109 – від Галичини і 14 – від Буковини.

У січні **1907 р.** цісар затвердив «Закон виборчий до Ради Державної». Того самого року в Австро-Угорщині вперше було проведено вибори за новою системою. Відповідно до згаданого закону австрійський парламент, як і раніше, складався з двох палат – *палати панів* і *палати послів*. Палату панів призначав

імператор із найвідоміших громадян імперії та верхівки духовенства. Палату послів обирали шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування.

Право голосу отримав кожен австрійський громадянин-чоловік, якому виповнилося 24 роки і який жив у своїй громаді не менше ніж рік. Щоправда, у поділі мандатів між провінціями та народами засади рівності не були дотримані: українці отримували один мандат на 109 тис. населення, німці – на 44 тис., чехи – на 60 тис., поляки – на 66 тис.

У результаті виборів 1907 р. до Державної ради увійшли 32 українці, з яких 27 від Галичини і 5 – від Буковини. Така кількість українського представництва була достатньою для здійснення самостійної парламентської політики, прямих контактів з урядом. На нараді Народного комітету УНДП – найчисленнішої української партії в парламенті – було ухвалено створити **український парламентський клуб** (фракцію) із 30 депутатів. Український парламентський клуб (його очолив Ю. Романчук) розпочав роботу із оприлюднення заяви, де першою стояла вимога про потребу запровадження *національно-територіальної автономії українських земель* в Австро-Угорщині.

Після виборів до австрійського парламенту ще більшої гостроти набуло питання *реформування системи, за якою відбуваються вибори до Галицького сейму*. Депутати-українці австрійського парламенту в 1914 р. посприяли ухваленню нової виборчої системи, що мала забезпечити українцям у сеймі 62 (із 228) депутатських місця.

Новий закон забезпечував загальне і пряме за таємного голосування виборче право, однак нерівне. Хоч куріальна система зберігалася, проте новий закон поширив виборче право на неможливі верстви населення.

← Кіннота австрійської жандармерії перетнула шлях демонстрантам, які прямують до будинку Галицького сейму у Львові. 1911 р.

Проаналізуйте схему і дайте відповіді на запитання. Поміркуйте, яке із завдань, що їх прагнули розв'язати парламентським шляхом українські депутати, було найважливішим для української інтелігенції, духовенства, селян, робітників. Свої міркування підтвердіть аргументами. Розв'язання якого із завдань вважаєте найважливішим для суспільно-політичного життя західноукраїнських земель початку ХХ ст.?

**ЗАВДАННЯ,
РОЗВ'ЯЗАННЯ ЯКИХ
ДОМАГАЛИСЯ
УКРАЇНСЬКІ
ДЕПУТАТИ
АВСТРІЙСЬКОГО
ПАРЛАМЕНТУ**

- захист декларованих австрійськими конституційними актами прав українського населення на вживання рідної мови в судочинстві та державному управлінні
- запровадження національно-територіальної автономії
- боротьба за реформу шкільної освіти, розширення можливостей її здобуття рідною мовою
- розширення мережі українських газет
- створення українського університету у Львові

4. Піднесення українського національного руху

Український рух у Галичині на початку ХХ ст. досяг таких відчутних результатів, що кардинально змінив розклад сил у суспільно-політичному житті краю і спричинив помітні зрушення у свідомості населення.

Надзвичайно розгалуженою стала мережа культурно-просвітніх і господарських організацій, осередки яких були в усіх повітах. У них влаштовували вистави, вечорниці, проводили тематичні вечори, організовували хори й драмгуртки. У сільських читальнях діяли вечірні школи для неписьменних, різні курси. На Буковині ж 1912 р. діяло 9 філій «Руської бесіди» й близько 150 читалень. На початку ХХ ст. українські читальні працювали чи не в кожному другому населеному пункті Буковини.

Проаналізуйте фото на с. 222. Що на ньому найбільше привернуло увагу? Знайдіть в інтернеті інформацію про слухачок наукових курсів у Львові. Ким вони були?

↑ Слухачі й слухачки літніх наукових курсів у Львові та їхні викладачі й викладачки. У центрі М. Грушевський, І. Франко. Однією з організаторок курсів була вчителька, перекладачка, просвітниця М. Грушевська. 1904 р.

ЗАУВАЖТЕ

«Просвіта» у 1914 р. мала 77 філій, 2944 читальні, 504 читальні-доми, 197 035 членів читалень, 2364 бібліотеки із загальним фондом у 218 861 книгу.

Значного розмаху набув *кооперативний рух*, до якого належало майже 500 кредитних організацій, кооперативних магазинів, спілок для продажу сільськогосподарських продуктів.

Ідейно-світоглядним підґрунтям національного руху стала діяльність *Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Період головування в НТШ М. Грушевського (1897–1913)

визначають як «золоту» добу установи. За цей час НТШ видрукувало майже 800 томів наукових праць. Книжками й часописами, виданими в НТШ, обмінювалися 230 наукових установ світу. Бібліотека налічувала майже 70 тис. книг і 500 рукописів. Музей товариства зберігав понад 9 тис. етнографічних і 5 тис. археологічних пам'яток.

Піднесенню національної свідомості серед галицької молоді сприяло створення мережі *фізкультурно-спортивних товариств*, які вбачали мету діяльності в плеканні фізичного та духовного здоров'я.

1894 р. у Львові виникло гімнастичне товариство «*Сокіл*», від якого бере початок український спортивно-гімнастичний рух у Східній Галичині. Першим головою цього товариства став В. Нагірний. Період розквіту «Сокола» пов'язаний з ім'ям знаного педагога *Іваном Боберським*. «Руханка (гімнастика, фіз-

↑ Іван Боберський (1873–1947)

↑ Учасники Шевченківського здвигу 1914 р. крокують вулицями Львова

↑ Кирило Трильовський (1864–1940)

культура) не є сама для себе ціллю. Руханка є лише засобом для виховання якнайліпших громадян, що в праці і забаві, в час миру й на війні завше можуть гідно боронити свій народ» (І. Боберський).

Осередки товариства виникали в багатьох містах і селах Галичини та Буковини. На початку 1914 р. у 974 філіях «Сокола» відбули вишкіл 60 тис. юнаків та дівчат, вправляючись у різних видах спорту (велосипедного, веслування, фехтування, стрільби (з 1912), заняттях із протипожежної підготовки) та відвідуючи заняття з музики й співу.

У 1900 р. **Кирило Трильовський** створив ще одну фізкультурно-спортивну організацію – «Січ» (офіційно організація називалася «Пожежно-гімнастичне товариство “Січ”»). Першу «Січ» було засновано в с. Завалля (нині Івано-Франківської обл.). Невдовзі січові осередки виникли в більшості міст і сіл Галичини. Для координації діяльності «Січей» створили *Український січовий союз*. У 1903 р. першу «Січ» засновано на Буковині – у м. Кіцмані. У 1913 р. в лавах «Січі» налічувалося майже 75 тис. галичан та буковинців.

Український січовий союз і «Сокіл-Батько» виступили організаторами *відзначення у Львові 100-річчя від дня народження Т. Шевченка*, що відбулося 28 червня 1914 р. Захід увійшов в історію під назвою *Шевченківський здвиг*. Понад 12 тис. членів фізкультурно-спортивних товариств урочистою ходою пройшли вулицями Львова. Похід очолювали голова «Сокола-Батька» І. Боберський та отаман Українського січового союзу К. Трильовський. «Отсе була найвизначніша масова маніфестація українська в ряді ювілейних Шевченківських свят», – свідчив про подію К. Левицький.

Поміркуйте про наміри організаторів «соколівських» та «січових» товариств. Чи обмежувалися вони, на вашу думку, «пожежно-руханковими» завданнями, як було закріплено в статутах цих організацій? Як гадаєте, чи могли засновники товариств відобразити в статутах реальні завдання організацій? Чому? Навіщо був потрібний масовий фізкультурний рух?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

- ▶ Перші вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права
- ▶ створення у Львові спортивно-гімнастичного товариства «Сокіл»
- ▶ створення спортивно-гімнастичного товариства «Січ» у Галичині.

2. Під якими політичними гаслами розгортався національний рух у Західній Україні? Сформулюйте тези доповіді депутата Державної ради у Відні про становище українців у краї.

3. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться у фрагментах джерел. У чому полягає їх історичне значення?

«Завдання організацій сокільських – послужити великому ділу будови нової України – без панування і поневолення, України свobodної від неволи політичної, суспільної і духовної. Сокільські організації мають своїм завданням приготувати не сліпу воєнну силу, не масу м'яса для гармат, а силу горожанську, діяльну, що має творити нове життя народу, без хлопа і пана» (М. Грушевський).

«Наступає важна хвиля: перший раз народи Австрії мають виконати загальне і безпосереднє право виборче, щоби вислати нових послів до ради у Відні. Відійшов у минуле давній парламент, опертий на куріальній системі, на класових привілеях, що служив інтересам пануючих класів і пануючих народів; відійшов у минуле парламент, що десятиліттями літ кривдив і неволив наш нарід на нашій землі. Правда, новий закон виборчий до державної ради не дав нам, галицьким Русинам, можливості вибрати стільки послів, скільки нам на основі рівності належить, та все ж таки загальне і безпосереднє голосування дає нам у руки міцну зброю у виборчій боротьбі» (3 газети «Діло», 1907 р.).

4. Чому, незважаючи на окремі вади виборчої реформи 1907 р., УНДП розглядала її як «тиху революцію» в краї?

5. Поміркуйте, що дає підстави для поданого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Буваючи в Галичині і спостерігаючи там широкий, як порівнювати з Великою Україною, національний рух, я набрався певності, що й у нас він розвіється, коли в Росії буде конституція і коли настане воля для прояву національного життя. Тому я завжди радив нашим українцям по зможі частіше їздити до Галичини, щоб наочно побачити тамошнє життя і зміцнитися у вірі в майбутнє відродження української нації на всім просторі України. Тоді Галичина була для нас зразком боротьби за своє національне відродження, який підтримував у нас віру й надію на краще будуче; Галичина була для України справжнім П'ємонтом, бо до 1906 року тільки там могла розвиватися українська преса, наука і взагалі національне життя, яке в російській Україні було суворо заборонене й придушене царським урядом» (Є. Чикаленко).

6. Прочитайте міркування. Доведіть кількома аргументами слушність наведених думок або спростуйте їх.

«Не було жодної ділянки суспільно-політичного, економічного чи культурного життя, в яких би Націонал-демократична партія не брала участі. За допомогою впливової і добре поставленої преси та численних освітньо-культурних, кредитово-економічних та спортивно-виховних організацій Націонал-демократична партія впродовж 1900–1914 рр. була монопольною партією в Східній Галичині».

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ І ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

- ▶ Заснування Української народної партії (УНП) ▶ справа Бейліса ▶ створення Загальної української безпартійної організації (ЗУБО) ▶ повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський» ▶ Столипінський циркуляр ▶ створення Товариства українських поступовців (ТУП) ▶ створення у Галичині спортивно-гімнастичного товариства «Січ» ▶ перші вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «1900 р. постала перша організована партія – Революційна українська партія – РУП... РУП існувала з своєю програмою та в своєму складі дуже недовго, – але вона стала тим початковим ферментом, що з його бродильного ділення почали розвиватися вже більш програмово виразні політичні угруповання, а врешті партії звичайного типу... Чужі для українства елементи виділяються в Соціал-демократичну спілку, яка стоїть при боці російської Соціал-демократичної партії і врешті зникає з українського політичного життя...» (О. Лотоцький)

Б. «День Шевченківського ювілею був дуже гарний, чисто весняний; сонце ясно світило. По книгарнях... виставлено безліч портретів Шевченка... Ще зранку величезний собор був тісно наповнений народом, головно молоддю київських вищих шкіл... Коло полудня картина міста почала змінюватись – на вулицях, особливо в центрі міста, почали збиратися натовпи публіки; серед неї особливо багато студентів і курсисток. Молодь зібралась коло Володимирського собору, а незабаром і в самому соборі зібралось кілька сотень людей. Зібрані почали співати "Вічну пам'ять". Зараз з'являється поліція, козаки, військо й розганяє демонстрантів» (Газета «Діло» від 25 лютого 1914 р.).

В. «Тим часом чорносотенна преса не вгаває, а щодня в якійсь-небудь їхній газеті є якась стаття, що містить у собі заклик до уряду припинити якнайшвидше український рух, поки ще не пізно. Клуб націоналістів знову звернувся до уряду з проханням негайно позакривати: 1) українське Наукове товариство, клуби, "Просвіти", книгарні, 2) українську пресу та 3) заборонити Грушевському в'їздити в Росію, запевняючи, що українські інституції, преса та Грушевський агітують за відділення України від Росії і за прилучення її до Австрії на автономно-федеративних умовах» (Є. Чикаленко).

Г. «...Гострішого й злободеннішого характеру набуло питання університетське. Ставши господарями становища у Львівському університеті після того, як німецька мова мала поступитися викладанню "місцевими мовами" (1871), поляки ревно оберігали свою монополію на вищу школу і не допускали українців до викладання в її стінах; вони всіляко перешкоджали збільшенню числа українських кафедр і так само негативно поставились до ідеї створення окремого українського університету, коли з українського боку висунуто відповідний проєкт. Мотивом було те найочевидніше – збереження значення польської культури, яка мала превалювати» (М. Грушевський).

Д. «Царат бачить в Галичині огнище українського життя, якого іскри перелетять на російську Україну і спалять трухлявий будинок царату. Тому російське правительство посилає тисячі своїх шпигунів у Галичину, для того воно утворило там спеціальну партію москвофілів, які за рублі ведуть царську й православну пропаганду і хочуть за рублі накинути нашому народові ідею ототожнити українську націю з російською» (3 відозви соціал-демократичних партій Росії та Австро-Угорщини, 1913 р.).

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Використавши матеріал параграфів розділу, оберіть одну історичну особу, яка, на вашу думку, зробила визначальний внесок у справу національного відродження українського народу. Дослідіть біографію цієї особи, підготуйте аргументовану розповідь, на користь вашого вибору.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть із ними речення.

Антисемітизм, Державна дума, сепаратизм, відруб, аграрне перенаселення, українська діаспора, пожежно-руханкові товариства, виборчий закон.

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причинно-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	1894 р., Львів 1900 р., Харків 17 жовтня 1905 р. 1907 р. 1908 р. 1906–1911 рр.	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Проаналізуйте зображення першої шпальти газет «Рада» та «Діло». Про які особливості життя українців ви дізнаєтеся із цих газет?

§ 32 Освіта, наука. Вплив процесів модернізації на суспільне та повсякденне життя

1. Стан освіти в українських землях на початку XX ст.

►► 1. Пригадайте, у чому полягала сутність освітньої реформи в Російській імперії 1864 р. ►► 2. Коли, за яких обставин, у яких університетах півдавстрійської України було створено кафедри української мови, літератури та історії України?

На початок XX ст. майже 63 % населення Галичини, понад 70 % Закарпаття (а в гірських районах – навіть 90 %) були неписьменними – не вміли ні читати, ні писати. Третина галицьких сіл не мала початкових шкіл, проте в тих селах краю, де школи були, навчання відбувалося рідною мовою (для українців – українською).

У Галичині діяло 49 державних середніх навчальних закладів (гімназій і реальних училищ). З них у Східній Галичині було 25 шкіл із польською мовою навчання, 4 – українською (гімназії у Львові, Перемишлі, Тернополі, Коломиї; у 1905 р. засновано п'яту українську гімназію в Станіславі), 2 – німецькою. Відкривалися приватні українські гімназії. За підрахунками М. Грушевського, на одну польську середню школу в Східній Галичині припадало приблизно 30 тис. польського населення, на одну українську – 820 тис. українського населення. На Буковині діяла одна гімназія з українською мовою навчання (у Вижниці), кілька двомовних німецько-українських (зокрема, у Чернівцях та Кіцмані). На Закарпатті після ухвали в 1907 р. нового закону про школи не лишилося жодної школи з українською мовою навчання. Перед Першою світовою війною кількість українських кафедр у Львівському університеті збільшилася до 8.

У підросійській Україні на 1915 р. поза школою лишалося понад 70 % дітей шкільного віку. У 1914–1915 рр. тут налічувалося 452 середні школи, у яких навчалося 140 тис. учнів, і 19 вищих навчальних закладів із 26,7 тис. студентів.

У 1887 р. у Харкові, за сприяння місцевих громадських діячів і меценатів було засновано одну з перших у Російській імперії гімназію для незрячих хлопчиків. Перед навчальним закладом постало завдання підготувати незрячих дітей до дорослого життя, навчивши їх простих ремесел та занять.

Характеризуючи становище освіти в підросійській Україні, М. Грушевський зазначав: «У Галичині й Буковині українська мова вживається як мова викладання в різного роду навчальних закладах, від початкових шкіл до університетів; у Росії вона цілковито вигнана зі школи й не допускається ні як мова викладання, ні як предмет у жодних школах – державних, громадських, приватних, вищих, середніх, нижчих – навіть як допоміжний засіб у початковому навчанні. Таким чином, не допущені ні як самостійні предмети, ні як складові частини інших наук, українські дисципліни, кінець кінцем, залишаються поза науковим ужитком, поза вивченням і дослідженням. І з цього боку зроблено все для того, щоб українська мова – культурний орган однієї із найзначніших народностей Європи, та українська література, що має великі твори високої культурної вартості, – залишалися невідомими, terra incognita по змозі для самих українців і для освіченого суспільства Росії, не виходячи за межі “хатнього вжитку”, не досягаючи значення культурних знарядь».

Проаналізуйте наведену цитату М. Грушевського. ►► **1.** Чому рівень письменності в Україні був нижчим, ніж у Європі? ►► **2.** Чому після революційних подій 1905–1907 рр. ситуація з використанням української мови у сфері освіти погіршилася? ►► **3.** Чому царський уряд забороняв використання української мови в освіті?

Прочитайте фрагмент джерела і дайте відповідь на запитання. Поміркуйте, чому автор характеризує свій народ як «двічі неграмотний».

«Школа з нерідною мовою, з чужими по духу вчителями тільки по великій незрозумілості може зватися народною. Сумною і самотньою будівлею стоїть вона серед рідних сіл; круг неї шумить своє життя, народна пісня, мова, народний гумор б'ються у вікна, в двері, в щілини до неї, але в школу не хочуть пустити їх. Немає місця в ній живій мові. А там, де немає живої мови в школі, там немає живої душі, щирості, там немає засобів виховувати і ґрунтувати духовні дитячі здібності... Тільки після того, коли б залунала по наших школах рідна мова і буїно зашуміло в її нове життя, всім би стало видно, через що наш народ “двічі неграмотний”».

Васильченко С. Зі статті в журналі «Світло». 1911 р.

2. Розвиток української науки

►► **1.** Згадайте, коли, де, за яких обставин створено НТШ. ►► **2.** У чому полягала діяльність цієї організації? ►► **3.** Яку роль у становленні НТШ відіграв М. Грушевський?

Друга половина XIX – початок XX ст. – доба бурхливого розвитку природничих наук. Уперше у світі епідеміолог і мікробіолог **Данило Заболотний** відкрив шляхи поширення чуми й запропонував ефективні методи боротьби з нею. Чимало вчених-українців працювали в інших країнах. Уродженець Тернопільщини **Іван Пулюй** був першим деканом першого в Європі електротехнічно-

го факультету (Німецька вища технічна школа в Празі). 28 років (з 1887 р.) пропрацював в Інституті Луї Пастера в Парижі уродженець Харківщини **Ілля Мечников**, який перед тим очолював кафедру зоології та порівняльної анатомії в Новоросійському університеті та завідував організованою ним 1886 р. (разом з М. Гамалією) першою в Російській імперії Одеською бактеріологічною станцією.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Ілля Мечников (1845–1916) – біолог, один з основоположників еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Професор, завідувач кафедри зоології та порівняльної анатомії Новоросійського університету в Одесі. 1886 р. разом з лікарем-епідеміологом М. Гамалією заснував в Одесі другу у світі й першу в Російській імперії бактеріологічну станцію, яка стала центром вакцинації проти сказу, сибірки та ін. заразних хвороб. 1887 р. організував при університеті Л. Пастера (Париж, Франція) лабораторію, якою керував до кінця життя. Автор теорії походження багатоклітинних організмів. За відкриття явища фагоцитозу (1882) отримав Нобелівську премію в галузі фізіології та медицини (1908). Розробляв проблеми імунітету, довголіття, захисту рослин, вивчав інфекційні хвороби (холеру, черевний тиф, туберкульоз).

Серед тогочасних теоретиків *історичної науки* вирізняються постаті **Михайла Грушевського** і **В'ячеслава Липинського**, чії праці та ідеї мали непроминальне значення для формування національної свідомості українців. М. Грушевський, автор багатотомної фундаментальної «Історії України-Руси», обґрунтував ідею тягlosti української історії від часів Русі-України до сучасності. В. Липинський розробив концепцію провідної ролі еліти в державному будівництві й суспільному житті.

↑ Олександра Єфименко

↑ Літак «Ілля Муромець»

→ Ігор Сікорський за штурвалом літака «Ілля Муромець»

Першою жінкою на теренах Росії та України, яка здобула ступінь почесного доктора історичних наук (Харківський університет, 1910), стала **Олександра Сфименко**. Її праця «Історія українського народу» вийшла у світ російською мовою в Петербурзі. Вагомий внесок у дослідження історії Слобідської України належить **Дмитрові Багалію**. Праця **Дмитра Яворницького** «Історія запорозьких козаків» визнана класичною працею з історії українського козацтва. **Федір Вовк**, один з найавторитетніших у Європі антропологів та археологів, присвятив себе дослідженню походження українців. Учений дійшов висновку, що українці за антропологічними ознаками близькі до південних слов'ян.

Знаним *географом* та істориком, автором десятків наукових праць, підручників, докладних карт України був **Степан Рудницький**. Його вважають засновником української наукової географії.

Велике значення і для науки, і для піднесення національної свідомості мав вихід у світ у 1907–1909 рр. чотиритомного «Словника української мови», який упорядкував **Борис Грінченко**, та двотомної «Української граматики» за редакцією **Агатангела Кримського**.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Пулюй (1845–1918) – фізик, філософ, педагог, перекладач, громадський діяч. Один із першовідкривачів радіоактивного випромінювання. Професор Віденського та Празького університетів. Працював у галузі молекулярної фізики, електротехніки, досліджував електричні розряди в газах, властивості та природу рентгенівських променів задовго до В. Рентгена. Дослідження «холодного свічіння» (нині називається «неоновим») відзначене на Всесвітній виставці в Штаері 1884 р. винайшов фосфоресцентну лампу, попередницю рентгенівської. Володів більш як десятьма мовами. Разом із П. Кулішем та І. Нечуй-Левицьким переклав на українську мову Біблію. Виступав за створення українського університету у Львові.

Україна була одним із світових центрів *літакобудування*. У 1908 р. в Одесі виник перший у Росії аероклуб, члени якого М. Єфімов та С. Уточкін демонстрували польоти на аеропланах. У Києві 1910 р. **Олександр Кудашев** пролетів кілька десятків метрів на літаку власної конструкції К-1 – першому вітчизняному літаку з бензиновим двигуном. Уже через десять днів після Кудашева на літаку «БІС-2» 21-річний **Ігор Сікорський** пролетів 250 метрів. У 1913 р. Сікорський створив найбільший на той час у світі літак **«Ілля Муромець»**, переліт на якому за маршрутом «Петербург – Київ – Петербург» став справжньою сенсацією.

Заповніть таблицю.

Видатні науковці України

Прізвище	У якій галузі науки працював	Найвидатніші досягнення

3. Вплив модернізації на повсякденне життя

Соціально-економічні трансформації зумовлювали зміни в побуті мешканців України. Найпомітнішими ці зрушення були у великих містах, які зазнавали істотного європейського впливу. Вирішальним чинником у містобудуванні ставала мода. Саме мода диктувала архітектурний стиль та планування житла, які вже залежали не від мешканця, а від домовласника, підрядника, архітектора. У містах з'являються цілі квартали, забудовані багатоповерховими житловими будинками («прибутковими будинками»), спорудами громадського або культурного призначення – театрами, бібліотеками, лікарнями тощо. Вулиці почали освітлювати електричними ліхтарями.

З'явився громадський транспорт: на межі століть, окрім конки (запряженого кіньми вагона), починають використовувати **електричний трамвай**. Перший у Російській імперії електричний трамвай рушив у Києві 1892 р. Олександрівською вулицею (нині вулиця Сагайдачного та Володимирський узвіз). За кілька років електротрамвай з'явився у Львові та Катеринославі. У 1905 р. в Києві почав діяти Михайлівський електричний канатний підйом – **фунікулер**.

Улітку 1891 р. центральною одеською вулицею – Дерibasівською – проїхав перший у нашій країні **автомобіль** марки «Панар-Левассор». Власник автомобіля привіз його в **Одесу** з Франції. Одеса була містом, де вперше в Україні встановлено **телефонний зв'язок** (1882). Згодом він з'явився у Києві, Харкові, Миколаєві.

У багатьох містах було прокладено водогін. Закладали міські парки і бульвари. У будівництві активно застосовували нові технології та винаходи, зокре-

→ Київ. Вулиця Миколаївська (нині – архітектора В. Городецького). Початок ХХ ст.

↗ Київський фунікулер. Початок ХХ ст.

↘ Один з перших місяців роботи електротрамвая 1-го маршруту «Царська площа – Олександрівська площа» (нині – Європейська – Контрактова)

← Автомобіль «Панар-Левассор». 1897 р.

ма метод зварювання металевих конструкцій, нові матеріали – бетон і залізобетон. Так, архітектор **Владислав Городецький** у Києві спорудив житловий будинок, де навіть оздоби були виготовлені з бетону. Європейські новинки потрапляли до Києва чи Одеси одночасно зі Львовом або Петербургом. Крамниці пропонували мешканцям міст одяг і парфуми з Парижа, вина з Італії, швейні машини з Німеччини, годинники зі Швейцарії...

Європейській моді відповідав одяг городян. Утім побут українських міст зберігав і національні елементи. Вишивкою в містах оздоблювали серветки, скатертини, фіранки на вікнах і, зрозуміло, одяг. Наприкінці XIX – на початку XX ст. представники української творчої інтелігенції активно популяризували традиції українського декору, що зрештою втілилися у так званому **українському стилі**.

Згадані риси здебільшого визначали життя заможних городян. Міський пролетаріат оселявся або в передмісті, або в бідних, дешевих кварталах, прикметою яких були злидні та бруд. Бідні родини часто винаймали маленькі комірчини, умеблювання яких складалося з ліжка, скрині, столу та кількох стільців. Одяг бідних городян був дешевим, часто саморобним, проте й у ньому втрачалися елементи традиційного національного костюма. Тенденції до стирання національної самобутності мешканців міст були зумовлені, з одного боку, їх багатоетнічним складом, а з другого – політикою імперських урядів. На початку XX ст. в Києві з-поміж інтелігенції було лише вісім українськомовних родин.

Процеси модернізації, хоч і менш помітно, вплинули на життя українських селян. Якщо в попередні епохи українські селяни жили *великими родинами* (три покоління – батьки, діти, онуки), то від початку XX ст. господарювали *малими родинами* (батьки й неповнолітні діти) – 4–6 осіб. Главою сім'ї та розпорядником усіх робіт, як і раніше, був батько. Спадкоємцями майна після батька ставали сини, які отримували рівні частки. Дружині належало майно, що входило в придане (материзна).

На сільському будівництві позначився розвиток технологій: заможні селяни починають будувати цегляні будинки, покриваючи їх бляхою або черепицею. В одязі й хатніх оздобах тканини фабричного виробництва поступово витісняють самоткані.

→ Село Кирилівка Звенигородського повіту (нині Черкаська обл.). 1912 р.

↑ Парубок і дівчина за столом у хаті. Фото 1903 р.

← Кімната Лесі Українки в її помешканні в Києві

Порівняйте опорядження сільської хати та міського житла початку ХХ ст. Які особливості привертають увагу?

Унаслідок реформ 60–70-х років ХІХ ст. у Російській імперії, опіка над медичним закладами перейшла від приказів «Громадської опіки» у компетенцію земських управ.

Губернські і повітові лікарні містилися переважно в непристосованих старих будинках без належного медичного і господарського обладнання. Лікування в них здійснювали за сумісництвом повітові лікарі. Однак надання медичної допомоги було платним, тож переважна більшість населення, не маючи можливості отримати допомогу лікаря, й надалі користувалися послугами знахарів і повитух. У селах узагалі не було державних лікарень. Лише в окремих губерніях діяло кілька фельдшерських пунктів. На початку ХХ ст. земські управи дозволили скасувати плату за надання медичної допомоги.

Значне поширення у селах епідемічних захворювань, висока смертність населення, особливо дітей змусили новоутворені земські управи в перші ж роки їхньої роботи звернути увагу на охорону здоров'я. Для обслуговування селян почали запрошувати лікарів. Вони жили в повітових містах і мали у визначені дні приїжджати до певних сіл, маючи при собі медикаменти та інструменти. Оскільки на земських сільських лікарських дільницях, як правило, працював лише один лікар, тож він мусив надавати медичну допомогу з усіх галузей медицини.

На початку ХХ ст. кількість лікарів, що працювали в сільській місцевості, значно зросла, порівняно із 70-ми роками ХІХ ст. Земські лікарі окрім надання медичної допомоги займалися просвітницькою діяльністю, доносячи до селян інформацію про правила елементарної гігієни та здорового харчування, розповідаючи про епідемічні загрози захворювань на сифіліс та дифтерію. Але, незважаючи на зусилля земських медиків, стан охорони здоров'я населення за цей час мало поліпшився. Урядові органи в губерніях постійно чинили перепони починанням земських лікарів, посилаючись на те, що точної регламентації

↑ Колишня земська лікарня в місті Ромни Сумської області. Архітектор Костянтин Сроковський. 1905–1907 рр. Сучасне фото

щодо лікарської допомоги сільському населенню не існувало.

В губерніях, де не було земств, стан медичного обслуговування був набагато гіршим: один лікар обслуговував 70 тис. осіб. Смертність серед населення залишалась дуже високою. Санітарний стан міст був у край низьким. Одиниці з них мали водогін і каналізацію.

Медична допомога промисловим робітникам мало чим відрізнялася від медичної допомоги сільському населенню. Лише на великих підприємствах діяли фельдшерські пункти, іноді з маленькими лікарнями при них. Лікарі працювали тільки при найбільших заводах і фабриках. Міські та земські

лікарі наїздом у певні дні провадили огляд хворих, відібраних фельдшером.

Царський уряд не приділяв уваги боротьбі за зменшення дитячої смертності, не виділяв коштів на будівництво дитячих лікарень, особливо на периферії. Не виявляли ініціативи щодо цього й університети. Деяке пожвавлення у справі охорони здоров'я дітей в Україні спостерігається лише з початку ХХ ст., коли земства почали влаштовувати притулки для сиріт і знайд, а в повітах на літній час – ясла.

У західноукраїнських землях упродовж ХІХ ст. не було збудовано жодної сільської лікарні. Лікарні відкривали лише в повітових містах, і то не в усіх. Стаціонарна медична допомога залишалася платною, тобто недоступною для більшості українців, і тому чимало ліжок у лікарнях не використовували. Галичина, Буковина і Закарпаття були постійними вогнищами епідемічних захворювань – тифу, віспи, дитячих інфекцій; у гірських районах було чимало хворих на туберкульоз.

Прочитайте витяг із документа і дайте відповідь на запитання. Як ви гадаєте, чому в науковому середовищі так байдуже ставилися до питання охорони здоров'я дітей?

Рада медичного факультету Харківського університету в 1855 р. при обговоренні питання про відкриття окремої кафедри педіатрії винесла рішення: *«Факультет у даний момент менше ніж будь-коли відчуває потребу створення окремої кафедри дитячих хвороб»*.

4. Діяльність митрополита Андрея Шептицького

Греко-католицька церква відігравала особливу роль у розгортанні національного руху в західноукраїнських землях. Високому авторитетові церкви в житті українців сприяли як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До об'єктивних варто віднести кращі умови життя в імперії Габсбургів, прихильність уря-

↑ Родина Шептицьких. Майбутній митрополит Андрій (світське ім'я Роман) – у центрі, батьки та брати

↑ Андрій Шептицький (1865–1944)

ду, можливість представників духовенства здобувати гарну освіту. Що ж до суб'єктивних чинників, то передусім ідеться про особисту опіку представників духовенства справами громадського життя: священники сприяли поширенню освіти в народі, активно обстоювали розширення сфер застосування української мови, ініціювали й підтримували культурницькі заходи, дбали про викорінення соціальних вад. Усе це зумовило перетворення греко-католицької церкви на силу, що гуртувала українців та істотно вплинула на формування в них національної свідомості. У 1900 р. церкву очолив найвидатніший за всю її історію митрополит **Андрій (Шептицький)**.

Ставши митрополитом, А. Шептицький енергійно розвивав церковну організацію, опікувався народною освітою та закладами охорони здоров'я, докладав зусиль для пропаганди здорового способу життя, був покровителем української науки й культури (приміром, став фундатором Українського національного музею у Львові), ініціював чимало благодійних справ. Водночас він наполегливо обстоював політичні права українців в Австро-Угорській імперії, зокрема домагався відкриття українського університету у Львові, українських гімназій тощо. 28 червня 1910 р. А. Шептицький виступив у палаті панів парламенту, наголосивши на важливості відкриття українського університету у Львові. Це була перша промова українця в палаті панів. Тож для просування української справи митрополит активно використовував свій депутатський мандат (члена Галицького сейму і палати панів Державної ради у Відні). Саме А. Шептицький очолив делегацію до імператора Франца-Йосифа, яка клопоталася про поліпшення становища українців в імперії. Така активна громадянська позиція митрополита посприяла ще більшому авторитетові греко-католицької церкви серед українців.

Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження: *«За часів митрополита Андрія Шептицького греко-католицька церква остаточно перейшла на українські національні позиції, брала активну участь у національному русі».*

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. До положень, що характеризують розвиток освіти наприкінці XIX – на початку XX ст., доберіть конкретні факти.

► 1. Створення низки вищих спеціальних навчальних закладів. ► 2. Рівень письменності в Україні був нижчим порівняно з європейським. ► 3. Відсутність вищих навчальних закладів з українською мовою викладання.

2. Про кого з діячів культури йдеться?

► 1. Історик світового рівня. Очолював першу кафедру історії України у Львівському університеті. Був головою НТШ. ► 2. Мікробіолог та епідеміолог. Першим у світовій науці дослідив шляхи поширення чуми й запропонував ефективні засоби боротьби з цією хворобою. ► 3. Зоолог та анатом, відкривач фагоцитозу – явища поглинання клітинами організму мікробів. Працював у Франції над розвитком імунології, удостоєний Нобелівської премії. ► 4. Авторка популярної «Історії українського народу». Перша жінка в Росії та Україні, якій 1910 р. Харківський університет надав ступінь почесного доктора наук. ► 5. Антрополог, етнограф і археолог, автор близько 200 досліджень, у яких дійшов висновку, що українці за антропологічними ознаками близькі до південних слов'ян і відмінні від інших східнослов'янських народів. ► 6. Історик, автор фундаментальних праць з історії та культури Слобідської України. ► 7. Географ, історик. Засновник української наукової географії та географії України.

3. Уточніть і конкретизуйте загальне твердження про модернізаційні процеси на межі століть.

Соціально-економічні зміни зумовлювали зміни в побуті та способі життя населення України.

4. Виконайте проект. Розділіться на групи. Підготуйте презентації про вплив модернізації на повсякденне життя українців: технічні винаходи, засоби комунікації, мода.

5. Поміркуйте, що дає підстави для поданого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

В історії української культури початок XX ст. був вельми плідним. Розквіт спостерігався в усіх сферах культурного та наукового життя. Проте, як і в інших регіонах Російської імперії, цей процес в Україні відзначався контрастністю: якщо панівні прошарки суспільства мали змогу здобути вищу освіту європейського рівня, то більшість населення України залишалася неписьменною та далекою від культурних надбань і новітніх наукових досягнень.

6. Підготуйте проект. Об'єднайтеся у кілька груп. Знайдіть інформацію про відомих лікарів, що займалися науковою та практичною діяльністю на українських теренах. Дослідіть їхній внесок у розвиток медичних знань та розвиток системи охорони здоров'я в Україні.

7. Уявіть себе журналістом / журналісткою телепрограми «Подорож у часі». Підготуйте 3–5 запитань для уявного інтерв'ю з митрополитом А. Шептицьким про вплив греко-католицької церкви на формування національної свідомості населення західноукраїнських земель. Укладіть перелік фактів (щонайменше 7), про які варто згадати в цій програмі.

§ 33 Вплив модернізації на суспільне становище жінки в Україні. Практичне заняття

← Софія Русова (1856–1940). Популяризаторка ідеї націоналізації шкільної та позашкільної освіти в Україні. З її ініціативи відкрито низку шкіл і дошкільних закладів, зокрема перший у Києві та другий у Росії дитячий садок

Індустріальна модернізація позначилася на суспільному становищі жінок. Ці зміни були помітніші в житті городянок. З Європи до України докотилися хвилі *емансипації* та *фемінізму* – так називають рухи за зрівняння жінок у правах із чоловіками. Витоки українського фемінізму пов'язують з іменами Марії Вілінської (Марка Вовчка), Олени Пчілки (Ольги Косач-Драгоманової, матері Лесі Українки), Христини Алчевської, Лесі Українки (Лариси Косач), Наталі Кобринської, Ольги Кобилянської та інших видатних жінок.

Для України надзвичайно гострою була проблема освіти для жінок. Перша жіноча гімназія відкрилася в Києві 1860 р. за сприяння колишнього київського губернатора Івана Фундуклея. Доступ до вищої освіти жінки одержали в **1878 р.**, коли уряд дозволив створення в Києві *Вищих жіночих курсів*, де дівчата із середньою освітою мали змогу її продовжити. Від **1900 р.** жінки отримали

← Христина Алчевська (1841–1920). Організаторка народної освіти. У 1862 р. заснувала в Харкові жіночу недільну школу для дорослих, яку незабаром закрили. У 1870 р. знову відкрила безплатну жіночу недільну школу, що проіснувала понад 50 років.

→ У жіночій недільній школі Х. Алчевської

Школа Алчевської стала взірцем і методичним центром усіх недільних шкіл Російської імперії.

мали право навчатися в університетах Австро-Угорщини. Проте відсоток українок, які скористалися цим правом, був мізерний. Адже більшість українського населення – селяни – жили за патріархальними традиціями й не могли реалізувати право навіть на початкову освіту, а виховували дівчаток у родинах, готуючи їх виконувати соціально визначені ролі *дружини, матері, господині*. Проблема освіти та й інші соціальні проблеми в Україні наклалися на національні, тому **жіночий рух був завжди пов'язаний з національно-визвольним**.

Проаналізуйте плакат початку ХХ ст. і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Яке стереотипне ставлення до феміністського руху втілено в плакаті? ►► 2. Чому владні кола прагнули дискредитувати феміністський рух – так само, як і інші політичні та громадські рухи? Чи змінилося ставлення до феміністок у сучасному українському суспільстві? Доведіть свою думку на прикладах.

Виконайте проєкт. Об'єднайтесь у три групи. Знайдіть інформацію про витoki фемінізму у світі, дослідіть її, поцікавтеся причинами виникнення цього руху, його особливостями в різних країнах.

Група 1. Уявіть, що в ХІХ – на початку ХХ ст. вам випала можливість створити організацію, що бореться за права жінок. Придумайте назву, складіть статут, програмові засади, створіть рекламу (плакат, відео-, аудіорекламу) – заклик вступати до організації та підтримати її. Оберіть делегата / делегатку із групи, яка / який представить вашу програму, і спробуйте переконати іншу частину класу в користі феміністичного руху. Використайте інформацію про відомих українок ХІХ – початку ХХ ст., які власним прикладом надихали до боротьби за права жінок.

Група 2. Ви обстоюєте інтереси противників феміністичного руху. Учасники групи мають дібрати факти проти руху за права жінок і спробувати довести свою позицію. Можна створити власну уявну організацію, прорекламувати її і спробувати схилити на свій бік решту класу.

Група 3. Представники громадськості. Вони мають підготувати запитання як до прихильників, так до противників феміністичного руху. Вислухавши сторони, зробити висновок про доцільність чи недоцільність цього руху.

↑ Карикатура початку ХХ ст. Напис «В Добу Фемінізму. Дозвольте, пане, проведу вас»

Створення М. Кропивницьким в Єлизаветграді театру корифеїв

Заснування М. Лисенком першої в Україні Музично-драматичної школи

1864

1882

1904

1907

Заснування у Львові першого в західноукраїнських землях професійного українського театру «Руська бесіда»

Створення в Києві першого стаціонарного професійного театру

§ 34 Література, театр і музичне мистецтво

Прочитайте фрагмент джерела і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Схарактеризуйте умови, у яких доводилося працювати представникам театрального мистецтва. ►► 2. Про які укази, що перешкоджали митцям, згадає Михайло Старицький?

«Від 1863 по 1871 рр. і від 1876–1881 рр. були страшенні утиски і цензурні, і поліцейські, і жандармські: мало не щоденні трусси, арешти, тюрми, висилки до Сибіру і навіть шибениці... Так при таких обставинах доводилось працювати: жах, лемент, одчай панували скрізь, і не було де шукати ні поради, ні підмоги, тільки невелике коло українських літераторів та щирої молоді підтримувало мене. У перший період утисків до 1872 р. було заборонено цілком у Росії наше слово: ми вимушені були співати у концертах народні пісні на французькій мові... Отож за 1872 р. розрішено було українській приватній спектакль: з того часу, крім перекладів, які дозволено було до друку, я узявся й до сцени, вважаючи її за могутній орудок до розвитку самопізнання народного. Склалося в Києві Товариство сценічних аматорів, і я став на чолі його режисером і постатчиком п'єс: отож і появились тоді лібрето до музики – “Чорноморці”, “Різдвяна ніч”, “Утоплена”».

З листа М. Старицького до І. Франка

1. Розвиток театрального мистецтва

Провідним осередком театрального життя другої половини XIX ст. стало місто Єлизаветград (нині Кропивницький). Ще від 1864 р. тут активно діяв аматорський театр, у якому робили перші кроки майбутні творці українського театру.

Емський указ 1876 р. призупинив розвиток українського театру, але в **1882 р.** елизаветградці створили **першу професійну театральну трупу**. Її організаторами була група драматургів та акторів, яких називають **корифеями українського театру**. Це – **Марко Кропивницький** і брати та сестра **Тобілеви-чі**, які діяли під різними псевдонімами (Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський, Микола Садовський та Марія Садовська-Барілотті). Пізніше до них долучилися видатна українська актриса **Марія Заньковецька**, драматург

↑ Театр корифеїв. Перший ряд зліва направо: М. Садовський, Г. Затиркевич-Карпинська, М. Кропивницький, М. Заньковецька

↑ Марко Кропивницький (1840–1910)

Михайло Старицький, актриса **Ганна Затиркевич** та ін. Саме цим діячам належить слава творців класичного репертуару українського театру. У 1885 р. трупа розділилася на дві частини: однією керував М. Кропивницький, другою – М. Старицький. Уже через кілька років в Україні діяло понад 30 мандрівних театрів. Але тільки з **1907 р.** український професійний театр дістав перше постійне приміщення – у Києві, у Троїцькому народному домі (нині Театр опери), і тут успішно працювала трупа Миколи Садовського.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Марія Заньковецька (справжнє прізвище – Адасовська; 1854–1934) – українська акторка і театральна діячка, провідна зірка українського театру кінця XIX і початку XX ст. Працювала в трупах М. Кропивницького, М. Старицького, Миколи Садовського, Панаса Саксаганського, Івана Карпенка-Карого. Входить до переліку найвідоміших жінок давньої та сучасної України.

«Наша Україна надто бідна, щоб її можна було покинути. Я занадто люблю її, мою Україну, і її театр, аби прийняти вашу пропозицію» – відповіла Марія Заньковецька на пропозицію перейти до

одного з театрів Петербурга. Поміркуйте, що мала на увазі акторка. Знайдіть інформацію про життя і діяльність М. Заньковецької. Складіть її історичний портрет.

На початку XX ст. у Львові діяв єдиний у західноукраїнських землях український професійний театр «Руська бесіда», основу репертуару якого становили класичні п'єси М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого. Проте театральні колективи дедалі частіше зверталися до творів Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, а також російських і західноєвропейських класиків.

Прочитайте уривок із наукової праці й дайте відповіді на запитання. Що дає підстави для пропонованого висновку? Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

«Найяскравішою подією національного життя 1880-х рр. стала діяльність українського театру... Театр відіграв величезну роль у справі національного пробудження, особливо тих українців, які проживали поза Україною. Як влучно відзначав Леон Василевський, "українська сцена до певної міри заміняла публіцистику, брак якої так сильно відчувався серед українців". Багато письменників і суспільних діячів молодшого покоління почали цікавитися українською справою під впливом театру».

Грицак Я. «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.»

2. Розвиток музичної культури

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Соломія Крушельницька (1872–1952) – оперна та камерна співачка, педагог. Здобула всесвітнє визнання поруч з Е. Карузо, М. Баттістіні, Т. Руффо. Дж. Пуччіні вважав її «найпрекраснішою й найчарівнішою Батерфляй». Мала дуже сильний голос із діапазоном у 3 октави, чудову дикцію, надзвичайну музичну пам'ять (могла вивчити оперну партію за 2–3 дні), співала сімома європейськими мовами. Виступала на сценах Буенос-Айреса, Варшави, Парижа, Неаполя, Генуї, Мілана («Ла Скала»), Каїра, Рима тощо. Виконала близько 60 партій в операх Р. Вагнера, Дж. Верді, Дж. Пуччіні, Ш. Гуно, Ж. Бізе, Р. Штрауса, М. Масне, С. Гулака-Артемівського, П. Чайковського та ін.

Визначальною для розвитку музичної культури України була творчість основоположника української національної класичної музики **Миколи Лисенка**. Він започаткував різні жанри української опери: історико-героїчну, лірично-побутову, лірично-фантастичну, прикладами яких є опери «**Утоплена**», «**Наталка Полтавка**», «**Енеїда**», «**Ноктюрн**». Найвищим досягненням оперної творчості М. Лисенка вважають оперу «**Тарас Бульба**». Написав М. Лисенко й перші дитячі опери «**Коза-Дереза**», «**Пан Коцький**». Внеском у скарбницю української камерно-вокальної музики стали **солоспів** – романси й ансамблі, написані на тексти давньої української літератури, західноєвропейських класиків і сучасних йому українських поетів. Композитор зібрав, обробив і підготував 7 збірок народних пісень, покладених на фортепіано. Загалом він опублікував 600 пісень.

Оригінальні композиції на основі фольклору («Щедрик», «Дударик», «Козака несуть»), хорові поеми, опери створив **Микола Леонтович**, монументальну кантату-симфонію «Кавказ» на слова Тараса Шевченка написав **Станіслав Людкевич**, він також організував видання «Артистичного вісника» – першого українського мистецтвознавчого журналу.

Висот світового вокального мистецтва сягнула вихованка Львівської консерваторії **Соломія Крушельницька**.

Плідно працював композитор **Анатоль Вахнянин** – автор першої західно-української опери «Купало». Він створив багато хорових і сольних вокальних творів, аранжував народні пісні, ініціював створення Вищого музичного інституту імені М. Лисенка у Львові, був його першим директором.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Микола Лисенко (1842–1912) – видатний український композитор, піаніст, диригент, педагог, збирач пісенного фольклору, громадський діяч. Закінчив Київський університет, Лейпцизьку та Петербурзьку консерваторії. У 1904 р. створив першу в Україні Музично-драматичну школу. М. Лисенко працював майже в усіх музичних жанрах, заклав підвалини вищої спеціальної музичної освіти в Україні, теоретичними працями істотно розвинув вітчизняну науку про народну музично-пісенну творчість.

Прочитайте фрагменти історичних джерел і виконайте завдання. Складіть розповідь про М. Лисенка за планом: ►► **1.** Коли та як став професійним композитором? ►► **2.** Які риси його вдачі вражали сучасників? ►► **3.** Чого досяг у музичній творчості? ►► **4.** У чому особисто для себе вбачаєте життєвий урок

М. Лисенка?

«...Лисенко безвиїзно проживав у Києві, давав уроки музики, займався нею в інституті, де дістав місце інспектора музики, працював і в приватній школі Блюменфельда, а потім і в школі Тутковського... За цей час Лисенко закінчив “Тараса Бульбу” і майже зовсім оркестрував його, написав для дітей три опери, створив багато культурних мелодій для одного, трьох голосів, видав чимало хорів, збірок народних пісень, скомпонував багато чудових п’єс не тільки для фортепіано, але й для скрипки, флейти і для оркестру. ...сила духу і віра в правоту своїх переконань у нашого славного композитора такі глибокі, що і досі в ньому неослабно підтримують енергію у всіх видах його багатосторонньої діяльності, а перед силою таланту відступають і все перемагають роки».

Старицький М. «Спогади». 1904 р.

«У Києві... Лисенко працював над першими композиціями та піснями на слова Шевченка, а незабаром виїхав вчитися музики у Лейпцизькій консерваторії. ...для всіх нас Лисенко був уже національною зіркою – і всім хотілося, щоб та зоря засяяла якнайясніше.

У Лейпцигу було видруковано й перший випуск пісень, покладених Миколою Лисенком, – за дружньої допомоги, коштами П. Косача, що служив тоді на Волині».

Олена Пчілка. «Микола Лисенко (Спогади і думки)». 1913 р.

«...Лисенко, людина майже удвоє старша мене віком, був прихильником нових течій у музиці... Миколу Віталійовича треба вважати дійсним законоположником і творцем української музики. Скажем одно, що коли великі наші поети оперували вже готовим українським словом, то Микола Віталійович одкрив новий національний світ в широкій світовій музичній справі, і що той прекрасний, так би мовити, ідейно-романтичний настрій суспільства протягом більш пів століття виховувався

його духом... Ім'я такої людини не належить лише історії; воно завжди буде на устах кожного українця, що далі, то більше, в міру того, як буде зростати наша національна свідомість».

Кошиць О. Зі спогадів про М. В. Лисенка

3. Розвиток української літератури

У 70–90-х роках ХІХ ст. українське письменство зосереджується на соціальних і психологічних проблемах. Чи не найбільшої слави з-поміж тогочасних українських письменників зажив **Іван Нечуй-Левицький**. Він утвердив в українській літературі жанр соціальної повісті («Бурлачка», «Микола Джерж», «Кайдашева сім'я» та ін.).

Визначне місце в українському літературному процесі посідав **Панас Мирний** (Панас Рудченко) – автор соціально-психологічних романів і повістей. Правдивим літописом українського села є його роман (у співавторстві з І. Біликом) «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

На межі ХІХ–ХХ ст. в українській літературі утвердилися нові мистецькі принципи – нова естетика, нові прийоми, що свідчило про **модерністський** переворот. Основною ознакою нової мистецької філософії був інтерес до внутрішнього життя і світогляду людини.

Важливою рисою літературного модерну в Україні було створення жіночої мистецької традиції. Наприкінці ХІХ ст. у царині літератури працювала плеяда українських авторок, найяскравіші з-поміж яких – **Леся Українка** та **Ольга Кобилянська**.

Леся Українка (творчий псевдонім **Лариси Петрівни Косач**) досягла вершин літературного Олімпу завдяки не самому тільки таланту, а й інтенсивній духовній праці, наполегливій самоосвіті, постійному вдосконаленню техніки віршування, широкому світогляду.

Світове визнання Леся Українка здобула як **драматургиня-новаторка**. Для її драм і драматичних поем «Одержима», «Вавилонський полон», «Кассандра», «Камінний господар» характерні використання образів світової міфології, історії та культури, глибокий інтелектуалізм, утвердження ідеї незламності людського духу. Творчою вершиною поетеси вважають драму-феєрію «Лісова пісня». Леся Українка відома як перекладач світової класики – Байрона, Данте, Шекспіра.

Письменниця **Ольга Кобилянська** в новелах «Природа», «Меланхолійний вальс», «Некультурна» тонко від-

СЛОВНИК

Модернізм (від фр. сучасний) – термін для позначення творів і течій мистецтва кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. різних за ідейними шуканнями шкіл. Цим терміном зазвичай узагальнюють, об'єднують не-реалістичні течії в мистецтві і літературі в один напрям.

↑ Леся Українка (1871–1913)

↓ Ольга Кобилянська (1863–1942)

твори́ла злам у суспільній свідомості, пов'язаний зі зміною становища жінки, її новими соціальними ролями. Героїні О. Кобилянської – «аристократки духу», які прагнуть досягти ідеалу надлюдини, не звертаючи уваги на суспільні стереотипи.

Лідерами українського модернізму справедливо вважають **Михайла Коцюбинського** та **Василя Стефаника**. Імпресіоністський характер властивий творам М. Коцюбинського «Intermezzo», «Сміх», «Цвіт яблуні», «Хвала життю». У повісті «Fata morgana» майстерно поєднано риси реалістичного та імпресіоністського зображення соціальної дійсності. Імпресіонізм М. Коцюбинського виявлявся у поєднанні краси людини і природи, про що свідчить його поетична повість «Тіні забутих предків», написана на етнографічно-фольклорному матеріалі Гуцульщини.

Слави неперевершеного *майстра соціально-психологічної новели* зажи́в *західноукраїнський письменник В. Стефанік*. Автор начебто жодним словом не виявляє власного ставлення до зображуваних подій, але розповідає про речі, що не можуть лишати байдужими. У новелах «Новина», «Катруся», «Кленове листя», «Стратився», «Бесараби» він змальовує злиденне життя простих селян – страшне через безвихідь. Однією з тем творчості В. Стефаніка була вимушена еміграція галицьких українців до Канади і США.

Під впливом піднесення національно-визвольного руху на початку ХХ ст. помітно врізноманітнілася тематика творів української літератури. Письменники дедалі гостріше висловлювали власне ставлення до соціальних проблем, описуючи життя представників різних верств українського суспільства, майстерно доповнюючи соціальний аналіз глибоким психологізмом.

Риси неореалізму властиві, зокрема, творчості **Володимира Винниченка**. У творах «Краса і сила», «Голота», «Талісман», написаних напередодні та під час революції 1905–1907 рр., яскраво й психологічно точно змальовано мешканців провінційних містечок, сільськогосподарських робітників, підприємців, жахи солдатчини і царських в'язниць.

На початку ХХ ст. в українську літературу ввійшов поет-лірик **Олександр Олесь**

↑ Василь Стефанік (1871–1936)

← Письменники та письменниці на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (зліва направо): М. Коцюбинський, В. Стефанік, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко. 1903 р.

(Кандиба). Заживши слави короля української лірики, він створив чимало віршів громадянського звучання, у яких революційні гасла поєднав із людськими почуттями і клопатами буднів («Айстри», «З журбою радість обнялась»).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Заснування М. Лисенком першої в Україні Музично-драматичної школи ▶ створення М. Кропивницьким в Єлизаветграді театру корифеїв ▶ створення в Києві першого стаціонарного професійного театру ▶ заснування у Львові першого професійного українського театру «Руська бесіда».
2. Про кого з діячів / діячок культури йдеться?
▶ 1. Композитор, основоположник української класичної музики, етнограф. Творець української оперної класики, зокрема опери «Тарас Бульба». ▶ 2. Неперевершена оперна співачка світового рівня. Мала виняткові природні вокальні й сценічні дані, виступала на сценах театрів у Львові, Відні, Варшаві, Кракові, Петербурзі, Одесі, Парижі, Римі, Мілані, Буенос-Айресі та ін., виконувала партії із 60 опер. ▶ 3. Письменниця, талант якої з особливою силою виявився в драматургії. Авторка драматичних поем «Блакитна троянда», «Руфін і Прісцилла», «Лісова пісня», «Камінний господар». ▶ 4. Ініціатор створення першої української театральної трупи – Товариства українських акторів на Лівобережній Україні.
3. Укажіть, хто є автором / авторкою названих творів.
▶ 1. Опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Енеїда», «Тарас Бульба». ▶ 2. Повісті «Fata morgana», «Тіні забутих предків». ▶ 3. Новели «Новина», «Виводили з села», «Синя книжечка», «У корчмі», «Катруся», «Кленове листя», «Стратився», «Камінний хрест». ▶ 4. Роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». ▶ 5. Повістей «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я». ▶ 6. Драми «Одержима», «Вавилонський полон», «Кассандра», «Руфін і Прісцилла», «Оргія», «Камінний господар», «Лісова пісня».
4. До положень, що характеризують розвиток музики та літератури наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., доберіть конкретні факти.
▶ 1. Визначальною для розвитку музичної культури України була творчість основоположника української національної класичної музики М. Лисенка. ▶ 2. У 70–90-х роках ХІХ ст. українське письменство зосередилося на соціальних і психологічних проблемах. ▶ 3. Важливою рисою літературного модерну в Україні було створення жіночої мистецької традиції. ▶ 4. Під впливом піднесення національно-визвольного руху на початку ХХ ст. помітно урізноманітнилися тематика української літератури.
5. Дайте історичний коментар до подій та явищ, описаних у фрагменті джерела. У чому історичне значення згаданих подій / явищ?
«Я палко люблю українську музику. Якщо Чайковського ми називаємо чародієм російської музики, то Лисенка, цього чудового і чаруючого красою своєї музики композитора, ми сміливо можемо назвати сонцем української музики. Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський, – блискуча плеяда майстрів української сцени – ввійшли золотими літерами на скрижалі історії світового мистецтва... Той, хто бачив гру українських акторів, зберіг світлу пам'ять на все життя» (З листа К. Станіславського до А. Кримського).
6. Аргументуйте думку, що найяскравішою сторінкою національного життя підросійської України 80-х років ХІХ ст. була діяльність українського театру.

1881

Спорудження будинку Галицького сейму у Львові

1882

Зведення будинку резиденції митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях

1903

Спорудження Будинку з химерами в Києві

1908

Зведення будинку Полтавського губернського земства

1909

Освячення Миколаївського костелу в Києві

1912

Будівництво «Ластівчиного гнізда» поблизу Ялти

§ 35 Архітектура та образотворче мистецтво

1. Поява нових архітектурних стилів у другій половині XIX – на початку XX ст.

У 40-х роках XIX ст. класицизм поступився місцем іншому стильовому напрямку, що відповідав новим історичним умовам і мистецьким уподобанням.

Провідним напрямом в архітектурі став *історизм* – використання архітектурних стилів та декоративних елементів, що склалися в будівельній практиці попередніх часів. Саме цим терміном характеризують поширення в архітектурі другої половини XIX ст. – початку XX ст. неороманського, неоготичного, неоренесансного, небарокового, неокласицистичного та інших стилів (*нео* – новий). Стиль архітектурних споруд, у яких змішано елементи кількох стилів, визначають як **еклектику**.

Пригадайте, які архітектурні стилі були поширені на теренах України. Як архітектурні стилі відображають дух певних епох?

При будівництві різних споруд в той час використовували різні стилі. Для церков обирали візантійський стиль, театри будували в ренесансному, особняки – у романському, синагоги – у мавританському. Хоча та-

СЛОВНИК

Еклектика – формальне поєднання різних стилів.

↓ Миколаївський костюл у Києві. 1899–1909 рр. Сучасне фото

↑ Володимирський собор у Києві. 1862–1882 рр. Сучасне фото

кий підхід і не був загальноприйнятим. Приміром, у Києві у стилі французького ренесансу споруджено **будівлю Національної опери** (за проектом петербурзького архітектора Віктора Шретера). У 1899–1909 рр. архітектор Владислав Городецький у неоготичному стилі спорудив **Миколаївський костюл**.

Здійсніть віртуальну чи реальну мандрівку до Володимирського собору. Роздивіться розписи, які прикрашають храм. Поцікавтесь історією їх створення. Оберіть для себе кілька сюжетів, які вам найбільше імпонують. Свій вибір поясніть.

Володимирський собор у Києві було зведено в неовізантійському стилі. Храм було закладено в **1862 р.** Його будівництво затяглося на два десятиліття (завершено в 1882 р.). Над проектом працювали кілька відомих архітекторів. Завершував проектування син Вікентія Беретті – Олександр Беретті. Внутрішнім опорядженням Володимирського собору керував професор Київського університету Адріан Прахов. Розписувати собор він запросив найкращих живописців того часу: Віктора Васнецова, Михайла Нестерова, Миколу Пимоненка, Михайла Врубеля. Виконання настінних розписів тривало понад десять років. У 1896 р. відбулося відкриття та освячення собору.

Архітектори Львова другої половини ХІХ ст. найчастіше зверталися до неоренесансного стилю, хоча у деяких спорудах простежуються риси класицизму. Йдеться, зокрема, про **будівлю Національного університету «Львівська політехніка»** (1873–1877). Інший приклад – колишній **будинок Галицького сейму**, у якому нині розміщено головний корпус Львівського національного університету ім. І. Франка (1877–1881 рр., архітектор Юліуш Гохбергер). У неоренесансному стилі споруджено **будинок Львівського оперного театру** (1897–1900 рр., архітектор Зигмунт Горголевський).

← Будівля театру опери і балету в Одесі. 1884–1887 рр. Сучасне фото

Шедевр світової архітектури та одна з найкрасивіших споруд у Європі. Це перша у Південній Україні будівля, оснащена електрикою і паровим опаленням. Фасади прикрашають лоджії, балкони, алегоричні скульптурні композиції, що символізують усі види театрального мистецтва.

→ Будинок резиденції православних митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях. 1862–1882 рр. Сучасне фото

У червні 2011 р. цю споруду внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

Справжньою архітектурною перлиною є театр в Одесі, зведений за проектом віденських архітекторів Германа Гельмера та Фердинанда Фельнера у 1884–1887 рр. одеським архітектором Феліксом Гонсіоровським у стилі неоренесансу та необароко. Ці самі архітектори розробили проєкт, за яким у 1904–1905 рр. збудовано *театр у Чернівцях*.

У Чернівцях у 1864–1882 рр. споруджено *будинок резиденції митрополита Буковини і Далмації* (нині – один із корпусів Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича) – символ буковинської столиці та її найбільша окраса. Проєкт архітектурного ансамблю розробив чеський учений, архітектор Йозеф Главка, поєднавши елементи візантійського та романського стилів.

2. Модерн в архітектурі

На межі XIX і XX ст. почався новий етап в архітектурі. Як протиставлення відтворенню стилів минулого набув поширення стиль *модерн*.

Утвердження модерну збіглося з добою індустріалізації. Саме на цей період припадає масштабне будівництво приміщень індустріального й громадського призначення – банків, бірж, театрів, народних будинків, клубів, пасажів, ринків, прибуткових будинків, у яких використовували нові технології та матеріа-

↑ Будинок з химерами в Києві. 1902–1903 рр. Сучасне фото

↑ «Ластівчине гніздо» в Ялті. 1912 рр. Сучасне фото

→ Будівля страхового товариства «Дністер» у Львові. 1905–1906 рр. Сучасне фото

ли. Тож визначальною ознакою модерну стало застосування нових конструкцій з металу й залізобетону, опоряджувальної скульптури з цементу. Архітектори керувалися принципами раціоналізму й уваги до функціональної організації простору. Для модерну характерні прихливі, мінливі форми, асиметричність та вільне планування, застосування символіки. У планах і фасадах переважають криволінійні форми, об'ємні композиції часто бувають асиметричними, фасади прикрашаються ліпленням декором і скульптурою, глазурованою керамікою тощо.

Яскравим зразком архітектурного модерну в Києві є **Будинок з химерами архітектора Владислава Городецького**. Раціонально розпланований і технічно досконалий, збудований у 1902–1903 рр., він став перехідним типом між особняком та прибутковим будинком.

До відомих споруд архітектури модерну в Україні з елементами неоготики належать **будівля Державного банку** в Києві, зведена в 1902–1905 рр. за проектом **О. Кобелева** й **О. Вербицького**, та «**Ластівчине гніздо**» в Ялті, створене архітектором **В. Шервудом** у 1912 р. Взірцем так званого раціоналістичного модерну є **Бессарабський ринок у Києві**, спроектований архітектором Г. Гаєм у 1908–1912 рр. Це був перший критий ринок в Україні. У споруді поєднано модерні, раціоналістичні форми з національними мотивами.

← Будинок Полтавського земства (нині – Полтавський краєзнавчий музей). 1903–1908 рр. Сучасне фото

Зв'язок з українською народною архітектурою засвідчують дві башти, що завершуються ступінчастими пірамідальними дахами, як у дерев'яних

дзвіницях. Центральний вхід із зрізаними кутами повторює традиційні вхідні одвірки в народному житлі й дерев'яних церквах.

У процесі розвитку модерну в Україні сформувався **національний стиль в архітектурі**, визначальною рисою якого була стилізація під народну архітектуру та відродження традицій українського бароко. Найвидатнішою пам'яткою національного стилю українського модерну є **Будинок Полтавського земства**, зведений за проектом **Василя Кричевського** в 1903–1908 рр.

У західноукраїнських землях поєднання елементів модерну та народної архітектури втілено в *будівлі страхового товариства «Дністер» у Львові*, спорудженій у 1905–1906 рр. архітектором *Іваном Левинським*. Її силует нагадує традиційні споруди Карпат. Будівля оздоблена ліпниною та майолікою, в орнаментиці якої використано популярні тоді мотиви гуцульської кераміки.

На підставі тексту та ілюстрацій дайте відповідь на запитання. Чому архітектурні споруди, збудовані в стилі модерну, такі різні?

3. Особливості українського образотворчого мистецтва доби

В *образотворчому мистецтві* другої половини XIX ст. активно розвивався *побутовий жанр*, тематика якого була спрямована на зображення повсякденного життя народу за принципами **реалізму**.

Істотну роль відігравав і реалістичний **пейзаж** як самостійний жанр та як елемент побутової картини. Активно розвивався **портретний жанр**.

Зображенню сільського побуту, природи та звичаїв української провінції присвятив творчість художник-реаліст *Микола Пимоненко*, найвідомішими картинами якого є *«Святочне ворожіння»*, *«Весілля в Київській губернії»*, *«Жнива»*, *«Проводи рекрута»*. Художник ви-

← Святочне ворожіння. Художник М. Пимоненко. 1888 р.

На картині зображено сцену ворожіння на воску. Дівчата вилили розплавлений віск у воду і, виїнявши за хололоий шматок, розглядають його химерні форми, намагаючись розгадати за тінню на стіні свою майбутню долю.

↑ Підторжя. Полтавщина. Художник С. Васильківський. 1904 р.

вчав побут, одяг, природу і надзвичайно точно відтворював їх. За майстерне поєднання побутового жанру й поетичного українського пейзажу М. Пимоненка називають співцем українського села.

У живописі другої половини XIX – початку XX ст. популярним був пейзажний жанр. У картинах природи художники втілювали не просто певний пейзажний мотив – вони створювали національно самобутній образ батьківщини.

→ Село взимку. Глухомань. Художник П. Левченко. 1890–1910 рр.

Визначними українськими пейзажистами були **Сергій Світославський** та **Петро Левченко**. Картину П. Левченка «Село взимку. Глухомань» вважають перлиною українського пейзажного живопису.

Визнаним майстром пейзажу був **Сергій Васильківський**. У його картинах переважали українські моти-

← Запорожці пишуть листа турецькому султанові. Художник І. Рєпін. 1880–1891 рр.

ви: «Ранок (Отара в степу)», «Дніпрові плавні», «Ранок на Дніпрі». Сучасники називали С. Васильківського «небесним» художником через особливе ставлення митця до неба. Пейзаж у творчості С. Васильківського органічно поєднувався з історичними сюжетами з доби козацтва («Козачий пікет», «Запорожець у розвідці», «Козаки в степу», «Козача левада») або з побутовими картинами («Козак в степу», «Ярмарок у Полтаві»). Уславився С. Васильківський і в історичному жанрі. Найвизначнішим його твором на історичну тему вважають картину «**Сторожа запорозьких вольностей**» («**Козаки в степу**»).

Помітну роль у розвитку історичного жанру як в українському, так і в російському живописі відіграв твір **Іллі Рєпіна «Запорожці», або «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»**. Цей твір – чи не найзнаменитіша картина, присвячена історії

→ Портрет Лесі Українки. Художник І. Труш. 1900 р.

Поетеса вбрана в чорну сукню, одяг освіжає біле жабо, а вся увага сконцентрована на обличчі, особливо на очах.

українського козацтва. Ніхто до Рєпіна з такою переконливістю, розмахом і психологічною глибиною не відображував Січ і козаків-запорожців.

Миколі Самокишу належить слава засновника батального живопису в Україні. Найвідоміші його картини – «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» та «Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем в 1653 р.». Протягом 1901–1908 рр. разом із С. Васильківським М. Самокиш писав монументальні панно для інтер'єру будинку Полтавського земства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. творчість нового покоління українських митців зазнала впливу поширеного в Європі модернізму, зокрема однієї з його течій – **імпресіонізму**.

Видатним портретистом, майстром пейзажу та побутового жанру був **Іван Труш**. Художник залишив більш як 350 портретів видатних діячів культури та науки того часу. Справжній шедевр у галереї трушівських портретів – **портрет Лесі Українки**. Малював його художник з натури 1900 р. Цей портрет вважають одним із найкращих прижиттєвих портретів Лесі Українки.

Поєднавши надбання французького імпресіонізму й ґрунтовну реалістичну школу Петербурзької академії мистецтв, **Олександр Мурашко** створив власний неповторний стиль. Митець творив переважно в галузі портретного й жанрового живопису (сцени повсякденного життя). Протягом 1902–1904 рр. він працював у Парижі, де захопився імпресіонізмом. Саме в Парижі художник створив одну з найвідоміших своїх картин **«Дівчина в червоному капелюсі»**.

Картину побудовано на контрасті двох кольорів – червоного і чорного, характерній рисі українського мистецтва.

За допомогою мережі Інтернет підготуйте невелику розповідь про будь-яку картину українського художника кінця XIX – початку XX ст. Уявіть себе екскурсоводом музею. Що б ви хотіли розповісти про обрану вами картину своїм однокласникам? Підготуйте в класі мініпроект «Екскурсія залом українського живопису кінця XIX – початку XX ст.».

Імпресіонізм (у перекладі з фр. враження) – мистецький напрям, представники якого прагнули найточнішого відображення мінливого реального світу і своїх вражень від нього. Назву напрямку дала картина К. Моне «Враження. Схід сонця».

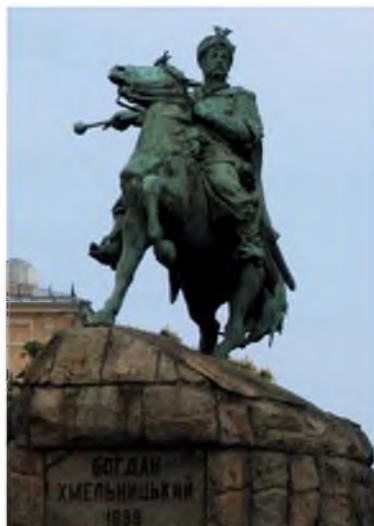
↑ Дівчина в червоному капелюсі. Художник О. Мурашко. 1902–1903 рр.

4. Особливості мистецтва скульптури

Помітні зміни відбулися і в мистецтві **скульптури**. Від другої половини XIX ст. більшого громадського звучання, зокрема, набула **монументальна скульптура**. У різних містах України на громадські кошти було встановлено

→ Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві. Скульптор М. Микешин. 1888 р.

пам'ятники Б. Хмельницькому (Київ), І. Котляревському (Полтава), М. Гоголю (Ніжин, Харків), А. Міцкевичу (Львів), О. Пушкіну (Харків). Славнозвісний монумент на честь гетьмана Богдана Хмельницького, що височіє на Софійському майдані в Києві і є одним із символів міста, створив **Михайло Микешин**.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Складіть синхроністичну таблицю створення найвизначніших пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва.
2. Установіть послідовність створення пам'яток архітектури, зображених на ілюстраціях.

3. Виконайте проєкт. Розділіться на групи і створіть план одноденної екскурсії пам'ятками архітектури чи образотворчого мистецтва українських земель другої половини XIX – початку XX ст.
4. Доповніть речення.
Найвизначнішими пам'ятками модерну в архітектурі України початку XX ст. є...
5. Хто серед перелічених діячів української культури першої половини XIX ст. творив у царині архітектури?
а) М. Микешин; б) В. Городецький; в) В. Кричевський; г) І. Левинський; д) К. Трутовський; е) С. Світославський; є) Ю. Захарієвич; ж) П. Левченко.
6. Укажіть прізвища митців – авторів живописних полотен.
▶ 1. «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Сінокіс». ▶ 2. «Дівчина у червоному капелюсі». ▶ 3. «Село взимку. Глухомань». ▶ 4. «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». ▶ 5. «Сторожа запорозьких вольностей (Козаки в степу)».
7. Обґрунтуйте й уточніть загальне твердження про розвиток українського образотворчого мистецтва.
Пріоритетними в мистецтві живопису другої половини XIX – початку XX ст. були пейзажні та побутові жанри.

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ І ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

- ▶ Відкриття Новоросійського університету в Одесі
- ▶ обрання Андрія Шептицького митрополитом греко-католицької церкви
- ▶ відкриття кафедри історії України у Львівському університеті
- ▶ створення М. Кропивницьким у Єлизаветграді театру корифеїв
- ▶ заснування у Львові театру «Руська бесіда».

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «Трупа Кропивницького поступово зміцніла і, добившись права гастролювати в Києві й Петербурзі, зачарувала сотні й тисячі глядачів, навіть тих, які упереджено ставилися до української мови. Молодий український театр недаремно став називатися театром корифеїв. Справді неповторними артистичними індивідуальностями були _____. Стиль синтетичного театру, який поєднував драматичні й комедійні сцени з музичними й вокальними, включаючи хорові й танцювальні ансамблі, вражав чисто народною свіжістю та неподібністю до жодного з існуючих театрів. Не лише на Україні, а й скрізь, де українські актори давали вистави, вони користувалися незмінним успіхом».

Б. «...Лисенко, людина майже удвоє старша мене віком, був прихильником нових течій у музиці... Вже в солових творах ранішніх часів творчості Миколи Віталійовича яскраво виявляється обличчя суто національне, українське, не тільки в мелодиці, а й у самій музичній фактурі. Наприклад, у таких усім відомих речах, як "Гетьмани", "Ой, Дніпре мій, Дніпре", "Заповіт", "Моліться, братіє" й ін. Не кажу вже про аранжовку народних пісень, де він прямо ігнорує європейські засоби і творить нове, чисто народне, українське голосоведення. З цього боку Миколу Віталійовича треба вважати дійсним законоположником і творцем української музики. І коли він тепер нам здається застарим у музичній техніці, то основні принципи його – чисто національні – зостануться вічно живі й вічно молоді... Кожна нота творів Лисенка (не кажу про всі) співає вам ту пісню, про яку, здається, мріяла українська душа, перш ніж попала в тіло людини...»

В. «Найяскравішою подією національного життя 1880-х рр. стала діяльність українського театру. Театр відіграв величезну роль у справі національного пробудження, особливо тих українців, які проживали поза Україною. Як влучно відзначав Леон Василевський, "українська сцена до певної міри заміняла публіцистику, брак якої так сильно відчувався серед українців". Багато письменників і суспільних діячів молодшого покоління почали цікавитися українською справою під впливом театру» (Я. Грицак).

Г. «Міністерство народної освіти, як відомо, виключає наймогутніший чинник освіти й просвіти будь-якого народу – його народну мову. Багатомільйонне українське населення не має не тільки своєї вищої та середньої школи, але не має жодної нижчої школи з правом вільного викладання рідною українською мовою. Немає рідної української народної школи. Чи не є це, панове, образою й навіть глумленням над національним почуттям і гідністю кожного українця? Але тут говорили, що й української мови немає, що вона не існує. Так дозвольте ж, панове, погляди цих панів звернути саме на ту, ненависну їм, зарубіжну Україну, на сусідню нам країну, до складу якої включено й значну частину українського населення. Ми бачимо, що в австрійській Україні українське населення не тільки має нижчі школи, але воно має й середню та вищу на своїй рідній українській мові, – значить, українська мова існує. В австрійській Україні є широка мережа просвіт-

ніх і культурних установ для українців; їх там не бояться, панове, їх там не закривають» (О. Лотоцький).

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Використавши матеріал параграфів розділу і додаткову літературу, оберіть постать однієї історичної діячки, дослідіть її біографію і створіть її історичний портрет. Поміркуйте, чому в ХІХ ст. відомих жіночих імен в історії України стало значно більше порівняно з попередніми періодами. Свої міркування оформіть у вигляді есе.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть із ними речення.
Емансипація, фемінізм, модернізм, корифеї українського театру, національний стиль українського модерну, імпресіонізм.

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причинно-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	1875 р., Чернівці 1900 р., Львів 1907 р., Київ	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Проаналізуйте фото архітектурних пам'яток доби. Уявіть себе гідом / гідесою. Підготуйте цікаві факти про історію створення та функціонування цих архітектурних споруд раніше й нині.

ЗМІСТ

Як працювати з підручником. 3
ВСТУП

§ 1. Українські землі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. 5
§ 2. Західноукраїнські землі на межі XVIII та XIX ст. 15

РОЗДІЛ 1. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§ 3. Українські землі в системі міжнародних відносин. 21
§ 4. Соціально-економічний розвиток. 28
§ 5. Громадська опозиція російському царизму в Україні. Соціальні
протести 37
§ 6. Початок українського національного відродження 44
§ 7. Програмові документи Кирило-Мефодіївського братства як джерело
ідей українського національного руху. Практичне заняття. 51
Перевірте, чого навчилися з теми 53

РОЗДІЛ 2. Українські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§ 8. Соціально-економічне становище земель південноукраїнської України
та початок національного відродження 55
§ 9. Історичні джерела про долю «Русалки Дністрової» та її авторів.
Практичне заняття 64
§ 10. Національний рух у західноукраїнських землях під час революції
1848–1849 рр. в Австрійській імперії 67
Перевірте, чого навчилися з теми 75

РОЗДІЛ 3. Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

§ 11. Освіта, наука, музика і театр 77
§ 12. Розвиток української мови та літератури. Тарас Шевченко. 85
§ 13. Архітектура та образотворче мистецтво. 92
§ 14. Історичні джерела про повсякденне життя українських селян.
Практичне заняття 101
Перевірте, чого навчилися з теми 105

РОЗДІЛ 4. Українські землі у складі Російської імперії в другій половині XIX ст.

§ 15. Кримська війна 1853–1856 рр. та реформи 60–70-х років XIX ст. 107
§ 16–17. Модернізація промисловості та сільського господарства. 116

